

UDK
902/904 (05)

CODEN
GZMARC

ISSN
0581-7501

GLASNIK
ZEMALJSKOG MUZEJA BOSNE I HERCEGOVINE
U SARAJEVU

BULLETIN
DU MUSEE NATIONAL DE
BOSNIE-HERZEGOVINE A SARAJEVO

ARHEOLOGIJA
ARCHEOLOGIE

NOVA SERIJA – SERIE NOUVELLE

SVESKA – TOME 46/1991.

GZM (A)	NS 46	Strana 1-230	SARAJEVO	1991.
---------	-------	--------------	----------	-------

Sarajevo, 1991.-2005.

Objavlivanje ove sveske Glasnika Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine realizirano je uz finansijsku pomoć Fondacije za izdavaštvo – Fondacije za nakladništvo Sarajevo.

Uredništvo – Redaktion (1991. godina):

Akademik Borivoj Čović
Nada Miletić
Mr. Mirza Hasan Ćeman

(2005. godina):

Mr. Lidija Fekeža
Margita Gavrilović
Zilka Kujundžić-Vejzagić

Odgovorni urednik:

Akademik Borivoj Čović

Odgovorni urednik:

Mr. Lidija Fekeža

Izdavač: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo,

Herausgeber: Bosnisch-herzegowinisches Landesmuseum

Sarajevo

Zmaja od Bosne 3

Bosna i Hercegovina

www.zemaljskimuzej.ba

z.muzej@zemaljskimuzej.ba

Za izdavača – Verantwortlich: Almaz Dautbegović, dr. Aiša Softić

Izlazi jednom godišnje

Tiraž: 600

Tehnički redaktor – Technische Redakteur: Nedžad Čmajčanin, Muriz Redžović

Lektor: Milojka Savić

Korektur-Korrektur: Slobodanka Marković, Lidija Fekeža

Priprema za štampu (DTP): Mahir Sokolija

Štampa: DES d.j.l.

Za štampariju: Džemal Bašić

SADRŽAJ

NAUČNI I STRUČNI ČLANCI

Zilka Kujundžić – Vejzagić Ružina pećina – paleolitska stanica.....	7
Orhan Jamaković Neolitsko naselje Kovačica kod Kotor Varoši	53
Nebojša Ludajić Metalurška radionica sa Velike gradine u Varvari	59
Darko Periša Pećine u Debeljacima kod Banjaluke.....	79
Boško Marijan Sjeveroistočna vrata na megalitskom zidu na Gradini u Očanićima kod Stoca.....	87
Maja Parović – Pešikan Tipologija grčkih strigila iz Jugoslavije i Albanije	113
Veljko Paškvalin Zaštitna iskopavanja na antičkom lokalitetu “Gromile” u Karauli kod Kaknja.....	131
Ante Škegro Rimski spomenici iz jugozapadne Bosne (slučajni nalazi).....	155
Lidija Fekeža Kasnoantičko utvrđenje na lokalitetu Gradac na Ilinjači u Gornjem Kotorcu kod Sarajeva (nastavak)	175
Nada Miletić Naknadno otkriveni grobovi u Rakovčanima kod Prijedora	203
Kemal Bakaršić Bibliometrijska struktura bibliografija “Praistorije jugoslovenskih zemalja “ i “Arheološkog leksikona Bosne i Hercegovine”	211

CONTENTS

SCIENTIFIC AND PROFESSIONAL PAPERS

Zilka Kujundžić – Vjezagić Ružina pećina – station paléolithique près de Gacko	7
Orhan Jamaković Neolithic Settlement Kovačica near Kotor Varoš	53
Nebojša Ludajić Eine metallurgische Werkstatt von “Velika Gradina” in Varvara	59
Darko Periša Höllen in Debeljaci bei Banjaluka	79
Boško Marijan Porte nord-orientale dans le mur mégalithique de la cité illyrienne de Daors.. à Ošanići chez Stolac	87
Maja Parović – Pešikan Typology of Greek strigiles from Yugoslavia and Albania.....	113
Veljko Paškvalin Schutzgrabungen an der antiken lokalität “Gromile” in Karaula bei Kakanj	131
Ante Škegro Römische denkmäler aus Westbosnien (Zufallsfunde)	155
Lidija Fekeža A late antique fortification at the location of Gradac on mount Ilinjača of Gornji Kotorac near Sarajevo	175
Nada Miletić Nachträglich entdeckte gräber in Rakovčani bei Prijedor	203
Kemal Bakaršić Bibliometric srtructure of bibliographies of “Prehistory of Yougoslav countries” and “Archaeological Lexicon of Bosnia and Herzegovina”	211

PREDGOVOR

Prvi broj *Glasnika Zemaljskog muzeja BiH* izašao je 1889. godine. Od tada pa sve do 1992. godine *Glasnik Zemaljskog muzeja*, kao respektabilan naučni časopis, redovno je izlazio svake godine, a od 1954. pojavljuje se u tri odvojene sveske – Arheologija, Etnologija i Prirodne nauke. U njemu su rezultate naučnog i stručnog rada objavljivali, pored stručnjaka iz Zemaljskog muzeja BiH i eminentni naučnici iz zemlje i svijeta.

Tokom posljednjeg rata (1992.-1995.) u štampariji NIP“Oslobođenje” izgorjele su već pripremljene za štampu dvije sveske *Glasnika – Arheologija* 46/1991. i *Etnologija* 46/1991.

Zahvaljujući finansijskoj potpori Fondacije za izdavaštvo/nakladništvo Sarajevo, koja je osigurala finansijska sredstva za ponovno štampanje, krajem 2004. i početkom 2005. godine ove dvije sveske su ugledale svijetlo dana. Međutim, originalni rukopis sveske *Arheologije* 46/1991. nije pronađen u cijelosti, tako da djelomično nedostaje ilustrativni materijal, i to za dva rada, čime je, nažalost, umanjena njihova vrijednost. Uz rad B. Marijana nedostaju sve table sa pokretnim arheološkim materijalom, a uz rad Nade Miletić nedostaju table sa crtežima grobova i nalaza u njima.

S obzirom da je *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, sveska *Arheologija* 46/1991. potpuno bio pripremljen i štampan, nova redakcija, koja je formirana 2004. godine, imala je zadatak da utvrdi stanje rukopisa i eventualno pronađe dijelove onih priloga koji nisu bili kompletni. Pošto nije bilo ni jednog štampanog primjerka, radilo se na primjercima koji su djelomično bili pripremljeni za štampu. Svi tekstovi su bili lektorisani, ali su ponovo prekućani i obrađeni (u kompjuterskoj tehnici), s napomenom da se poštovala forma i pravopis kakav je bio u tekstovima iz 1991. godine. Stoga je odlučeno da se navedu obje redakcije – i ona iz 1991. i ova iz 2004.-2005. godine.

Objavljivanjem *Glasnika Zemaljskog muzeja BiH*, sveska *Arheologija* 46/1991. i sveska *Etnologija* 46/1991., iako sa velikim zakašnjenjem, nastoji se upotpuniti stogodišnji kontinuitet i tradicija izlaženja ovog naučnog časopisa.

UDK: 903.4 "6325" (497.15 Gacko)

Zilka KUJUNDŽIĆ – VEJZAGIĆ
Originalni naučni rad

RUŽINA PEĆINA – PALEOLITSKA STANICA KOD GACKA

U ovom članku se daje pregled inicijalnih istraživanja u Ružinoj pećini, nedavno otkrivenoj i veoma značajnoj paleolitskoj stanici na području istočne Hercegovine. Tipološka analiza pokretnog arheološkog materijala pokazuje odlike ranog neolita, mezolita i različite faze mlađeg, srednjeg i starijeg paleolita. Osnovne tipološke kvalifikacije posebno izdvajaju materijal aurignacienske kulture, i to jednog osobenog facijesa, zasad nepoznatog na ovom području, a koji je mogao da se razvije iz kultura srednjeg paleolita.

UVOD

Paleolitska stanica Ružina pećina u zaseoku Mandići u Pustom polju otkrivena je za javnost 1981. godine.¹ Mjesto se nalazi na južnoj strani dugačkog grebena koji zatvara, jugoistočni dio Gatačkog polja i odvaja to polje, podložno plavljenju, od širokih pašnjaka koji se, kao blago iskošena visoravan, pružaju prema granici Crne Gore, u pravcu paleolitskog lokaliteta Crvena stijena.

Prva istraživanja ovog nalazišta, manjeg obima, obavljena su 1985. godine u toku projekta Zemaljskog muzeja "Osnovna obilježja kulturnohistorijskog razvoja na tlu istočne Hercegovine u prahistorijskim i starijim historijskim periodima", a potom je nalazište bilo predviđeno za sistematska istraživanja u okviru Jugoslovensko-američkog projekta "Paleoliti i mezolit jadransko-mediteranske regije u BiH".² Obimniji sondažni radovi počeli su 1990. godine u okviru zaštitnih istraživanja Gatačkog polja, koja se realizuju u saradnji Zemaljskog muzeja i Zavičajne zbirke Gacko.³

Prostrano, neogensko, Gatačko polje već svojim geografskim položajem upućuje na pretpostavku da su kroz ovaj kraj vodile važne maršrute za kretanje divljih životinja u

¹ Pećinu je otkrio profesor književnosti Novak Mandić iz Gacka koji se dugi niz godina amaterski bavi arheologijom.

² Za sada su obavljena inicijalna, dvogodišnja istraživanja na ovom projektu, a nastavak radova se predviđa u 1993. godini.

³ Ova istraživanja finansira RO Rudnik i Termoelektrana Gacko.

doba paleolita. Ovo i susjedno Nevesinjsko polje imaju velika područja odličnih pašnjaka i sastav tla rancina tipa, koji su formirani na stijenama manje podložnim teškim karst-erozijama. Iako se ova polja nalaze na nadmorskoj visini između 800 i 1000 m, čak i tokom ledenog doba služila su kao odlična ispaša biljojedima u ljetnim periodima.⁴

Gatačko polje, kao veliki ekonomski potencijal, čini zasebnu ekološku zonu, i ovako jedno poluzatvoreno područje mnogo je pogodnije za istraživanje paleolitskih kultura nego što je to slučaj sa velikim prostorima, jer pruža više mogućnosti za točnije rekonstrukcije i interpretacije kulturnih sistema paleolitskih populacija.

Na području Bosne i Hercegovine, na osnovu geografskih faktora, mogu se izdvojiti paleolitske kulture u dvije osnovne kategorije: na sjeveru, u panonskoj oblasti stepske lovačke zajednice, a na jugu, brdsko-planinske lovačke skupine. Paleolitska naselja sjeverne Bosne (vrlo tanki kulturni slojevi brojnih razasutih nalazišta) pokazuju da se tu odvijao život izrazito nomadskog karaktera i da su se skupine paleolitskih ljudi kretale od lovišta do lovišta prateći životinje na ispaši, i to u jednom kružnom pojasu, pri rubovima Panonske nizine. Nasuprot tom pojasu, južno, na području krša, paleolitske populacije pokazuju sjedilačko-mobilni karakter življenja (naselja imaju bogate i dugotrajnije slojeve), što bi značilo da je kretanje, odnosno mobilnost, i njihova značajna karakteristika, ali se ovaj život odvijao u drugačijem sistemu. Razumijevanje tog sistema jedan je od glavnih ciljeva izučavanja paleolita na području našeg krša, i u tom su pravcu usmjerena naša dalja istraživanja u Hercegovini.

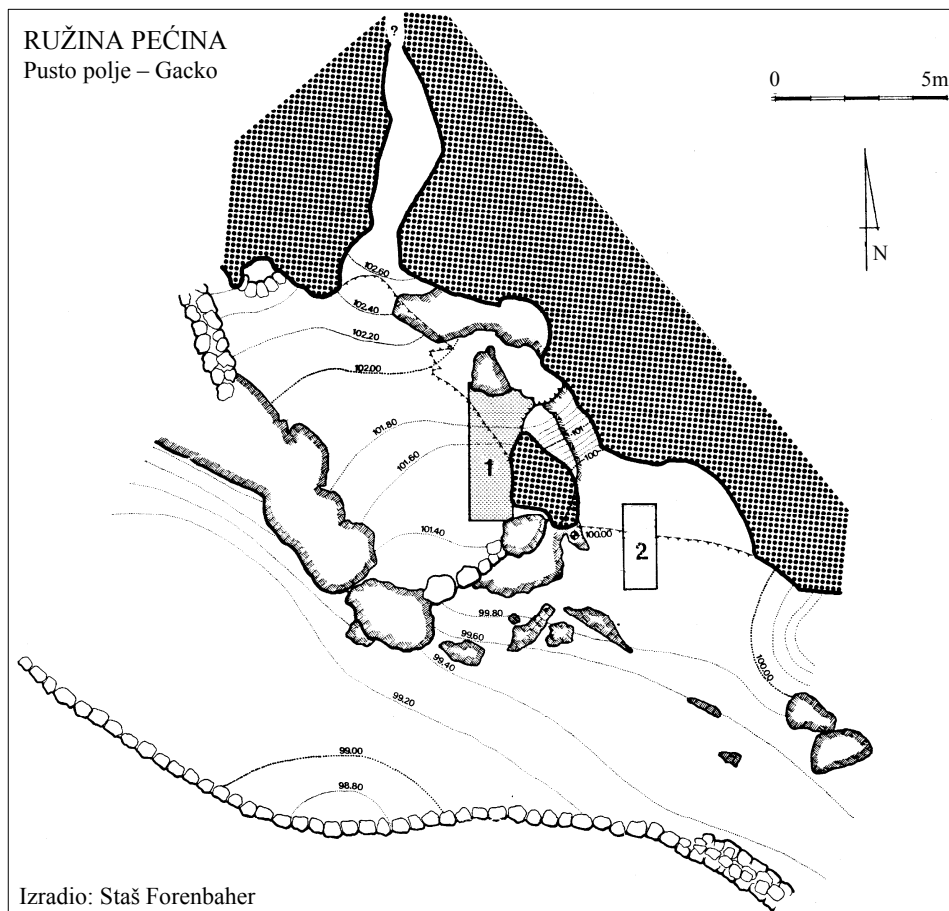
TOK ISKOPAVANJA

Ružina pećina je prirodan objekat malih dimenzija nepogodan za obitavanje. Otvor joj je okrenut jugu tako da je zaštićena od sjevernih vjetrova. Život se tu zapravo odvijao na terasi koja se pruža ispred pećine u tri nivoa (Crtež 1). Sa terase, a pogotovo sa malog platoa iznad pećine, pogledom se mogu obuhvatiti široki pašnjaci daleko prema jugu, u pravcu doline Trebišnjice. Nivelacija terasastog pretpećinskog prostora nije prirodnog porijekla, već je izvedena recentnim radovima. Tu je u nekoliko navrata podizana štala, a u novije vrijeme teren služi kao bašta i voćnjak. Pored ovih radova lokalitet je često prekopavan kao nalazište kvalitetnog kременa za "čakmak", pa su mještani kremene alatke s ovog nalazišta raznosili po široj okolini.

Dugačka greda, koja se pruža od istoka prema zapadu Gatačkog polja, i danas je gusto naseljena sa južne strane, tako da je u tom pojasu otežana identifikacija starijih naselja, ali pretpostavljamo da je, osim Ružine pećine, ovdje bilo još paleolitskih stanica. Do sada smo obavili sondiranje u nekoliko sličnih objekata i u gornjim slojevima otkrili mlade praistorijske kulture. Opravdano se može pretpostaviti da će dublji iskopi dati pozitivne rezultate i u pogledu paleolitskih nalaza.⁵

⁴ Preliminarna paleogeografska rekonstrukcija ovog područja izvršena je u toku dvogodišnjeg Jugoslovensko-američkog projekta (dr. Derek Sturdy).

⁵ Pored ovih istraživanja djelimično su obavljena i sistematska rekognosciranja i sondiranja Gatačkog polja i šire okoline, a njihovi rezultati biće posebno obrađeni i objavljeni.

Crtež 1.

Recentno nivelisanje u tri nivoa pretpečinskog prostora uslovljeno je prvobitnim nagibom terena od otvora pećine prema podnožju. To je relativno izrazit nagib moćnog sloja osipine, tako da su ta činjenica i česta promjena klime znatno uticale na depoziciju prirodnih i antropogenih slojeva, koje bi bilo teško pratiti i da nije bilo recentnih oštećenja. U toku ovih istraživanja prvu sondu postavili smo na gornjoj, a drugu na srednjoj terasi i na taj način donekle pratili nagib terena radi boljeg uvida u vertikalnu stratigrafiju.

Sonda 1

Površina od 3×4 m uza sam zid abria, ispred otvora pećine, kopana je vrlo pažljivim skidanjem tankih slojeva osipine miješane sa humusnom zemljom. Svaki otkopni sloj prosijavan je bez flotacije, a pokretni materijal odvajan po kvadratima i otkopnim slojevima. Ovaj dio terena toliko je devastiran da ni u jednom kvadratu nije uočena ni vertikalna ni

horizontalna stratigrafija ni geoloških ni kulturnih slojeva. Tek na dubini od 0,60 m pojavio se vrlo kompaktan sloj oštrobriđe osipine pomiješane sa žućkastom ilovačom. Pretpostavili smo da je to prvi intaktan paleolitski sloj i na toj dubini prestali sa daljim kopanjem.

Na ovoj maloj površini skupljen je veliki broj kremenih odbitaka i artefakata i dosta ostataka faune, uglavnom gornjeg pleistocena i ranog holocena,⁶ te manja količina vrlo atipičnih fragmenata keramike.⁷ I pored toga što su nalazi sa gornje terase bez stratigrafskih vrijednosti, detaljnom tipološkom analizom artefakata pokušali smo odrediti kulturnu pripadnost materijala.⁸ Svakako moramo naglasiti da ova analiza nije dovoljna za preciznu determinaciju određene kulture, pogotovo na ovim našim prostorima, gdje je problematika paleolitskih istraživanja još u začecima. Prihvatanje francuske terminologije u tipološkim analizama pružiće nam osnovne informacije o kulturama na ovom lokalitetu, naravno samo ukoliko se uzimaju u obzir opšte kategorije tipova bez varijacija. Tek dalja, dugogodišnja istraživanja mogu dati potpunije rezultate.⁹

PREGLED KULTURA

Stariji paleolit

Materijalna kultura starijeg ili donjeg paleolita na području čitave Jugoslavije zastupljena je sa svega nekoliko nalazišta,¹⁰ i to uglavnom bez jasnih geoloških pozicija.¹¹ Determinacija ovih najstarijih kultura nastala je samo na osnovu tipoloških odlika kremenih artefakata i kompilacijama sa teritorijalno najbližim nalazištima kultura i faunističkih ostataka donjeg i srednjeg pleistocena.¹²

Naučna istraživanja kvartara u Jugoslaviji počinju već u prvoj polovini 19. vijeka. Posebno interesovanje pokazano je za izučavanje našeg krša koji se proteže uz istočnu jadransku obalu i njeno zaleđe.¹³ Sva ova istraživanja inicirana su s aspekta prirodnih nauka, a zasad nije izvedena nijedna sistematska akcija arheologa radi traganja za najstarijim kulturama paleolita. Svi dosadašnji nalazi na našem prostoru bili su slučajni.

Pored sistematskog rada na paleolitskoj stanici Ružina pećina, prošle godine započeta su sistematska rekognosciranja i sondiranja Gatačkog polja kao vrlo potencijalnog nala-

⁶ Ostatke faune analizirao je profesor M. Malez, ali rezultati tog rada nisu objavljeni.

⁷ Po fakturi veći broj fragmenata keramike pokazuje odlike neolita, a dio ovog materijala ima osobine i drugih prahistorijskih kultura.

⁸ Za determinaciju mlađeg paleolita koristili smo tipologiju D. de Sonneville-Bordes et J. Perrot, 1954. i J. Tixier 1988., a za srednji i stariji paleolit tipologiju F. Bordes, 1988.

⁹ Autor će posebno u svojoj doktorskoj tezi posvetiti pažnju problemu terminologije mlađeg paleolita na srpskohrvatskom govornom području.

¹⁰ M. Malez 1975, 1979.

¹¹ Isti, 1973, 1979.

¹² Ph. Allsworth-Jones 1978; B. Boncompagni – E. de Borzatti – M. Zei 1971; G. Braconi, M. Calattini, G. Calboli, G. Cresti, A. Palma di Cesnola 1985-86; G. King and Bailey 1985; F. Mezena – A. Palma di Cesnola 1971; A. M. Radmilli 1975; D. Ziffer 1981.

¹³ M. Malez 1973.

zišta starijeg paleolita.¹⁴ Površinski nalazi skupljeni u ovoj akciji imaju odlike “pebble-culture”, jednog kasnog facijesa acheuléena, a najveći broj alatki pokazuje karakteristike kulture uslovno nazvane clactonien. Slične nalaze otkrili smo i u sondi 1 u Ružinoj pećini, i to uza sam rub zida pretpećinskog prostora. Pretpostavljamo da je ovaj materijal tu naplavljen iz unutrašnjosti pećine, ili čak sa platoa iznad nje. S obzirom da se ovdje radi o nalazima bez stratigrafskih podataka, nećemo se upuštati u šire razmatranje ove građe, pa i rezultate ovih razmatranja treba smatrati preliminarnim.

Manji broj alatki ima odlike “pebble-culture”,¹⁵ koju karakteriše jednostrano ili obostrano obrađen valutak (T. I). U našem slučaju to su plošni valuci rožnjaka nepravilnog oblika, koji se mogu naći kao sirov materijal širom Gatačkog polja. Obrađeni su sa samo nekoliko grubih udaraca sa jedne ili s obje strane, i to na jednom kraju.¹⁶

Ova primitivna industrija riječnih valutica otkrivena je na gotovo cijelom Mediteranu, ali se njena problematika do sada vrlo nejasno ocrtavala zbog nedostataka dokaznih elemenata i činjenice da se ovakav oblik alatki javlja zajedno i sa drugim mlađim kamenim industrijama. Novija, sistematska istraživanja u Italiji (Isemia la Pineta, Monte Gargano),¹⁷ u Francuskoj (Terra Amata, Tautavel i Lazaret)¹⁸ i kod nas, u Istri (Šandalja I),¹⁹ te mnogih nalazišta u Evropi izvan područja Mediterana²⁰ – potvrdila su da je jednostavna izrada oruđa od valutaka osobenost kultura starijeg paleolita, koji traje kroz dug vremenski raspon i predstavlja jedinstven fenomen evropskog svijeta iz doba života Homo erectusa (približno vrijeme od 1,5 milion do 100.000 godina).²¹

Donjem paleolitu, i to njegovoj kasnoj fazi, pripadaju kamene nalazi koji imaju ista ili slična svojstva sa nalazima kultura clactoniena ili tayaciena, protolevalloisiena ili levalloisiena (T. II, 1-2; T. III).²² Nukleaortefakti, vrlo grube obrade (T. II, 1-2) prevučeni jakom patinom, imaju odlike finalnog acheuléena²³ vrlo su slični brojnim nalazima s otvorenog prostora u Gatačkom polju. Elementi kulture clactoniena i tayaciena vidljivi su na jamičastim strugalicama od vrlo debelih odbitaka (T. IV, 1-3). Veći broj identičnih nalaza otkriven je širom okolnih polja.²⁴ Brojnije i jasnije je određena kremena građa s odlikama levalloisienske tehnike (T. IV, 4-6), za koju je teško reći, s obzirom na uslove nalaza, da li pripada donjem ili srednjem paleolitu.²⁵

¹⁴ Izvještaj, “Arheološki pregled”, 1991.

¹⁵ Prihvatili smo italijansku terminologiju radi lakšeg upoređivanja.

¹⁶ Svakako, treba imati u vidu činjenicu da se alatke sličnih tehnoloških odlika koriste i u vrijeme mlađih prahistorijskih kultura.

¹⁷ F. Mezena – A. Palnia di Cesnola 1971.

¹⁸ Les premieres habitants de l'Europe, Paris, 1982.

¹⁹ M. Malez 1973.

²⁰ Archaeologia interregionalis I, Krakow-Warszawa, 1981.

²¹ Raspon ovih godina varira zavisno od istraženosti određenih oblasti Evrope.

²² Danas u nauci postoji mišljenje da su tehnike obrade kamena clactonien i tayacien kulture zapravo samo prva faza obrade kamena acheulen industrije, pa prema tome to i nisu kulture (A. Lerol-Gouman, 1988).

²³ A. Palma di Cesnola – A. Gentili 1971.

²⁴ Š. Batović 1988.

²⁵ Levallois tehnika odbijanja kamena traje dugo kroz vrijeme srednjeg, pa i do ranih faza mlađeg paleolita.

Izbor oblika kamenih artefakata i njihove osnovne karakteristike koje smo ovdje prezentirali, obilježili smo imenima poznatih kultura i njihovih varijanti radi boljeg razumijevanja materijala, mada nije isključeno da smo ovdje naišli samo na odraz pomenutih kultura.²⁶

Na ovom geografskom prostoru, kulture donjeg paleolita otkrivene su na eponimnom lokalitetu Crvena stijena, koja je od Ružine pećine, poprečnim stazama preko planinskih prevoja udaljena oko 20-30 km. Elemente kulture donjeg paleolita zatečene u horizontu slojeva XXXI-XXIX, uvažavajući sva vrlo kompleksna stanovišta francuskih stručnjaka o nastanku i karakteristikama kultura donjeg paleolita, te imenovanja pojedinih kultura i njihovih varijanti Đ. Basler je u publikaciji "Crvena stijena" sa puno dileme nazvao "predmusterijenom", a horizont sa slojevima XXVIII-XXV "protomusterijenom".²⁷ Ovakva rješenja naziva za najdonje kulturne facijese u Crvenoj stijeni Đ. Basler našao je na samom lokalitetu, vrlo dobro uočivši nesumnjivu genetičku povezanost starijeg paleolita i kultura koje popunjavaju superponirane slojeve, praktično sve do kraja srednjeg paleolita.²⁸

Činjenica da čitav slijed kultura u Crvenoj stijeni, počev od onih najdonjih pa do sloja mezolita, pokazuje razvoj na samom lokalitetu, daje nam pravo da ovo nalazište smatramo eponimnim i najznačajnijim za ovu regiju, čije granice još nismo sagledali. Nova nalazišta u Gatačkom polju i Ružina pećina postepeno oblikuju veličinu i kulturne osobine ove regije.²⁹ Već je sada sasvim jasno da postoje vrlo izražene genetske veze između ovih lokaliteta. Tokom gotovo svih perioda kvartara Gatačko polje je moglo biti najznačajnije lovište za paleolitske stanovnike Crvene stijene.³⁰

Dalja istraživanja na ovom području ne samo da će upotpuniti saznanja o paleolitu čitave regije i njenom odnosu prema drugim regijama, nego će umnogome dati i objašnjenja za pojedine kulturne stratume u Crvenoj stijeni, jer su zapravo, ta istraživanja postavila mnoga pitanja koja su do danas ostala bez jasnih odgovora.³¹ Bez obzira na savremenu nomenklaturu francuske arheologije, koja dominira svim naučnim raspravama u problematici paleolita, mi ne smijemo njihova saznanja direktno aplicirati na naše prilike, već moramo tražiti sopstvena rješenja i modele za objašnjenje materijalnih aspekata arheoloških nalaza, kao i proces organizacije, djelovanja i evolucije ljudskih grupa, stvaralaca tih nalaza, odnosno kultura. Naravno, ovaj naš rad mora se odvijati u kontekstu opšteg napretka arheologije kao nauke.³²

Srednji paleolit

Materijalnu kulturu srednjeg paleolita ovdje predstavljaju alatke mousterienskog habita, ali izrađene na odbicima sa levalloisienskom obradom talona. Broj nađenih alatki

²⁶ To je mogla usloviti zatvorena ekološka sredina i kontinuitet življenja na ovim prostorima, sa izraženom tradicijom od najranijih vremena.

²⁷ Đ. Basler 1975.

²⁸ Isto, str. 68-74.

²⁹ Kulturni slojevi u Crvenoj stijeni pokazuju kontinuitet življenja kroz srednji paleolit, a u Ružinoj pećini možemo pratiti razvoj mlađeg paleolita iz autohtone kulture mousterienskih lovaca.

³⁰ L. R. Binford 1986, str. 33-59.

³¹ Đ. Basler 1975, str. 70.

³² Nažalost, još uvijek arheolozi u raznim dijelovima svijeta istražuju identične probleme, a da nisu jedni sa drugima povezani.

zasad je veoma mali i zbog toga nedovoljno indikativan za precizno određenje kulture, ali u morfološkom pogledu one sadrže sve elemente mousteriena poznatog sa lokaliteta Crvena stijena.³³ Tu se uglavnom ističu razni tipovi strugalica na levalloisijskim odbicima, sa stepenastim retušom dosta uredno izvedenim (T. II, 3-5; T. VI, 1-2). Sve alatke su bez, izuzetka mikrodimezionirane, što je jedna od karakteristika mousteriena na širokom području Mediterana.³⁴ Po F. Bordesovoj tipologiji³⁵ strugalice s očuvanom okorinom pripadale bi mousterienu tipa Quina,³⁶ dok je Đ. Basler ovaj tip alatki u Crvenoj stijeni nazvao “mikromusterijen”.³⁷ Mikrolitizam kao opću pojavu na širokim prostorima Mediterana, pa i Evrope, mnogi stručnjaci smatraju karakteristikom kasnog mousteriena.³⁸ Mikrodimezionirani mousterien na levalloisijskim odbicima posebno se ističe na velikom broju nalaza u Grčkoj (Asprochaliko, Kokkinopolis i dr.)³⁹ datiranih u vrijeme oko 40.000 godina BP, što bi odgovaralo slojevima XVII do XII u Crvenoj stijeni, odnosno najmlađim nanosima koji sadrže mousterien.⁴⁰ Tu se naglo prekida naseljavanje ovog staništa, jasno obilježenom erupcijom nekog vulkana.⁴¹

No, nećemo se dalje upuštati u razmatranje kulturne fizionomije ovih nalaza iz Ružine pećine jer za znatnija opisivanja i komparacije imamo malo primjeraka, na raspolaganju, koji, osim toga, nemaju još ni stratigrafsku vrijednost.⁴²

Mlađi paleolit

Za denominaciju i razvoj kultura mlađeg paleolita u Ružinoj pećini, u ovoj fazi radova analogije možemo tražiti u već poznatim i sličnim kulturama u širem području mediteranskog svijeta primjenjujući standardnu evropsku nomenklaturu. Nasuprot tome, upravo kolekcija kremenog materijala s ovog lokaliteta svojim tipološkim i morfotehnoškim odlikama upućuje na potrebu izdvajanja Gatačkog polja, Crvene stijene i Badnja kod Stoca u zasebnu kulturnu regiju, u kojoj se, svakako, osjećaju i utjecaji sa strane, ukoliko se držimo osnovnih karakteristika određene kulture. U bogatom fundusu retuširanih alatki ovih nalazišta postoji lepeza tipova vrlo stranih uhodanoj skali kulturnog razvoja zapadnoevropskog paleolita.⁴³

³³ Đ. Basler, 1975.

³⁴ Š. Batović 1988, G. Kingand G. Bailey 1985, A. Leroi-Gourhan 1988, M. Malez 1973, A. M. Radmilli 1975.

³⁵ F. Bordes 1988.

³⁶ Isto.

³⁷ D. Basler 1975.

³⁸ Napomena 34.

³⁹ S. Blanc i T. Bourgo 1950.

⁴⁰ Napomena 37.

⁴¹ Isto.

⁴² Identične nalaze otkrili smo u većem broju širom Gatačkog polja, ali takođe bez stratigrafskih vrijednosti.

⁴³ Regionalizacija kultura mlađeg paleolita posebno se ističe na kamenoj industriji nalazišta Badanj, koje zbog tog ima veliki značaj za izučavanje ovog problema na istočnoj obali Jadrana i njenom zaleđu.

Kako je jedan od naših glavnih zadataka u budućim istraživanjima paleolita na ovom području određivanje granica prostiranja i fizionomije te nove kulturne regije, koja se na izvjestan način već naslućuje u prezentaciji kulturne zaostavštine mlađeg paleolita, ostaćemo u okvirima najopštijih tipoloških kategorija. Nedostatak stratigrafskih vrijednosti analiziranog materijala ni ovdje ne dopušta šira razmatranja.

Strugači. Ovo je dosta brojno zastupljen tip alatki, što je i normalno za kulture mlađeg paleolita. Visoki strugači na malim, jednoplatformnim jezgrima ili na riječnim oblucima malih dimenzija čine osobenost ovog lokaliteta.⁴⁴ Njihova kulturna pripadnost, bez obzira na male dimenzije,⁴⁵ vrlo je lako odredljiva, jer se ovaj oblik alatki ne pojavljuje često poslije donjeg aurignacijskog⁴⁶ (T. V, 1-2). Arhaičan izgled strugača ovog tipa ukazuje na njegov razvoj preko očuvanih tradicija u srednjem paleolitu, pa čak i iz kultura donjeg paleolita.⁴⁷ Jedan primjerak njuškastog strugača i strugača na lamini, koja se prva odbija sa jezgra (lame à crête) imaju visok retuš i djelimično očuvan korteks (T. V, 3-4). Morfološke odlike ovaj tip alatki opredjeljuju u jedan facijes srednjeg aurignacijskog.⁴⁸ Njihove male dimenzije, uslovljene su najvjerojatnije, izborom sirovine od koje su izrađene, a nije isključeno da ih određuje i tip sezonskog lovišta.⁴⁹

Mikrolitizacija aurignacijske kulture uočena je u pećini Seidi kod Theba u Grčkoj, i to se do sada smatralo specifičnošću istočnog dijela evropske mediteranske regije.⁵⁰

Ostale primjerke strugača (T. V, 5-8) teško je u kulturno smislu odrediti jer upotreba ovih formi traje kroz vrlo dug vremenski raspon. Tu se izdvaja samo jedan strugač na lepezastom odbitku, retuširan s obje dorzalne strane (T.VI, 3). Ovaj tip alatke upućuje na veze sa panonskim kulturnim krugom⁵¹ i pavlovijskim kulturama u Češkoslovačkoj (Dolni Vestonice)⁵² te čini za sada najjužniju pojavu srednjoevropskog gravettiana.⁵³

Retuširane lamine. Primjerci retuširanih lamina na masivnim prvim odbicima (lame à crête) (T. VI, 4-6) imaju svojstva razvijenog aurignacijskog široko rasprostranjenog u Evropi.⁵⁴ Tanje retuširane lamine (T. VI, 5) nagovještavaju prisustvo gravettiana srednjoevropskog facijesa ili nekog prelaza iz aurignacijskog u gravettiansku kulturu.⁵⁵ Jednostrano

⁴⁴ M. Magi 1973; A. Palma di Cesnola – A. Gentili 1971; M. Perpère 1972, 1973, 1975, 1977.

⁴⁵ Mikrolitizacija je osobenost industrije kamena u Ružinoj pećini.

⁴⁶ M. Perpère 1977; A. Ronchitelli 1987-1988.

⁴⁷ F. Bordes 1988.

⁴⁸ Napomena 39.

⁴⁹ P. M. Dolukhanov, J. K. Kozłowski, S. K. Kozłowski 1980; H. Waldren, R. Chapman, J. Lewthwaite and R. C. Kennard 1984.

⁵⁰ Napomena 39.

⁵¹ Praistorija jugoslovenskih zemalja I, D. Basler, Paleolitska nalazišta u BiH, Kadar.

⁵² O kulturnim vezama na osnovu nekoliko kamenih alatki svakako za sada je preuranjeno govoriti, ali ih isto tako ne smijemo izgubiti iz vida.

⁵³ Nalazi gravettiana u Crvenoj stijeni vezuju se za mediteranske kulture.

⁵⁴ Sličnih nalaza ima u Italiji i Španiji, ali su najbrojnije zastupljeni na lokalitetima u Francuskoj (D. de Sonneville-Bordes et J. Perrot 1954).

⁵⁵ Colloque international "L'Aurignacien et le Gravettien (Perigordien) dans leur cadre écologique", 1981; P.-Y. Demars et P. Laurent 1989.

retuširane lamine sa djelimično očuvanim korteksom (T. VII, 4, 6, 7) nemaju jasne kulturne odlike jer se ovaj tip javlja u aurignacieniu i traje sve do ranog neolita. Za sada nema lamina sa retuširanim hrptom, koje su karakteristične za gravettijski kulturni facijes.

Lamele. Pored retuširanih lamina, u Ružinoj pećini javlja se veliki broj mikrosječiva (lamelles ili bladelettes) s upotrebnim retušom, što je jedna od vrlo izraženih odlika kamene industrije ovog lokaliteta.

Retuširane lamele zastupljene su u veoma malom broju (T. VIII, 1-5). Obradene su na dorzalnoj strani vrio sitnim retušom, djelomično ili po cijelom jednom rubu. Nađene su uglavnom fragmentirane. Tri mikroalutke na "prvim" lamelama, zašiljenog vrha i obrađene sitnim finim retušom na vrhu, a jedna od njih i na desnoj dorzalnoj strani potpuno su van prepoznatljivih formi mikrošiljaka na ovim prostorima (T. VIII, 4-5). Sličnih primjeraka ima u kulturama epipaleolita mediteranskog dijela Afrike (Maghreb)⁵⁶ i na mlađepaleolitskom nalazištu Badanj kod Stoca, koje po geografskom položaju pripada širem pojasu ove regije, odnosno istočnoj Hercegovini.⁵⁷ Finoća retuša i mikroforma ovih alatki upućuju na njihovu posebnu funkciju, koja nije direktno uključena u lovnu privredu. Vrlo je moguće da su ove alatke kozmetičko-medicinski instrumenti koji su služili za izvođenje tetoviranja, odnosno oslikavanja ljudskog tijela urezivanjem ili ubadanjem.⁵⁸

Determinirani osteološki materijal gornjih otkopnih slojeva, u cjelini gledano, većim dijelom pripada fauni starijeg holocena, mada ima i nekoliko gornjopleistocenskih elemenata.⁵⁹ Upravo zbog toga industriju mikrosječiva otkrivenu u površinskim slojevima gornje terase Ružine pećine možemo uglavnom pripisati kulturama epipaleolita ili mezolita i ranom neolitu.

Lamele s otupljenim hrptom (lamele à dos, T. VIII, 6-14). Ova tipološka kategorija zastupljena je većim brojem nalaza i u vrlo prepoznatljivim formama, koje za sada nije moguće precizno odrediti u kulturni facijes, jer i ovaj tip alatki ima dug vremenski raspon trajanja, od aurignaciena do mezolitskih kultura, i to na vrlo širokom geografskom području. Osobenost su završnog paleolita na nalazištu Badanj kod Stoca.⁶⁰ Alatke tipa "pointe à cran" (T. VIII, 6-8) zastupljene su samo sa tri primjerka, i to u formi vrlo tipičnoj za epigravettien na širokom prostoru.⁶¹ Jedna lamela s otupljenim hrptom ima nazubljenu oštricu (lamelle à dos denticulé) (T. VIII, 11) i za sada predstavlja jedinstven primjerak na ovom lokalitetu. Ovaj tip alatke konstatovan je u kul-

⁵⁶ J. Tixier 1976.

⁵⁷ Đ. Basler 1983; Rezultati dvogodišnjih istraživanja Jugoslovensko-američkog projekta.

⁵⁸ Paleolitski lovci su sigurno ukrašavali svoje djelo tetoviranjem, ali se do sada ovim problemom nije niko posebno bavio.

⁵⁹ M. Malez je samo djelimično analizirao ostatke faune. Od gornje pleistocenskih životinja u velikom broju su zastupljeni ostaci alpskog svisca.

⁶⁰ Ovaj tip alatki svojim brojem i raznolikošću posebno ističe regionalizaciju mlađeg paleolita na području Hercegovine.

⁶¹ Naprotiv, za epigravettien u Italiji ovaj tip alatki vrlo je karakterističan (M. Martini 1981; A. Palma di Cesnola 1971); dobro je zastupljen u sjevernoj jadranskoj regiji (M. Malez 1987) koja očito ima jače kulturne utjecaje iz Panonije.

turama kasnog paleolita na nekoliko lokaliteta u Francuskoj, ali bez jasne kulturne determinacije.⁶²

Dlijeta. Tipološka lista francuskog mlađeg paleolita sadrži 90 denominacija artefakata koje se odnose na razne tipove dlijeta (burins).⁶³ Mi ćemo ovdje prezentirati samo nekoliko tipova koji se najčešće javljaju i one koji su karakteristični za preciznije određenje pojedinih kultura na našem nalazištu. Na tabelarnom pregledu date su preciznije deskriptivne i kulturne odrednice ovog materijala.

Najbrojnije je zastupljeno masivno dlijeto na naknadno obrađenom jezgru, ili, pak, na manjem oblutku biranom za ovu namjenu. Najčešće imaju okorinu očuvanu na većoj površini (T. IX, 1-5). Pojava ovog tipa alatki jedna je od osnovnih odlika kulture donjeg aurignaciena, i ima mnogobrojne analogije u kulturama gornjeg paleolita na području južne Francuske.⁶⁴ Jedan primjerak dlijeta na masivnom odbitku (burin busque) ima dvostruku radnu površinu (T. X, 1). Na lokalitetima u Francuskoj (Les Roches)⁶⁵ nađen je u sloju aurignaciena II, odnosno aurignaciena u razvoju.⁶⁶ Identični primjerci nađeni su na paleolitskim lokalitetima Pećina pod lipom kod Sokoca i u pećini Rastuša kod Teslića u toku najnovijih istraživanja.⁶⁷

Dlijeta na masivnim laminama nisu brojna, ali se u tipološkom smislu dobro uklapaju u ostali kameni fundus ovog lokaliteta (T. X, 2-5). Njihova precizna kulturna pripadnost ne može se zasad jasno odrediti. Možemo samo zaključiti da pripadaju kulturi razvijenog aurignaciena ili jednoj od faza gravettiena.⁶⁸

Mikrodlijeta su zastupljena u nekoliko varijanti i po morfotehnoškim i tipološkim odlikama vezuju se uglavnom za epigravettien Grčke i Italije (T. X, 6-9).⁶⁹

Blanje (rabort). Pored dlijeta na jezgrima, i ove alatke su vrlo indikativne za naš lokalitet i to iz više razloga. Prvo, jer su vrlo brojne i po morfotehnoškim odlikama vrlo slične zakrivljenim dlijetima (burin busque) ili dlijetima tipa vachon (T. XI, 1-4).⁷⁰ Drugo, zato što imaju jasno određenu kulturnu pripadnost aurognacieniu u razvoju. One daju poseban značaj našem lokalitetu unutar regije koju istražujemo.

Jezgra. Kameni materijal tehničke kategorije koji nazivamo jezgrima zastupljen je u velikom broju nalaza i u nekoliko osnovnih varijanti⁷¹ prajezgra, jednoplatformna, dvo-platformna, jezgra s izmijenjenom orijentacijom, kortikalna jezgra, nepravilna jezgra i

⁶² D. de Sonneville-Bordes et J. Perrot 1954.

⁶³ Ista.

⁶⁴ Napomena 46.

⁶⁵ M. N. Brezillion 1983.

⁶⁶ Isti.

⁶⁷ Rezultati ovih istraživanja biće uskoro objavljeni (Z. Kujundžić).

⁶⁸ Ovaj tip alatki u neizmijenjenoj formi daje od doba razvijenog aurignaciena pa sve do ranih kultura neolita.

⁶⁹ F. Martini 1981. Preliminary report on the 1986. field season at Klithi, Septembar 1986; A. M. Radmilli 1975.

⁷⁰ M. Perpère 1977.

⁷¹ Napomena 62.

bipolarna jezgra ili oljušteni komadi (T. XII XIII).⁷² Osnovnu zajedničku odliku čine male dimenzije, koje je uslovlila veličina riječnih oblutaka, odnosno sirovina od kojih su izrađeni. Njihovi oblici i dimenzije u potpunosti se uklapaju u opštu sliku mikrolitizacije kamenog fundusa Ružine pećine.

Zanimljivo je da nije nađeno nijedno jezgro za izradu lamina, koje su ovdje prisutne u ne baš malom broju. Moguće je da su one izrađivane na nekom drugom mjestu ili da su ta jezgra raznesena sa našeg terena kao kvalitetan kremen za “čakmak”. Sirovina od koje su izrađene ove lamine ima ležište na planini Lebršniku, sjeveroistočno od Gacka.

Šiljci (pointe). Zastupljeni su samo u dva primjerka, ukoliko izuzmemo mikrošiljke na lamelama s otupljenim hrptom. Po formi se uklapaju u opštu sliku mladih faza gornjeg paleolita, a morfotelmološkim odlikama ne odvajaju se od ostalog kamenog materijala na našem terenu (T; XIV, 1-2).⁷³

Oruđe sa transferzalnim retušom (pièce à troncature). Nađen je samo jedan primjerak ove alatke, i to sa konkavnim transferzalnim retušom, a na desnoj dorzalnoj strani ima retuširanu ankošu (encoche). Ovaj oblik alatke nema jasnu kulturnu determinaciju (T. XIV, 3).⁷⁴

Svrkla (perçoir). Samo tri alatke možemo u tipološkom smislu, uslovno nazvati svrdlima (T. XIV, 4-7), jer su to, zapravo, kombinovane alatke dlijeta i svrdla. Možemo ih svrstati u širok pojam završnog paleolita.⁷⁵

Sonda 2

Površinu od 3 × 1,5 m kopali smo na prostoru srednje terase, ispred prirodnog udubljenja u stijeni pećine. Pretpostavili smo da bismo baš ovdje mogli naći najmanje poremećenu vertikalnu stratigrafiju jer su se tu kulturni slojevi mogli neometano taložiti, a erozija je bila usporena. U toku rada naše su se pretpostavke i potvrdile, mada su i ovdje gornji kulturni slojevi uništeni recentnim aktivnostima. Tu je bio lociran tor za ovce, ali je nataloženo đubrivo povremeno odnošeno na obližnje njive, pa na početku naših radova gotovo da i nije bilo humusnog sloja. Već prvi otkopni slojevi sastoje se od žućkaste oštrobride osipine, koja nas upućuje na taloženje iz nekog hladnijeg perioda. Kamene nalazi bili su brojni, ali ne toliko kao u gornjem dijelu pretpećinskog prostora. Izdvojili smo samo alatke sa širokom ankošom (T. XIV, 8-10; T. XV, 1) zbog njihovih tipoloških odlika.⁷⁶

Vertikalna stratigrafija ustanovljena u ovoj sondi nema vrijednost kulturnih horizonata; ona samo pokazuje geološku poziciju pokretnog arheološkog materijala. Za preciznije određivanje kulturnih horizonata nismo imali dovoljno prostora, a to nam u toku ovih istraživanja i nije bila namjera (grafički prilog zapadnog profila, crtež 2).

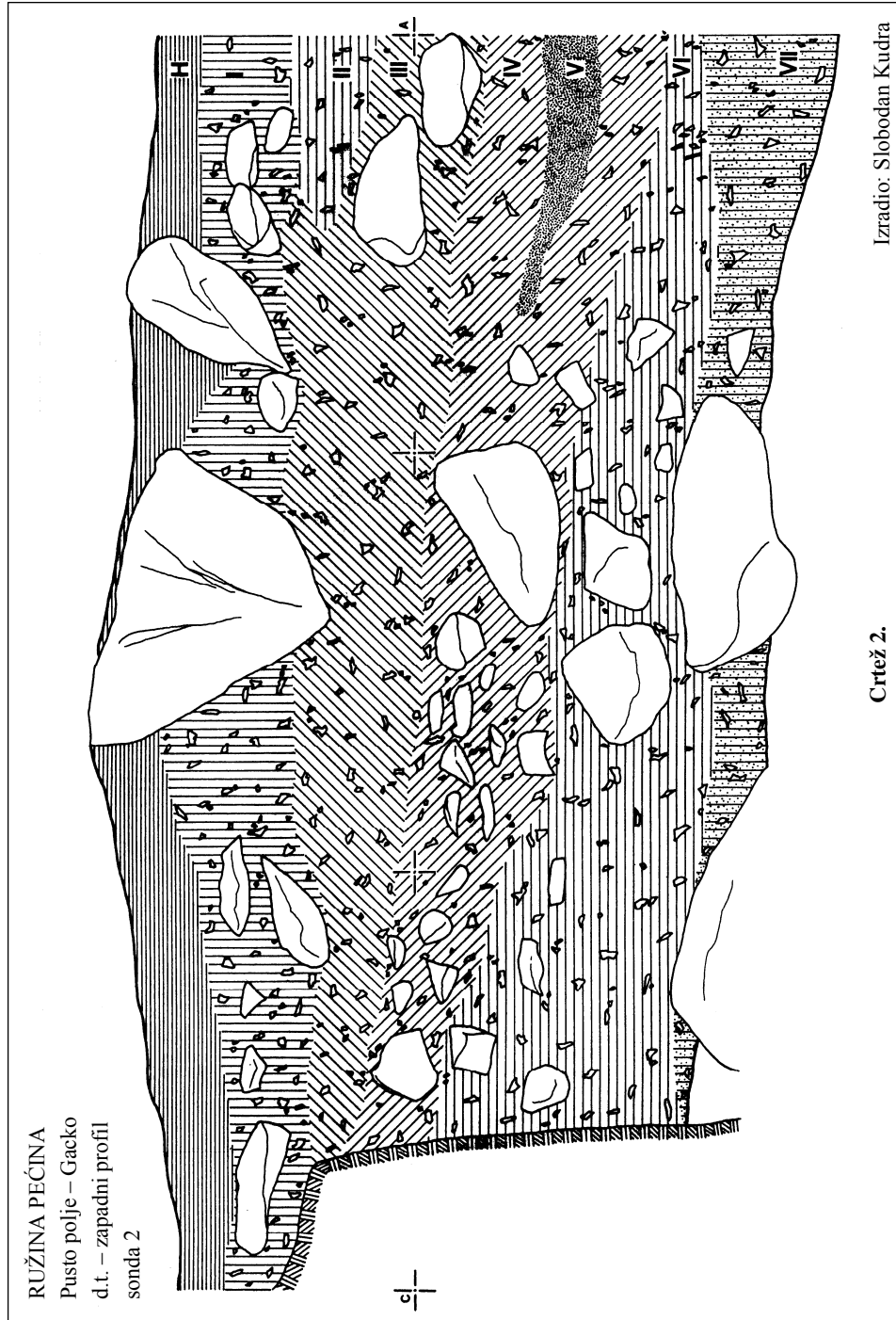
⁷² Isto.

⁷³ Isto.

⁷⁴ Isto.

⁷⁵ Zanimljivo je da su svrdla veoma rijetko zastupljena alatka na paleolitskim lokalitetima istočnog Jadrana.

⁷⁶ F. Bordes 1967.

Sloj I. Oštrobrida osipina miješana sa svijetložutom zemljom i krupnim kamenjem potpuno je sterilna.

Sloj II. Nanos crvenkaste gline, debljine oko 20 cm, djelimično leži ispod prethodnog sloja i čini prosloj sljedećeg taloženja. Moguće je da je ovo ili trag naglog otapanja leda u doba nekog interglacijala ili samo naznaka različitih godišnjih doba.⁷⁷ Ni u ovom sloju nije bilo nalaza.

Sloj III. Svijetlosmeđa osipina sa ponekim većim kamenom, možda namjerno postavljanim u prostor nedaleko od ognjišta, prvi je intaktan kulturni sloj na ovoj terasi. U njemu je nađen relativno mali broj kremenih artefakata, ali po morfotehničkim i tipološkim odlikama za ovaj teren značajnih. Tu je, prije svega, nađena alatka od životinjskog roga – šiljak ovalnog presjeka, karakterističan za kulturu aurignaciena, i to za njenu mlađu fazu (T. XV, 2). Ovo bi ujedno bio i prvi nalaz ovog tipa iz kulturne zaostavštine aurignaciena na području Bosne i Hercegovine.⁷⁸ Nađeno je i dosta manjih lamina bez retuša, ali s očuvanim korteksom na jednom rubu. Jezgra su, uglavnom, malih dimenzija i identična jezgrama sa gornje terase. U istom sloju, i to u njegovom donjem nivou, nađene su dvije alatke na lamelama retuširanjem zatupljenog hrpta (T. XV, 4-5). Ovaj tip alatki javlja se vrlo rano u kulturama aurignaciena na području Mediterana, mada su one inače svojstvene drugim mlađim kulturama. Prisustvo alatki u istom kulturnom horizontu a koje su vremenski po tipološkim odlikama vrlo udaljene, izgleda da su specifičnost istočnog dijela evropske mediteranske regije. U paleolitskom nalazištu pećina Seidi kod Theba u Grčkoj⁷⁹ mlađi aurignacien pored tipičnih chatelperonskih (najstariji aurignacien) alatki, ima čitav niz lamela obrađenih na gravettijski način. Ista pojava uočena je ovdje u donjem horizontu sloja III, a karakteristična je za sloj IV i VI. To bi odgovaralo mlađim horizontima sloja X u Crvenoj stijeni (kulture u nasloju Xa i Xb)⁸⁰ gdje ova pojava ipak nije jasno izražena. Sva tri spomenuta lokaliteta, u kulturnom smislu, isprepliću se i dokazuju da se kulture mlađeg paleolita na ovim prostorima odlikuju jednom osobenom mediteranskom komponentom.

Sloj IV. Sloj je, uglavnom, smeđe boje sa ponešto crvenkastim tonom. Osipina je oštrobrida i u gornjem dijelu prilično sitna, a u donjem njena struktura postaje krupnija. Prema zidu pećine javlja se koncentracija mrke kompaktne zemlje prošarane sa gari (*sloj V*). To je rub vatrišta koje smo djelimično otkrili, a njegov glavni dio je ostao u sjevernom profilu za buduća istraživanja.

Ni ovaj sloj nije bogat nalazima. Osim jedne koštane posttruške (T. XV, 3), nađeno je nekoliko jezgara od riječnih oblutaka, visoki strugač na jezgru, varijanta njuškastog strugača na izduženom oblutku, lučno dljeto na jezgru ili blanjica, dugačka neretuširana lamina trougaonog presjeka, te veći broj neretuširanih odbitaka u sloju V (T. XVI, 1-4). Očito je da slojevi III, IV i V pripadaju istom kulturnom horizontu, i to, kao što smo već rekli, gornjem aurignacieniu.

⁷⁷ Sedimentološke analize za sada nisu vršene, pa su ovi zaključci preliminarni.

⁷⁸ Koštane alatke ovog tipa inače su prava rijetkost na nalazištima mediteranske regije.

⁷⁹ Napomena 34 i 39.

⁸⁰ Napomena 27.

Sloj VI. Krupnija osipina, ne jako oštrih bridova, pomiješana sa tamnosmeđom zemljom. U središnjem dijelu sonde otkrivena je koncentracija većih komada kamena i blokova, koji naliježu na sloj VII. Prema zidu pećine javlja se prosloj tvrde breče. Tu su nalazi znatno brojniji u odnosu na prethodne slojeve, i koncentrisani su uglavnom oko i ispod većeg kamenja u centralnom dijelu sonde. Veći dio alatki prevučen je brečom, posebno one koje su nađene između krupnog kamenja. U ovom geološkom sloju mogu se izdvojiti dva jasna straterna, i to po kvalitetu sloja i sadržaju kulturnih ostataka. Koštanih alatki ovdje više nema, a kremeniti fundus se sastoji od većeg broja raznih varijanti jezgara na riječnim oblucima (T. XVI, 5-6; T. XVIII, 1-4) masivnih dlijeta, blanjica i dva perkutera na manjim oblucima. Jedini nalaz koji se ovdje posebno izdvaja je listoliki šiljak na dugačkoj, tankoj lamini. Ovaj tip alatke, u Francuskoj terminologiji poznat je pod nazivom "flechette"⁸¹ (T. XVIII, 1), i smatra se jednim od karakterističnih nalaza koji nagovještavaju francuski gravettien.⁸² Naš primjerak ima kontinuirani, sitni retuš na dorzalnoj strani, vrlo karakterističan za aurignacien.⁸³ Donji stratern sloja VI genetski je vezan za sloj VII. Njihov kulturni sadržaj pokazuje znatne razlike u odnosu na prethodne slojeve. Kremena industrija pokazuje odlike srednjeg paleolita, i to recentne faze koju možemo nazvati "preorinjasijen"⁸⁴ Tu su u manjem broju zastupljene arhaične forme kremene industrije mlađeg paleolita, mada, posmatrana kao cjelina ova industrija ima jače izražene odlike srednjeg paleolita. Najbrojnija su rezala na masivnim odbicima sa očuvanim korteksom (T. XVIII, 2-5), strugači na manjim plosnatim oblucima, široki levalois odbici, masivne, dugačke, neretuširane lamine uz nekoliko manjih jezgara levallois tipa. Nađena je samo jedna alatka sa retušom, i to strugalica na masivnom levallois odbitku. Bulbus joj je vrlo izražen, a lijevi dorzalni rub obrađen sitnim retušom, vrlo tipičnim za kulturu aurignacien (T. XIX, 1).

Sloj VII. U ovom sloju prestali smo sa daljim kopanjem jer više nije bilo moguće pratiti stratigrafiju na ovako malom prostoru ispunjenom velikim blokovima kamena. Prostor između blokova ispunjen je oštrobriđom osipinom i crvenkastosmeđom zemljom. Dio sonde, bliži zidu pećine, na ovoj dubini ispunjen je brečom, ispod koje leži sloj pjeskovite crvenkaste zemlje, a u kojoj smo našli šiljak mousterienskog tipa (T. XIX, 4). Između kamenih blokova nađeno je samo nekoliko širokih levallois odbitaka i tri manja jezgra od riječnih oblutaka. Ovaj sloj, izgleda, čini samo bazu prethodnog sloja VI, bar što se tiče njegovog kulturnog sadržaja.

ZAVRŠNA RAZMATRANJA

Inicijalna istraživanja na paleolitskoj stanici Ružina pećina u ovoj fazi rada nisu dala dovoljno podataka za jasnu definiciju paleolitskih kultura koje se samosvojno razvijaju na ovom užem području, ali su dala osnovne naznake njihovih fizionomija, i dovoljno

⁸¹ Napomena 65.

⁸² Isto.

⁸³ Napomena 62.

⁸⁴ Paleolithique moyen recent et Paleolithique superieur ancien en Europe, 1990.

materijala da sa više sigurnosti i mogućnosti komparacija govorimo o toku tog razvoja počev od najstarijih kultura paleolita, pa do njegovih završnih faza.

Nalazi najstarijih paleolitskih kultura u Ružinoj pećini i na otvorenom prostoru Gatačkog polja u tipološkom pogledu su tipični predstavnici epoha i kultura o kojima smo govorili, dok o njihovoj starosti, odnosno geološkoj pripadnosti, nije moguće dati konačan sud, i problem datiranja ovih kulturnih ostataka smatramo privremeno neriješenim.⁸⁵ U svakom slučaju, ovi nalazi su zanimljivi, jer aktualiziraju problem najstarijeg paleolita na Balkanu na jednom višem nivou, dopunjavajući dosadašnje oskudne informacije sa lokaliteta kod nas,⁸⁶ u Grčkoj,⁸⁷ Bugarskoj i Italiji.⁸⁸

Srednjopaleolitske kulture su na ovom prostoru do te mjere izražene da ih je moguće čvrsto uklopiti unutar već dobro poznatih kultura širom Evrope. Upoređivanje naših nalaza sa kulturama u Crvenoj stijeni dopunilo je već poznatu sliku o finalnoj kulturi srednjeg paleolita jadranske regije Jugoslavije.⁸⁹ Buduća istraživanja mogla bi samo pokazati u kakvom je odnosu ova regija sa kulturama srednjeg paleolita u panonskom području, posebno u vrijeme recentnog mousteriena, tj. prelazne faze iz srednjeg u mlađi paleolit.⁹⁰

Istraživanja u Ružinoj pećini i šire, na području Gatačkog polja, od posebnog su značaja za denominaciju najstarijih etapa mlađeg paleolita u jadransko-mediteranskoj regiji, a naročito za njen jugoistočni dio. Pojava horizonta čiju kulturu sačinjavaju mješavine elemenata srednjeg i mlađeg paleolita, a koja bi bila prihvaćena kao početna faza u razvoju mlađe paleolitske epohe u ovoj regiji, do otkrića u Ružinoj pećini, nije bila poznata. Prelaz od srednjeg ka mlađem paleolitu u Crvenoj stijeni karakteriziran je oštrom cezurom, koju čini sloj vulkanskog pepela (sloj XI).⁹¹ Prekid u naseljavanju ovog mjesta bio je relativno dug i prvi mlađepaleolitski naseljenici ne pokazuju nikakve elemente genetske povezanosti sa srednjim paleolitom. Grčka je, pored Italije⁹² po svom geološkom položaju najbliža jadranskoj regiji Jugoslavije, ali ni na poznatim paleolitskim lokalitetima ovog prostora (Seidi, Asprochaliko, Kokkhinopolis, Klithi) nisu utvrđeni najkarakterističniji elementi tipičnog aurignaciensa, a ni njegova starija faza.⁹³

Nasuprot tome, apeninska nalazišta, koja su važna za poznavanje jednog dijela kulturnog razvoja mlađeg paleolita na istočnim obalama Jadrana, nemaju u svojim profilima neki osobit hijatus za vrijeme u kojem bi se nužno očekivala pojava tipičnog aurignaciensa. Prema tome, Ružina pećina predstavlja, pored nalazišta u Italiji, vrlo značajan lokalitet za rješavanje problema prelaska života paleolitskih populacija iz kultura s elementima baštine srednjeg paleolita u kulture najstarije etape mlađeg paleolita na području jadransko-mediteranske regije.

⁸⁵ Nastavak istraživanja na području Gatačkog polja planira se već za iduću sezonu.

⁸⁶ Napomena 27.

⁸⁷ Napomena 12.

⁸⁸ Isto.

⁸⁹ Napomena 57.

⁹⁰ Napomena 84.

⁹¹ Napomena 27.

⁹² Napomena 23.

⁹³ Napomena 39 i G. King and G. Baily, 1985.

LITERATURA

- Ph. ALLSWORTH-
JONES 1978. Szeleta cave, the excavations of 1928, and the Cambridge Archaeological Museum Collectedon, Acta archaeologica Carpathica, Tom. XVIII, Krakowie, 1978., pp. 5-38.
– Ältere und mittleres steinzeit, Jägerund – sammlerkulturen, Handubch der urgeschichte, Francke Verlag Bem und Munchen, 1966.
- M. ARCA, F. MARTINI,
G. PITZALIS,
C. TUVERI, A. ULZEGA 1982. II Paleolidco dell'Anglona (Sardegna settentrionale), Ricerche 1979-80, Ministero per i beni culturali e ambientali, Collana diretta da F. Nicosia, Quaderni – 12, Dessi – Sassari, Tipografia in Ozieri, 1982.
1981. Archaeologia interregionalis I, Prehistoire de la grande plaine de l'Europe, Actes du colloque international organise dans le cadre de Xe congrès U.I.S.P.P. à Merico (comissions 10e et 14e), Krakow – Warszawa, 1981.
– Art et civilisations des chasseurs de la préhistoire, 34000-8000 ans av. J.-C., Laboratoire de Préhistoire du Musée de l'Homme, Museum National d'Histoire Naturelle, Palais de Chaillot, Paris.
- Đ. BASLER 1975. Crvena stijena, Zbornik radova, Pripremio Đuro Bazler, Nikšić, 1975.
1978. Neka pitanja u vezi s mladedpaleolitskim naseljavanjem doline Trebišnjice (Poseban otisak iz "Tribunie" broj 4), Zavičajni muzej Trebinje, Trebinje, 1978., str. 123-125.
1983. Paleolitske kulture u jadranskoj regiji Jugoslavije. Posebni otisak iz "Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Arheologija, Nova serija, sv. 38-1983", Sarajevo, 1983., str. 1-63.
- Š. BATOVIĆ 1988. Paleolitički i mezolitički ostaci s Dugoga otoka, Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji, XVI, Ljubljana 1988, str. 7-54.
In pursuit of the past, Decoding the Arcaeological Record, Man and Mighty Hunter? str. 33-59, Lewis R. Binford, Thames and Hudson. Printed and bound in the German Democratic Republic, str. 58-59.
- L. R. BINFORD
- B. BONCOMPAGNI –
E. de BORZATTI –
M. ZEI 1971. Ricerche palethnologiche nella Val di Merse e sui terrazzi del torrente Farma, Rivista di scienze preistoriche, XXVI, 1-1971., Firenze, pp. 91-159.

- F. BORDES, P. FITTE et S. BLANC 1954. L'Abri Armand Chadoume. Bulletin de la Société Préhistorique Française, Mai-Juin 1954. S.P.F. Tome LI. Fasc. 5-6, P. 229-254.
- F. BORDES 1967. Considérations sur la Typologie et les techniques dans le Paléolithique. Quartär Jahrbuch für Erforschung des Eiszeitalters und der Steinzeit, 18. Band, 1967., Bonn, pp. 25-55.
1968. Emplacements de tentes du Périgordien supérieur évoluée à Corbiac (prés Bergerac), Dordogne. Quartär, Jahrbuch für Erforschung des Eiszeitalters und der Steinzeit, 19. Band, Bonn, 1968., pp. 251-262.
1988. Typologie du Paléolithique ancien et moyen, Presses du CNRS, 1988.
- G. BRACONI, M. CALATTINI, G. CALBOLI, G. CRESTI, A. PALMA DI CESNOLA 1985./6. Le industrie acheuleane della stazione di Forchione nel Gargano, Rivista di scienze preistoriche XL, 1-2 – 1985.-86. – Firenze, pp. 17-114
- S. BRODAR, M. BRODAR 1983. Potočka zijalka, visokoalpska postaja aurignacienskih lovcev, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razred za zgodovinske in družbene vede, Razred za naravoslovne vede, Dela 24, Institut za arheologijo 13, Ljubljana, 1983., sdr. 44-45, 48-49.
- M. N. BREZILLON 1983. La dénomination des objets de pierre taillée, Matériaux pour une vocabulaire des préhistoriens de langue française, IVe supplément à "GALLIA PREHISTOIRE", Édition du Centre National de la Recherche Scientifique, Paris, 1983.
- R. BUONAFALCE – P. STODUTI 1971. Nuovo contributo alla conoscenza delle industrie paleolitiche del Livornese, Rivista di scienze preistoriche, XXVI, 1-1971. – Firenze, pp. 161-177.
- F. CHAMPAGNE, Ch. CHAMPAGNE, P. JAUZON et Ph. NOVEL 1990. Le site Préhistorique des Fieux à Miers (Lot), état actuel des recherches, Gallia Préhistoire, Fouilles et monuments archéologiques en France Métropolitaine, Tome 32-1990, Editions du CNRS, Paris, 1990., pp. 1-28.
- J. CLOTTES 1976. Les civilisations du Paléolithique supérieur dans les Pyrénées, La Préhistoire française, Tome I, Les civilisations paléolithiques et mésolithiques de la France, Paris, 1976., pp. 1214-1231.
1981. Colloque international "L'Aurignacien et le Gravettien (Périgordien) dans leur cadre écologique" (supplément), Institut Archéologique de l'Académie Slovaque des Sciences à Nitra, Institut Archeologique de l'Université de Cracovie, Krakow, 1981.

- A. DANI –
P. GAMBASSINI 1977. L'industria uluzziana di San Romano (Pisa), Rivista di scienze preistoriche, XXXII, 1-2, 1977., Firenze, pp. 133-163.
- P.-Y. DEMARS et
P. LAURENT 1989. Types d'outils lithique du Paléolithique supérieur en Europe, Centre National de la Recherche Scientifique, Centre régional de publication de Bordeaux, Cahiers du quaternaire N° 14, Paris, 1989.
- R. DESBROSSE 1976. Les civilisations du Paléolithique supérieur dans le Jura meridional et dans les Alpes du Nord, La Préhistoire française, Tome I, Les civilisations paléolithiques et mésolithiques de la France, Paris, 1976., pp. 1196-1213.
- P. M. DOLUKHANOV,
J. K. KOZLOWSKI,
S. K. KOZLOWSKI 1980. Multivariate analysis of Upper Palaeolithic and Mesolithic stone assemblages, Typology and Ecology, Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego DLXIV, Prace archeologiczne, Zeszyt 30. Uniwersytet Jagielloński, Państwowe Wydawnictwo naukowe, Warszawa-Krakow, 1980.
- M. ESCALON DE
FONTON 1976. Les civilisations de l'Épipaléolithique et du Mésolithique en Provence littorale, La Préhistoire française, Tome I, Les civilisations paléolithiques et mésolithiques de la France, Paris, 1976., pp. 1367-1378.
- M. ESCALON DE
FONTON et
G. ONORATINI 1976. Les civilisations du Paléolithique supérieur en Provence littorale, La Préhistoire française, Tome I, Les civilisations paléolithiques de la France, Paris, 1976., pp. 1145-1156.
- J. FORTEA,
J. M. FULLOLA,
V. VILLAVERDE,
I. DAVIDSON,
M. DUPRE,
M. FUMANALA
P. GAMBASSINI –
A. MILANO 1983. Schéma paléoclimatique, faunique et chronostratigraphique des industries à bord abattu de la région méditerranéenne espagnole, Rivista di scienze preistoriche, Anno XXXVIII, 1-2 – 1983., Firenze, pp. 21-67.
- A. GIGOV 1976. Industria del Paleolitico superiore arcaico presso S. Pietro a Maida (Catanzaro), Rivista di scienze preistoriche, XXXI, 1 – 1976., Firenze, pp. 31-59.
- A. GIGOV 1973. Palinološka analiza iz paleolitskog nalazišta Visoko Brdo kod Lupljanice (severna Bosna), Glasnik Prirodnjačkog muzeja, Beograd, 1973., Serija B, Knjiga 28, str. 91-102.
- H. KELLEY 1954. Burins Levalloisiens, Bulletin de la société Préhistorique Française, Travaux d'octobre 1954., Tome LI – Fasc. 9-10 – Novembre 1954., p. 419-428.

1954. Contribudon à l'étude de la technique de la taille levalloisienne. Bulletin de la Société Préhistorique Française. Mars-Avril 1954., S. P. F. Tome LI. (Fasc. 3-4) Mars 1954. – P. 149-169.
- G. KING and G. BAILEY 1985. The Palaeoenvironment of Some Archaeological Sites in Greece: The Influence of Accumulated Uplift in a Seismically Active Region, Proceedings of the Prehistoric Society 51, 1985., pp. 273-282.
- A. LEROI-GOURHAN 1988. Dictionnaire de la Préhistoire, Presses Universitaires de France, Paris, 1988.
– Les premiers habitants de l'Europe, 1500000-100000 ans, Isemia la Pineta, Italie, Laboratoire de Préhistoire du Musée de l'Homme, Muséum National d'Histoire Naturelle, Paris, Mars 1982, pp. 56-58.
- M. MAGI 1973. Industria di "facies" aurignaziana rinvenuta a nord di Armaiolo (Rapolano Terme – Siena), Rivista di scienze preistoriche, XXVIII, 2 – 1973., Firenze, pp. 377-408.
- M. MALEZ 1973. Paleontološka i paleolitska istraživanja u 1972. godini, Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti za godinu 1972, Knjiga 77, Zagreb, 1973., str. 279-289.
1975. Neki problemi paleolitika na istočnoj obali Jadrana, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Razred za prirodne znanosti, Knj. 371, Zagreb, 1975., str. 121-153.
1979. Osnovne crte paleolitika i mezolitika u Hrvatskoj, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Razred za prirodne znanosti, Knjiga 383, Zagreb, 1979., str. 117-140.
1979. Paleolitske i mezolitske regije i kulture u Hrvatskoj, Srednji paleolitik, Praistorija jugoslavenskih zemalja I, Paleolitsko i mezolitsko doba, Sarajevo, 1979., str. 282-287.
1987. Pregled paleolitičkih i mezolitičkih kultura na području Istre, Poseban otisak: Izdanja Hrvatskog arheološkog društva sv. 11/1, "Arheološka istraživanja u Istri i Hrvatskom Primorju", Knj. I, Znanstveni skup – Pula, 15-18. rujna 1982., Pula, 1987., str. 3-47.
- F. MARTINI 1981. L'Epigravettiano di Grotta della Cala a Marina di Camerota (Salemo), II: L'industria litica e la cronologia assoluta dell'Epigravettiano finale, Rivista di scienze preistoriche, XXXVI, 1-2 – 1981. – Firenze, pp. 57-125.

- F. MEZENA –
A. PALMADI CESNOLA 1971. Industria archeuleana “in situ” nei depositi esterni della Grotta Paglicci (Rignano Garganico – Foggia), *Rivista di scienze preistoriche*, XXVI, 1 – 1971., Firenze, pp. 3-29.
- H. L. MOVIUS, Jr. 1953. The Mousterian cave of Teshik-Tash, Southeastern Uzbekistan, Central Asia, *American school of Prehistoric Research, Bulletin* 17, 1953., pp. 11-71.
1968. Segmented Backed Bladelets, *Quartär, Jahrbuch für Erforschung des Eiszeitalters und der Steinzeit*, 19. Band, Bonn, 1968., pp. 239-249.
1975. Excavation of the Abri Pataud Les Eyzies (Dordogne), Peabody Museum of archaeology and ethnology Harvard University, Cambridge, Massachusetts, 1975.
1977. Excavation of the Abri Pataud, Les Eyzies (Dordogne), Stratigraphy, Peabody Museum of archaeology and ethnology, Harvard University, Cambridge, Massachusetts, 1977.
- H. MÜLLER – KARPE 1966. *Handbuch der Vorgeschichte*, Band I, Altsteinzeit, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München, 1966.
- M. Y. OHEL 1982. Is Bamham indeed Clactonian? *Praehistorische Zeitschrift*, 57. Band, 1982, Heft 2, Walter de Gruyter – Berlin – New York, pp. 181-200.
1984. Origine et évolution de l'homme, *Laboratoire de Préhistoire du Musée de l'Homme et Action culturelle municipale de la ville de Nice*, Paris, avril 1984.
1990. Paléolithique moyen récent et Paléolithique supérieur ancien en Europe, Ruptures et transitions: examen critique des documents archéologiques, *Actes du colloque international de Nemours 9-10-11 Mai 1988*, sous la direction de Catherine Farizy, *Mémoires du Musée de Préhistoire d'Ile de France* n° 3 1990.
- A. PALMA DI CESNOLA 1971. Il Gravettiano evoluto della Grotta della Cala a Marina di Camerota (Salemo), *Rivista di scienze preistoriche*, XXVI, 2 – 1971., Firenze, pp. 259-324.
- A. PALMA DI CESNOLA –
A. GENTILI 1971. Industria protoaurignaziana rinvenuta in località Vadossi, Com. di Montalcino (Siena), *Rivista di scienze preistoriche*, XXVI, 1 – 1971., Firenze, pp. 63-90.
- M. PERPERE 1972. Les burins aurignaciens du gisement des Vachons (Charente), *Congrès Préhistorique de France, XIXe session, Auvergne, 1969. (1972.)*, pp. 320-323.

1973. Grands gisements aurignaciens du Poitou L'Anthropologie (Paris). Tome 77 (1973), n° 7-8, pp. 683-716.
1975. Grands gisements aurignaciens de Charente, L'Anthropologie (Paris), Tome 79 (1975), n° 2, pp. 243-276.
1977. L'industrie des Vachons et l'aurignacien en Poitou – Charentes, L'Anthropologie (Paris), Tome 81 (1977), n° 3, pp. 377-410.
- J.-L. PIEL-
DESRUISSEAU 1990. Outils préhistoriques, forme, fabrication, utilisation, 2e édition complétée, Masson, Paris, Milan, Barcelone, Mexico, 1990.
- S. PIGGOTT, G. DANIEL,
Ch. Mc BURNEY 1973. La France de la Préhistoire, 1 million d'années avant Jésus – Christ, Librairie Jules Tallandier, 1973.
- J. PIVETEAU 1991. La main et l'hominisation, collection préhistoire, Masson, Paris, Milan, Barcelone, Bonn, 1991.
1980. Préhistoire de la pierre taillée, I: terminologie et technologie. – Paris, 1980., 2e: Cercle de Recherches et d'Études Préhistoriques, 1980.
1984. Préhistoire de la pierre taillée, 2 économie du débitage laminaire: technologie et expérimentation: IIIe table ronde de technologie lithique. Meudon – Bellevue, octobre 1982. – Paris: Cercle de Recherches et d'Études Préhistoriques, 1984.
1986. Preliminary report on the 1986 field season at Klithi (Epirus, North-West Greece), September 1986., This report was prepared at the end of the field season for the Greek permit authorities, funding bodies and other sponsors of the Klithi project.
- A. M. RADMILLI 1975. Guida della preistoria italiana, a cura di Antonio M. Radnelli, Sansoni Editore, Firenze, 1975.
- A. RONCHITELLI 1987./8. L'industria "protoaurignaziana" di Pian della Carrozza (Civitella Paganico, Grosseto), Rivista di scienze preistoriche, XLI, 1-2 – 1987.-88., Pirenze, pp. 3-27.
- D. SACCHI 1976. Les civilisations du Paléolithique supérieur en Languedoc occidental (Bassin de l'Aude) et en Roussillon, La Préhistoire française, Tome I, Les civilisations paléolithiques et mésolithiques de la France, Paris, 1976., pp. 1174-1188.
- D. DE SONNEVILLE-
BORDES et. J. PERROT 1954. Lexique typologique du Paléolithique supérieur, Outillage lithique: I Grattoirs – II Outils solutréens, Bulletin de la Société Préhistorique Française. Travaux de Jmllet, 1954., S. P. P. Tome LI. (Fasc. 7) Octobre 1954. – P. 327-335.

- H. WALDREN,
R. CHAPMAN,
J. LEWTHWAITE and
R.-C. KENNARD
1984. Early Settlement in the Western Mediterranean Islands and the Peripheral Areas, Reprinted from The Deya Conference of Prehistory, BAR International Series 229, 1984., pp. 239-247.
1990. The Interpretative Possibilities of Microwear Studies, Proceedings of the International Conference on Lithic Usewear Analysis, 15th-17th February 1989 in Uppsala, Sweden, Societas Archaeologica Upsaliensis, Uppsala, 1990. AUN 14.
- J. TIXIER
1968. Mémoires du Centre de Recherches Anthropologiques Préhistoriques et Ethnographiques Alger, II Typologie de l'Épipaléolithique du Maghreb, Arts et Métiers graphiques, Paris.
1971. Le campement préhistorique de Bordj Mellala Ougargla Algérie, Cercle de Recherches et d'Études Préhistoriques, Paris.
- D. ZIFFER
1981. Yabrud Shelter II – A re-consideration of its cultural composition and of its relevance to the Upper-Paleolithic cultural sequence in the Levant. Quartär, Jahrbuch für Erforschung des Eiszeitalters und der Steinzeit, 31./32. Band, Bonn, 1981., pp. 69-94.
- TH. WEBER
1986. Die Steinartefakte des Homo erectus von Bilzingsleben, Bilzingsleben III, Homo erectus – seine Kultur und seine Umwelt, Veröffentlichungen des Landesmuseums für Vorgeschichte in Halle Band 39. VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin, 1986., pp. 65-231.

RUŽINA PEĆINA – STATION PALEOLITHIQUE PRES DE GACKO

RÉSUMÉ

La station paléolithique de Ružina pećina, (du gouffre de Ruža), récemment découverte près de Gacko, en Herzégovine orientale, représente après les stations de Crvena Stijena au Monténégro et de Badanj près de Stolac, en Herzégovine orientale également, un troisième site très important pour l'étude de la problématique paléolithique propre à la partie méridionale de la région adriatico – méditerranéenne.

Jusqu'à maintenant, les trouvailles du paléolithique inférieur et du paléolithique moyen n'ont ni positions géologiques définies, ni valeurs stratigraphiques particulières. Nous n'avons établi leur détermination culturelle que par une analyse typologique détaillée et par une analyse morphotechnologique fondamentale; aussi, jusqu'à présent, il faut considérer les résultats de ce travail comme des résultats provisoires et globaux.

La station de Crvena Stijena au Monténégro a fourni des données d'une valeur exceptionnelle pour l'étude des cultures du paléolithique moyen dans la région adriatique de la Yougoslavie. Les résultats des recherches effectuées sur l'agglomération de Badanj, près de Stolac, ont défini le développement du paléolithique supérieur final dans cette région. Comme le montrent dès à présent les premiers résultats des recherches, le gisement du gouffre de Ruža (Ružina pećina) complète l'image du développement du paléolithique de la phase la plus ancienne du moustérien jusqu'à la première apparition de la culture mésolithique sur le territoire de la région adriatique méridionale de la Yougoslavie. L'apparition de la culture d'un faciès ancien d'aurignacien, qui constitue une phase transitoire entre le paléolithique moyen et le paléolithique supérieur, confirme notre hypothèse selon laquelle dans ces régions, le paléolithique s'est développé de façon continue à l'époque du paléolithique moyen et à celle du paléolithique supérieur, ce qui modifie complètement les positions actuelles concernant les voies empruntées par la race cro-magnienne pour atteindre les parties méridionales des Balkans et l'époque de son arrivée dans ces régions. Gatačko polje (la plaine de Gacko) constitue une zone écologique particulière, et cette contrée semi – fermée est beaucoup plus propice aux recherches sur les cultures paléolithiques que ne le sont les grands espaces, car une telle région offre plusieurs possibilités permettant de reconstruire et d'interpréter avec exactitude les systèmes culturels des populations paléolithiques. Or la compréhension de ces systèmes est l'un des objectifs principaux de nos recherches ultérieures dans la région karstique de l'Herzégovine orientale.

Traduction:

Marie-Agnès Vujić

Tabla I

1. Plosnati valutak, obostrano obrađenog ruba, širokim, grubim odbijanjem. Pebble-tools, donji paleolit (?).
2. Valutak, obostrano obrađen sa nekoliko jačih udaraca, prevučen debljom, sjajnom patinom. Pebble-tools, donji paleolit (?).
3. Klinasti bifacijal obrađen na abbevillien-ski način. Donji paleolit.
4. Plosnati bifacijal, po rubu izraženi tragovi upotrebe. Donji paleolit.

Tabla II

1. Jednostrano obrađeni valutak. Donji paleolit.
2. Bifacijalno obrađeni valutak u formi acheléena. Donji paleolit.
3. Strugalica (racloir) blago konveksna, na prvom levallois odbitku. Moustérien tipa Quina.
4. Jednostrana strugalica, zaravnjenog ruba na prvom levallois odbitku. Moustérien.
5. Jednostrana strugalica sa talonom u obliku chapeau de gendarme. Moustérien.

Tabla III

1. Bifacijalno obrađeni valutak. Donji paleolit.
2. Bifacijalno obrađeni valutak, prevučen jakom patinom i sa tragovima upotrebe. Donji paleolit.
3. Fragment jednostrano obrađenog, debljeg odbitka. Finalni acheulén ili moustérien u tradiciji acheuliena.
4. Bifacijalno obrađeni valutak sa tragovima reupotrebe. Donji paleolit.

Tabla IV

1. Masivni odbitak retuširan po lijevom rubu, prevučen debljom, sjajnom patinom, i sa clactonien talonom. Donji paleolit.
2. Masivni odbitak prevučen debljom patinom na desnom rubu ankoša, a lijevi rub ima retuš na dorzalnoj i ventralnoj strani. Tayacien.
3. Fragment jamičaste alatke sa clactonien talonom, prevučen patinom. Donji paleolit.
4. Neretuširani široki odbitak, levallois tehnika.
5. Isto.
6. Isto.

Tabla V

1. Strugač na manjem jezgru, kružnog oblika (grattoir nucléiforme ili grattoir caréne). Aurignacien.
2. Kobilicastrugač na manjem odbitku. Aurignacien.
3. Njuškasti strugač (grattoir mouseau). Aurignacien.
4. Strugač na vrhu lamine (lame à crête). Aurignacien.
5. Noktasti strugač (grattoir uniguiforme). Gornji paleolit.
6. Fragment strugača na širokom odbitku sa kontinuiranim retušom. Gornji paleolit.
7. Isto.
8. Isto.

Tabla VI

1. Bikonveksna strugalica (racloir biconvexe) Moustérien.
2. Trougaona strugalica (racloire déjeté) sa facetiranim talonom. Moustérien.
3. Strugač na širokom, tankom odbitku, kontinuiranog, finog retuša. Gornji paleolit.
4. Retuširana lamina na debljem, prvom odbitku (lame à crête) pripremljena za dlijeto. Aurignacien.
5. Lamina, retuširana duž obje ivice. Gornji paleolit.
6. Retuširana lame à crête. Aurignacien.

Tabla VII

1. Retuširana lame à crête. Aurignacien.
2. Retuširana, deblja lamina. Aurignacien.
3. Retuširana lamina. Gornji paleolit.
4. Isto.
5. Isto.
6. Isto.
7. Retuširana, deblja lamina. Aurignacien.

Tabla VIII

1. Lamela sa sitnim marginalnim retušom. Gornji paleolit.
2. Lamela sa retuširanom desnom bazom, a na ventralnoj strani po lijevom rubu sitan retuš (abrupt normal). Gornji paleolit.
3. Lamela sa retuširanim desnim rubom.
4. Mikro šiljak sa vrlo sitnim retušom na vrhu i duž desnog ruba, te zasječenom i retuširanom desnom bazom kao kod point à crane. Finalni paleolit.
5. Isto, ali retuš samo na vrhu.
6. Point à crane, retuširanog hrpta i desnog ruba. Finalni paleolit.
7. Point à crane ili point à gibbosité, retuširanog hrpta i vrha. Finalni paleolit.
8. Pointe à dos, retuširane baze i blago zasječene lijeve strane. Finalni paleolit.
9. Lamela sa retušom semi-abrupte kao kod fléchette. Gornji paleolit.
10. Fragment pièce à dos.
11. Lamelle à dos denticulée. Gornji paleolit.
12. Pointe à dos. Finalni paleolit.
13. Isto.
14. Pièce à dos. Gornji paleolit.

Tabla IX

1. Dlijeto na jezgru (burin nucléiforme). Aurignacien.
2. Isto.
3. Transverzalno dlijeto na jezgru. Gornji paleolit.
4. Isto.
5. Isto.

Tabla X

1. Burin busqué. Aurignacien.
2. Isto.
3. Dlijeto na masivnom odbitku sa transverzalnim retušom. Gornji paleolit.
4. “Burin-pointe”. Gornji paleolit.
5. Burin sur troncature modifié (tip diedralnog dlijeta). Gornji paleolit.
6. Diedralno dlijeto na mikrolamini. Gornji paleolit.
7. Mikroburin proximal. Finalni paleolit.
8. Burin dièdre déjeté. Finalni paleolit.
9. Proksimalno dlijeto. Finalni paleolit.

Tabla XI

1. Blanja na jezgru. Gornji paleolit.
2. Isto.
3. Isto.
4. Isto.

Tabla XII

1. Prajezgro.
2. Jednoplatformno jezgro.
3. Dvoplatformno jezgro.
4. Jezgro sa izmijenjenom orijentacijom.
5. Bipolarno jezgro ili oljušteni komad.

Tabla XIII

1. Nepravilno jezgro.
2. Kortikalno jezgro.
3. Isto.

Tabla XIV

1. Šiljak, lijeva distalna strana retuširana, na desnoj očuvan korteks. Gornji paleolit.
2. Vrh šiljka, sa obje distalne strane retuširan. Gornji paleolit.
3. Alatka sa konkavno transverzalnim retušom (Pièce à troncature concave). Finalni paleolit.
4. Kombinovana alatka na lamini, svrdlo-dlijeto sa transverzalnim retušom. Gornji paleolit.
5. Svrdlo na lamini. Gornji paleolit.
6. Mikrosvrdlo. Finalni paleolit.
7. Mikrosvrdlo na prvoj lameli. Finalni paleolit.
8. Pièce à encoche. Gornji paleolit.
9. Isto.
10. Isto.

Tabla XV

1. Pièce à encoche. Gornji paleolit.
2. Šiljak od jelenjeg roga. Aurignacien.
3. Fragmentovana koštana postručna. Aurignacien.
4. Lamela sa retuširanim hrptom. Gornji paleolit.
5. Isto.

Tabla XVI

1. Visoki strugač na jezgru. Aurignacien.
2. Dlijeto na jezgru. Aurignacien.
3. Blanjica. Gornji paleolit.
4. Neretuširana lamina. Gornji paleolit.
5. Jezgro. Gornji paleolit.
6. Dlijeto-blanjica na jezgru. Aurignacien.

Tabla XVII

1. Jezgro. Gornji paleolit.
2. Kortikalno jezgro. Gornji paleolit.
3. Blanjica na jezgru. Gornji paleolit.
4. Strugač na jezgru. Gornji paleolit.

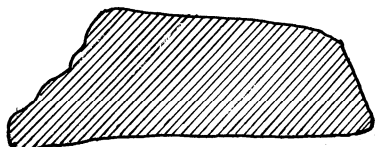
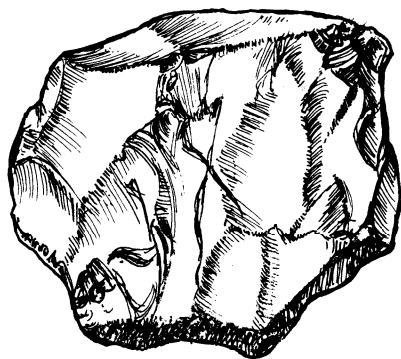
Tabla XVIII

1. Listolika lamina, vrlo sitno retuširana po rubovima (marginale courte), na vrhu, sa lijeve strane retuš semi-abrupte. Tip fléchette. Gornji paleolit.
2. Levallois odbitak.
3. Fragment široke lamine.
4. Strugač na jezgru. Aurignacien.
5. Levallois jezgro.

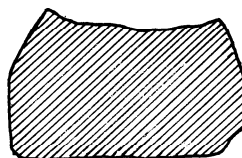
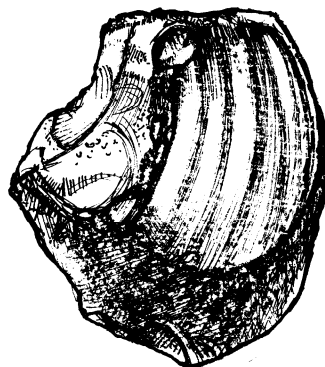
Tabla XIX

1. Strugalica na levallois odbitku sa retušom po lijevom rubu aurignacijskih odlika. Donji aurignacien.
2. Neretuširana oštrica. Moustérien.
3. Isto.
4. Oštećen šiljak sa retušom tipa en écaille. Moustérien.

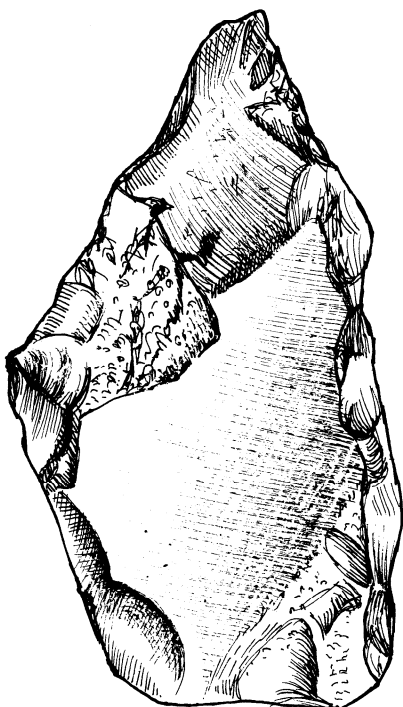
Tabla I

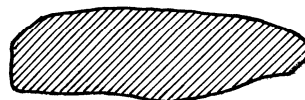
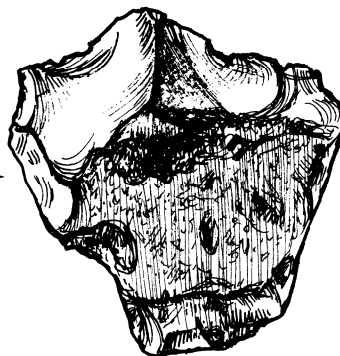
1

2

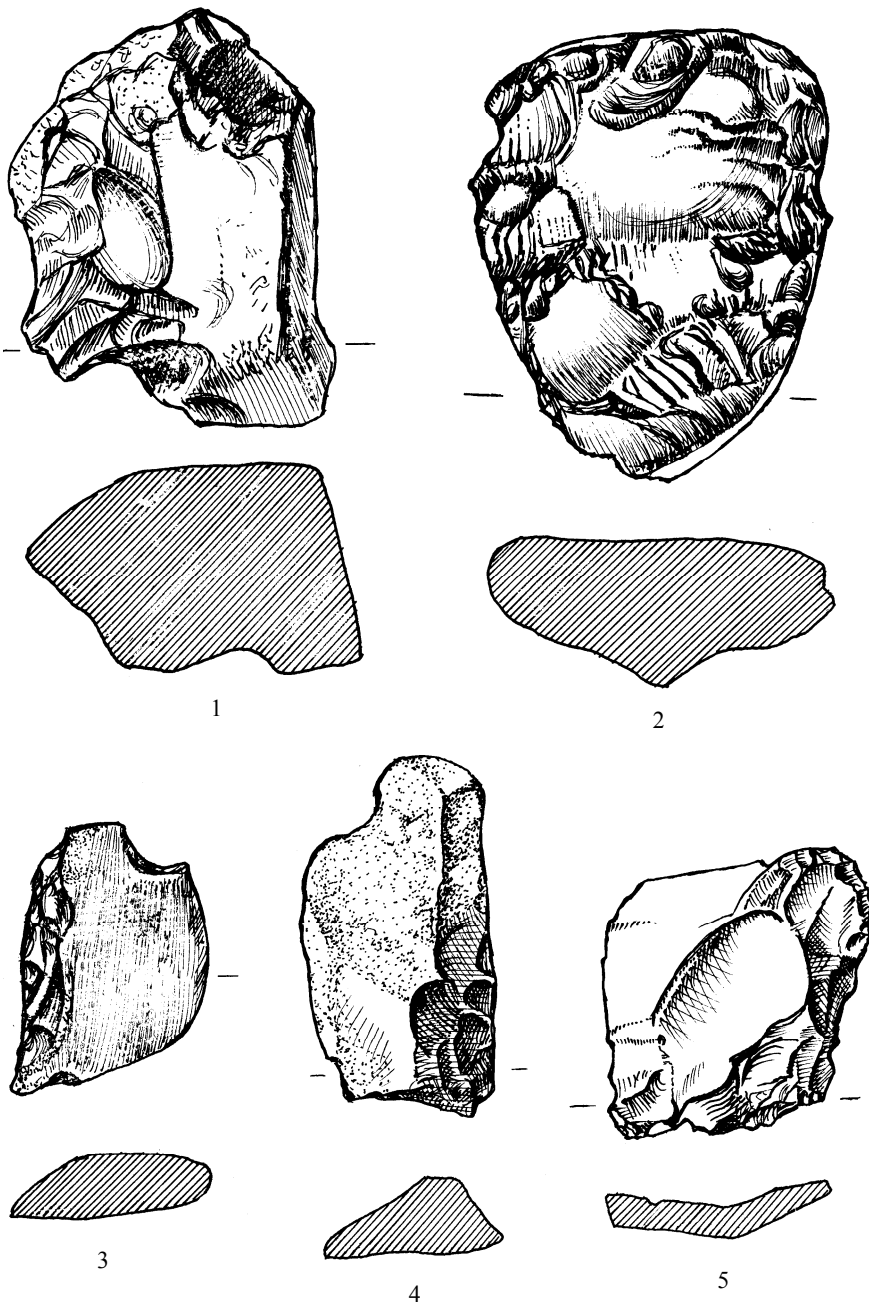
3

4

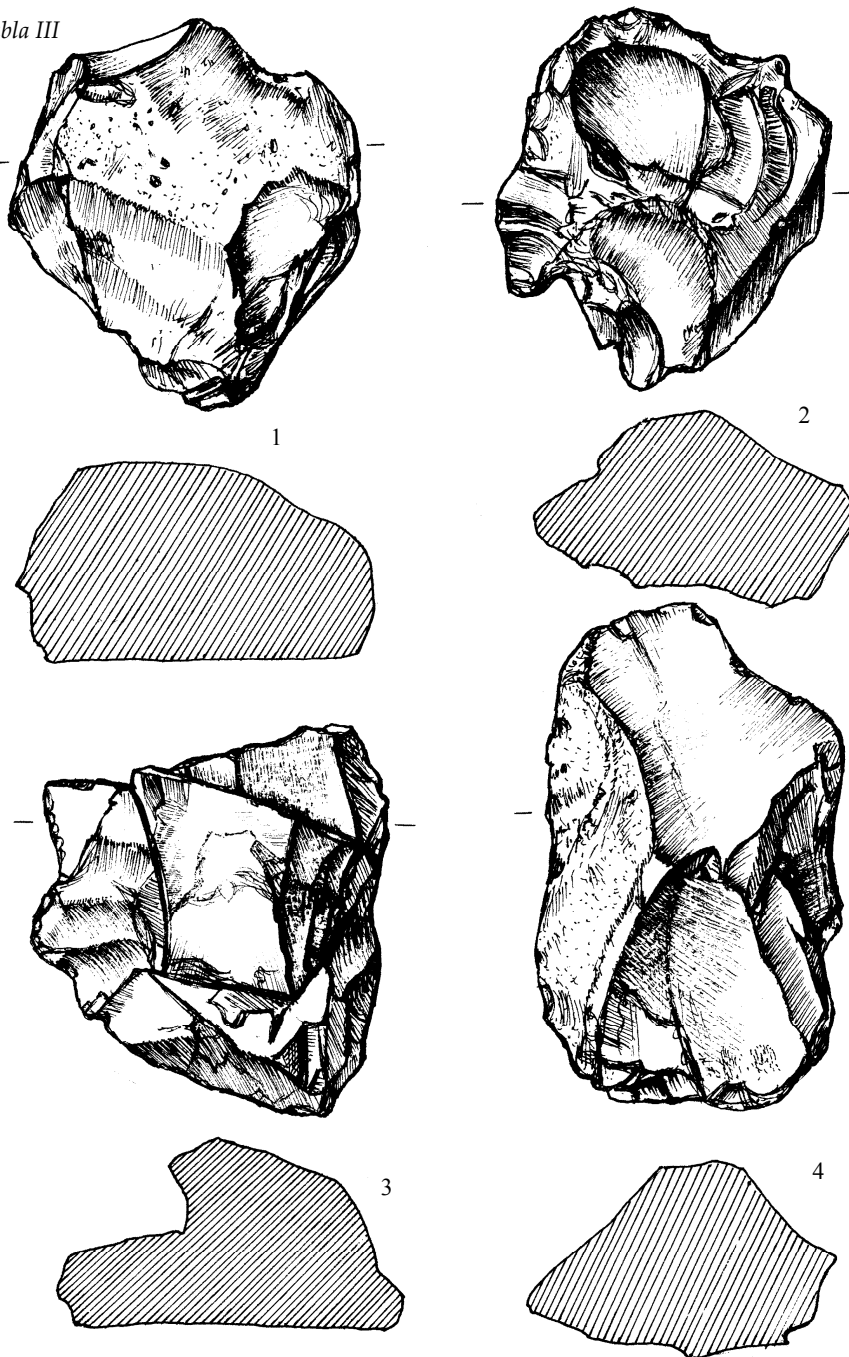
Crteži: Jelena Radojević

Tabla II

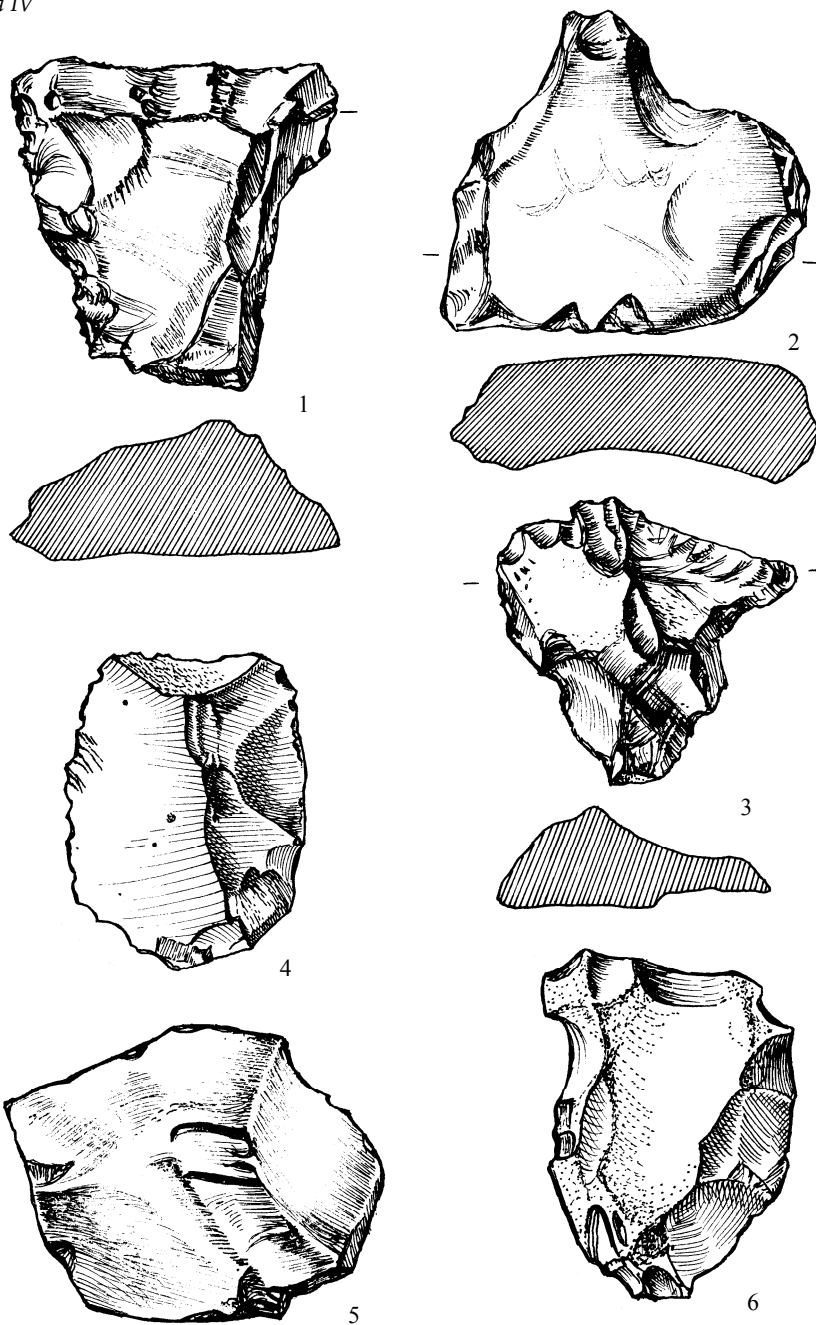
Crteži: Jelena Radojević

Tabla III

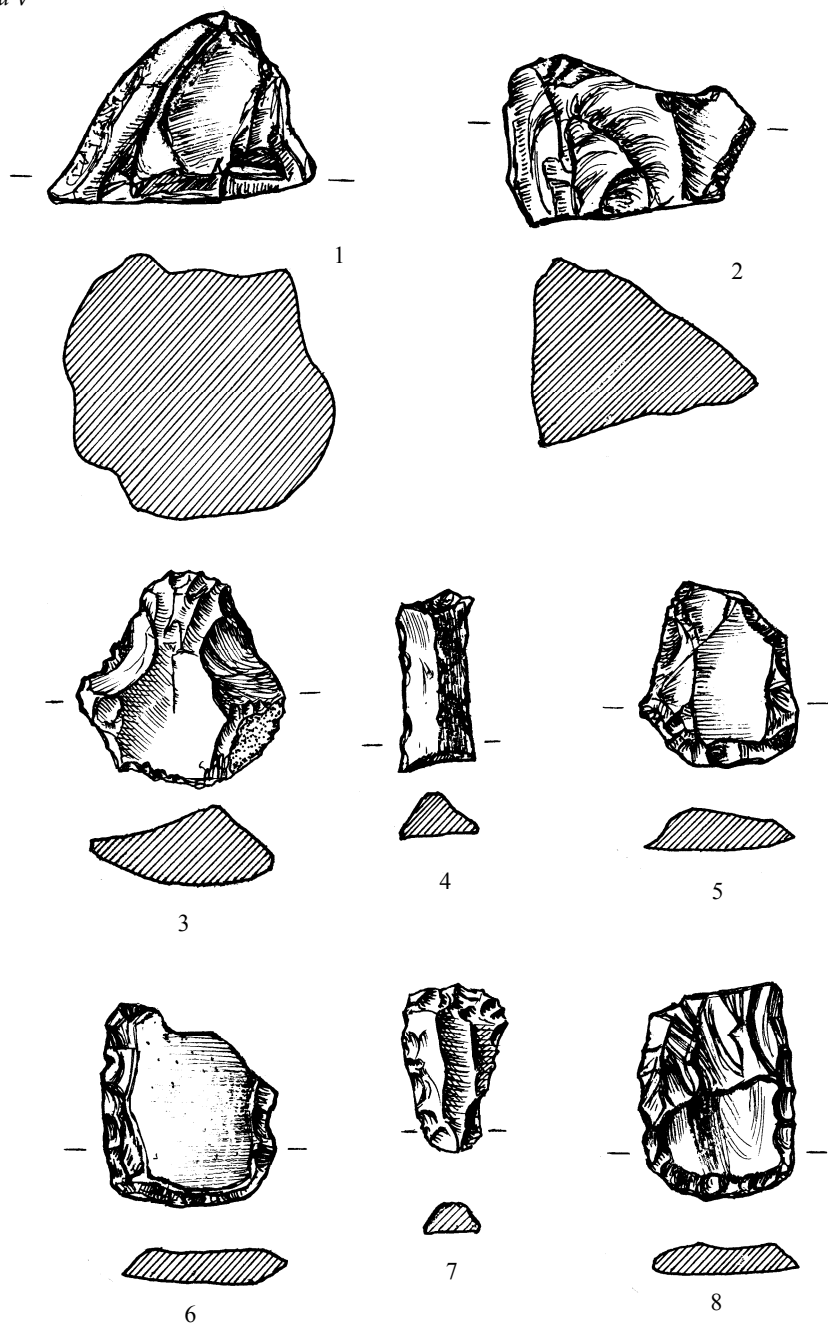
Crteži: Jelena Radojević

Tabla IV

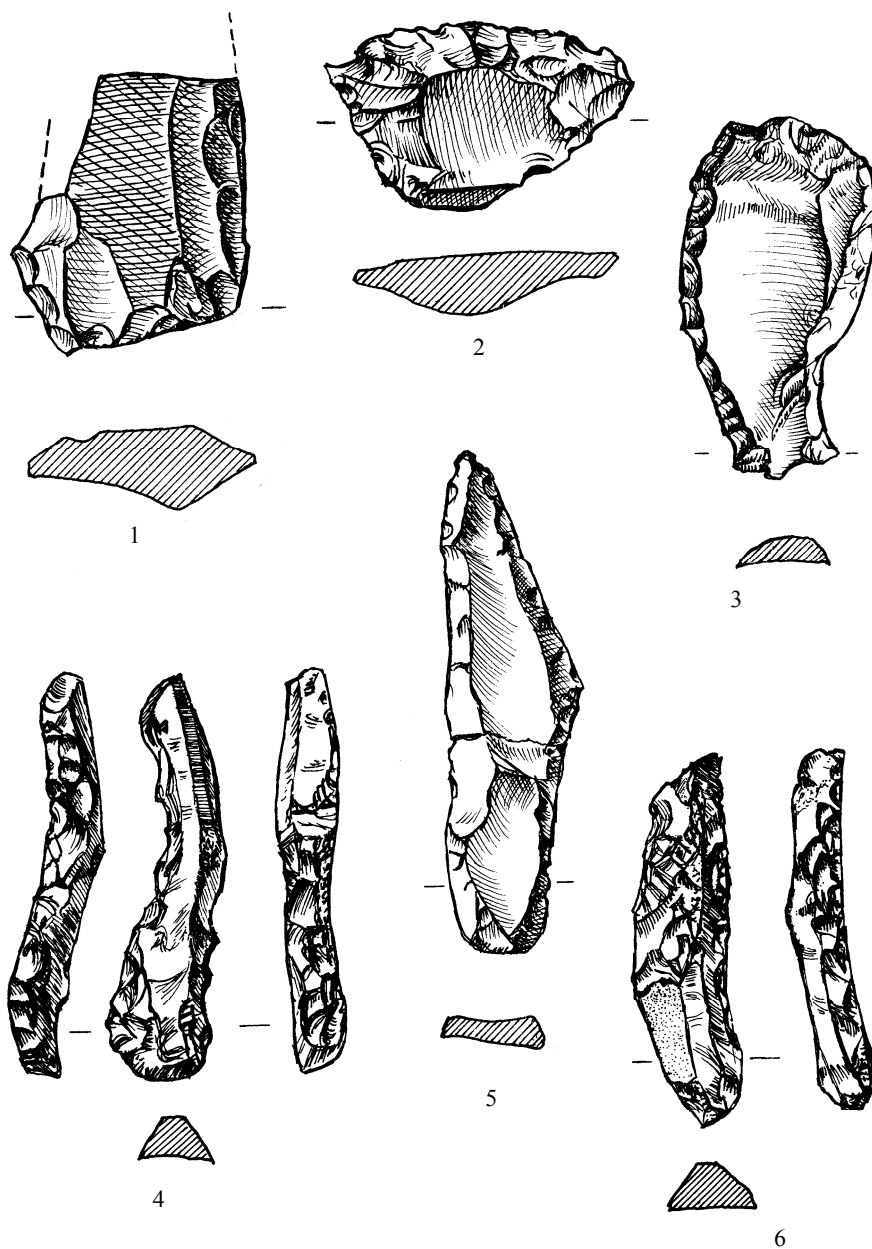
Crteži: Jelena Radojević

Tabla V

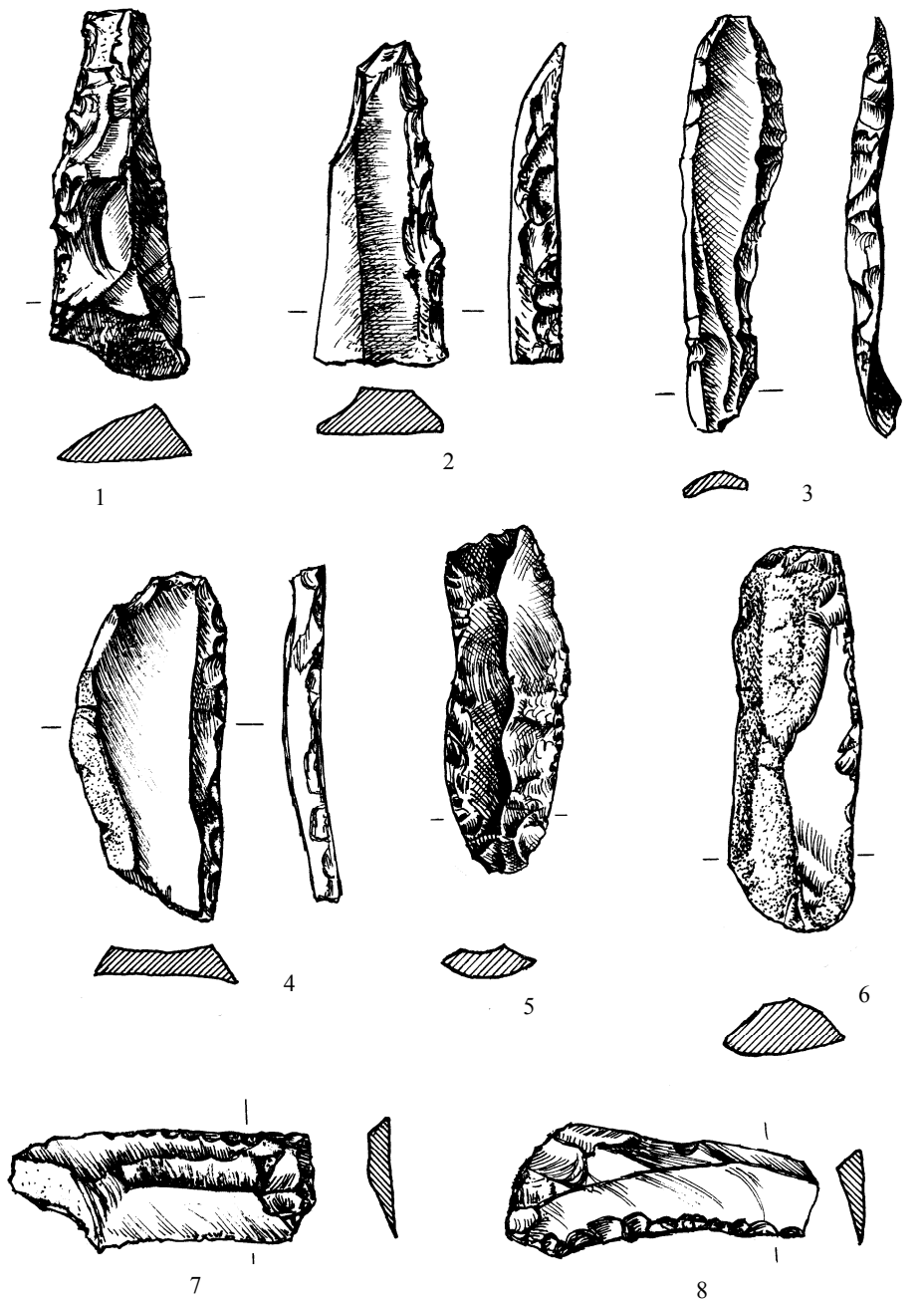
Crteži: Jelena Radojević

Tabla VI

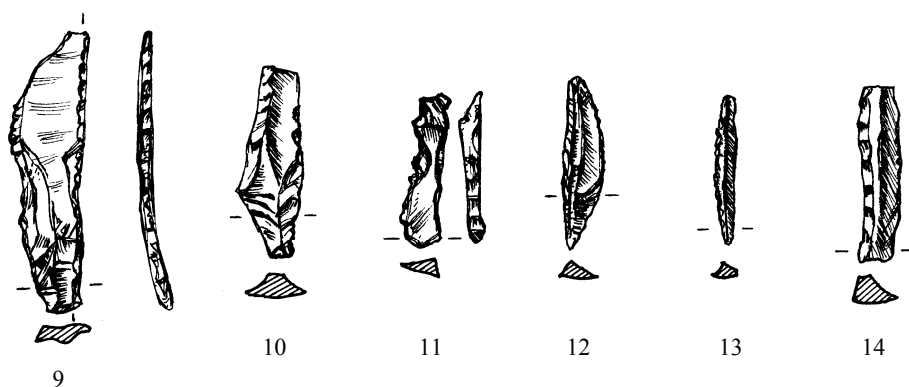
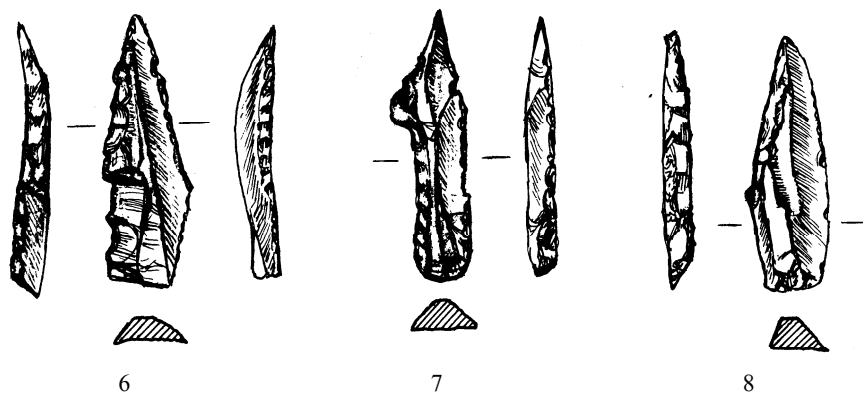
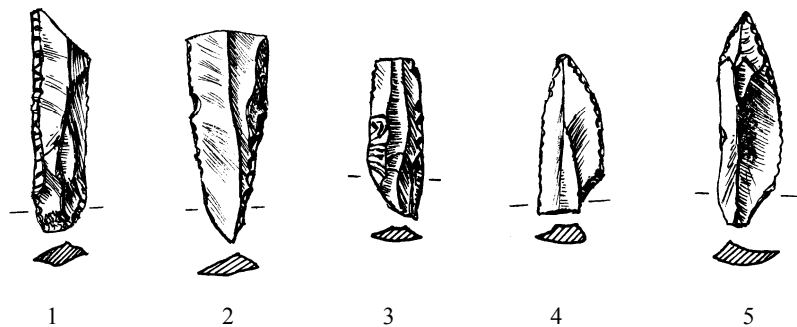
Crteži: Jelena Radojević

Tabla VII

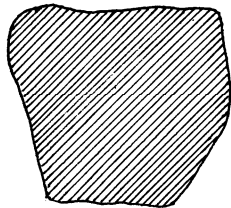
Crteži: Jelena Radojević

Tabla VIII

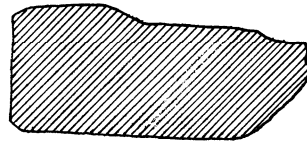
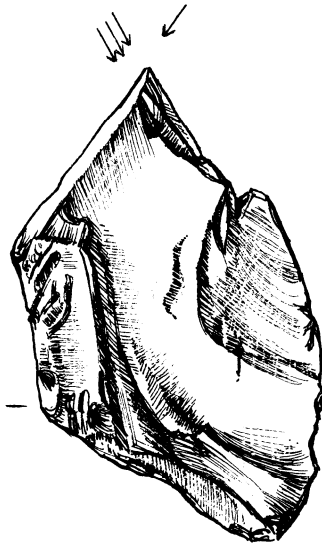

Crteži: Jelena Radojević

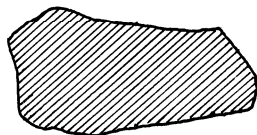
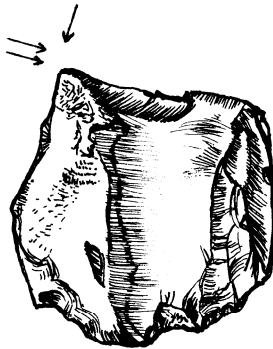
Tabla IX

1

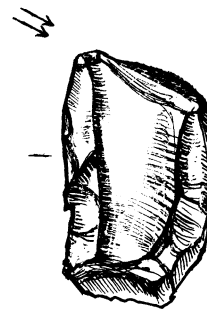
2

3

4

5

Crteži: Jelena Radojević

Tabla X

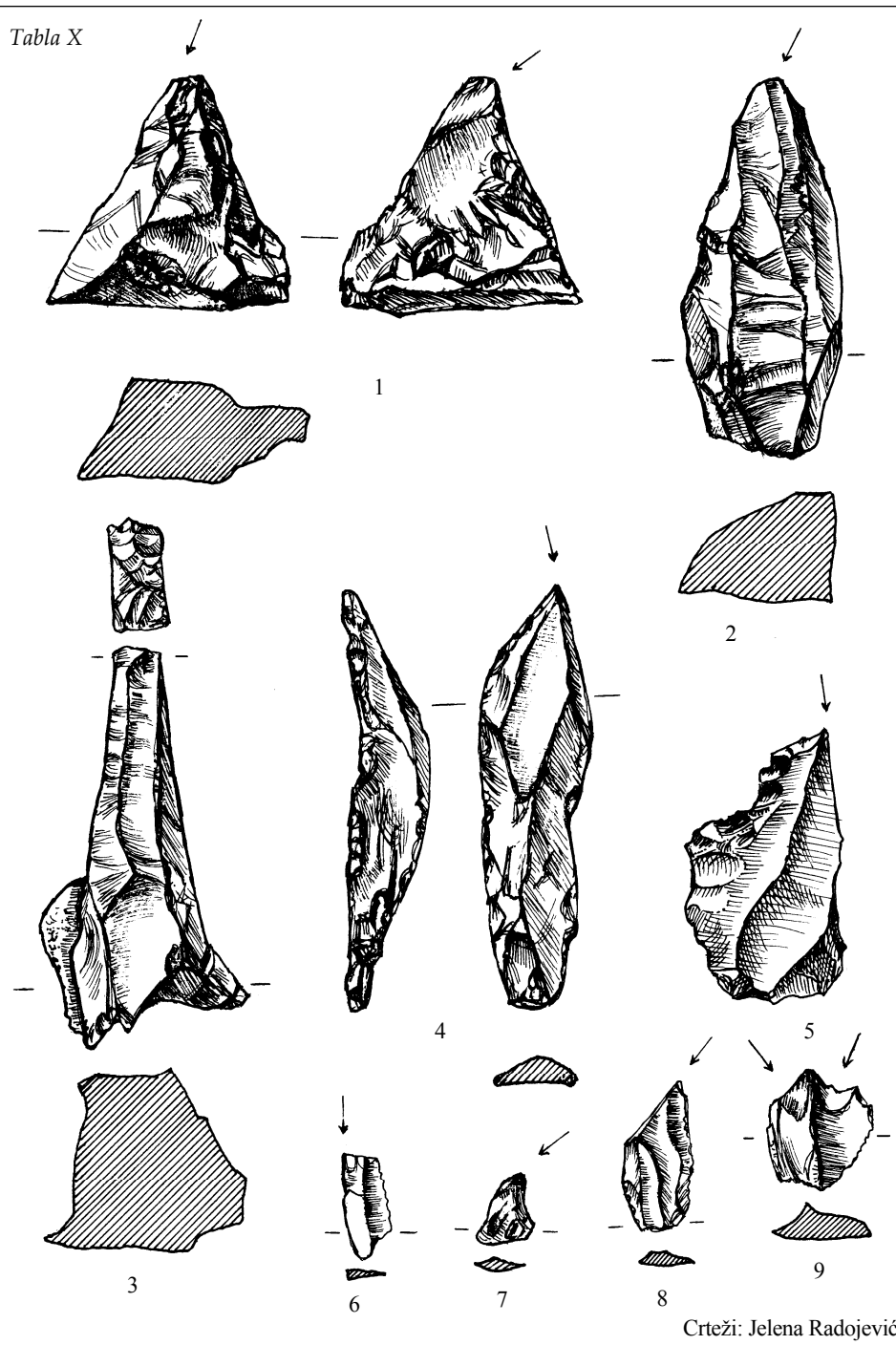
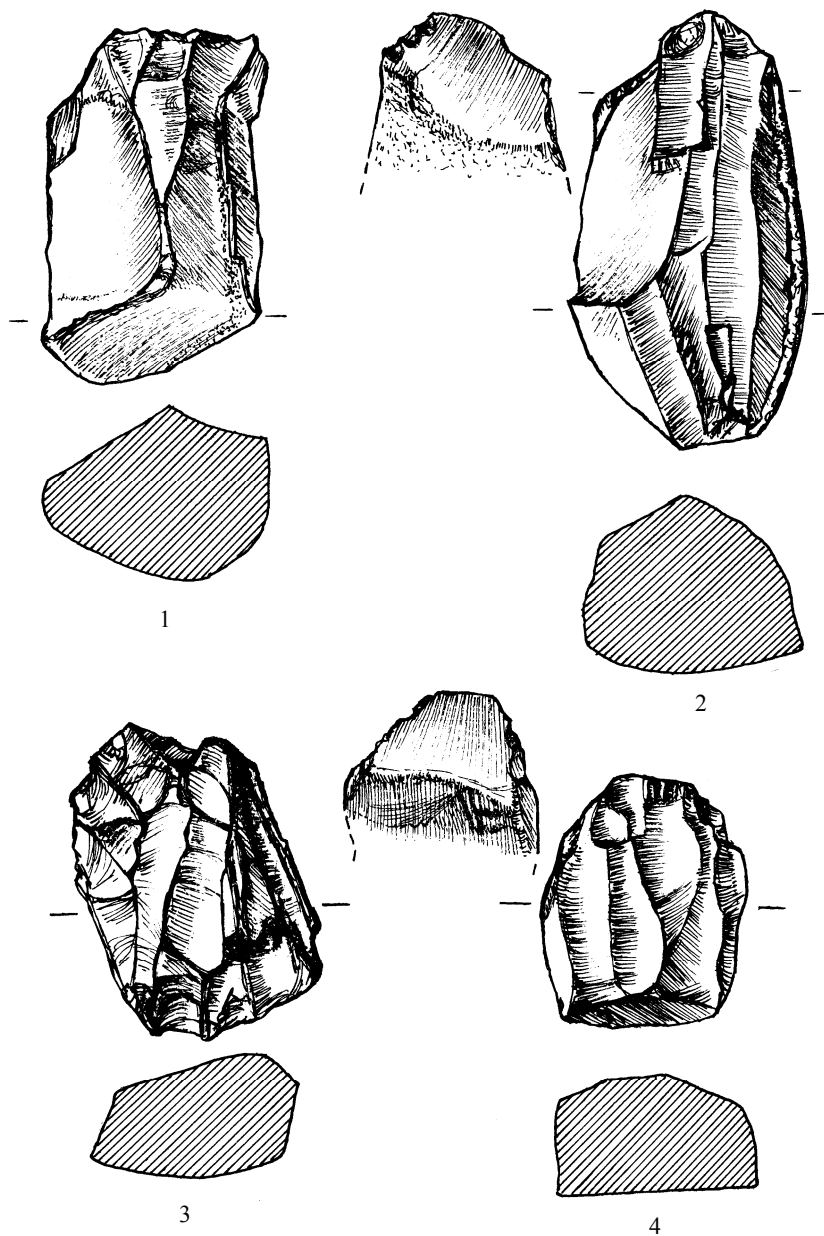
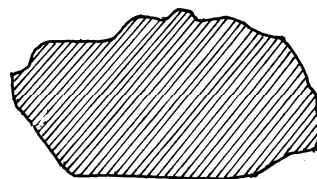
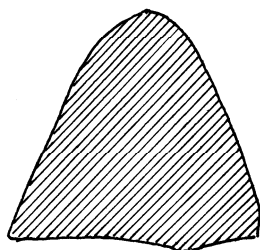
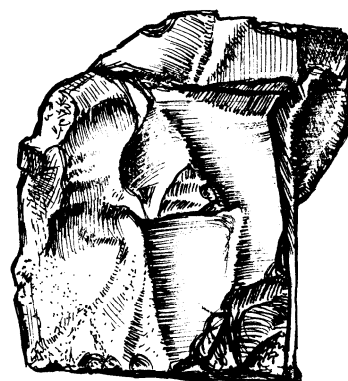
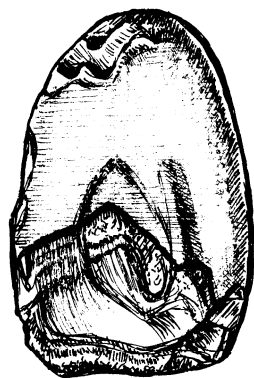

Tabla XI

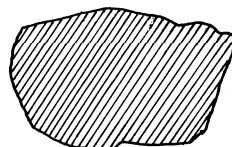
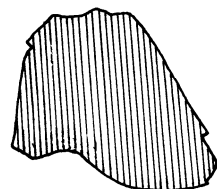
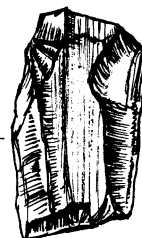
Crteži: Jelena Radojević

Tabla XII

1

2

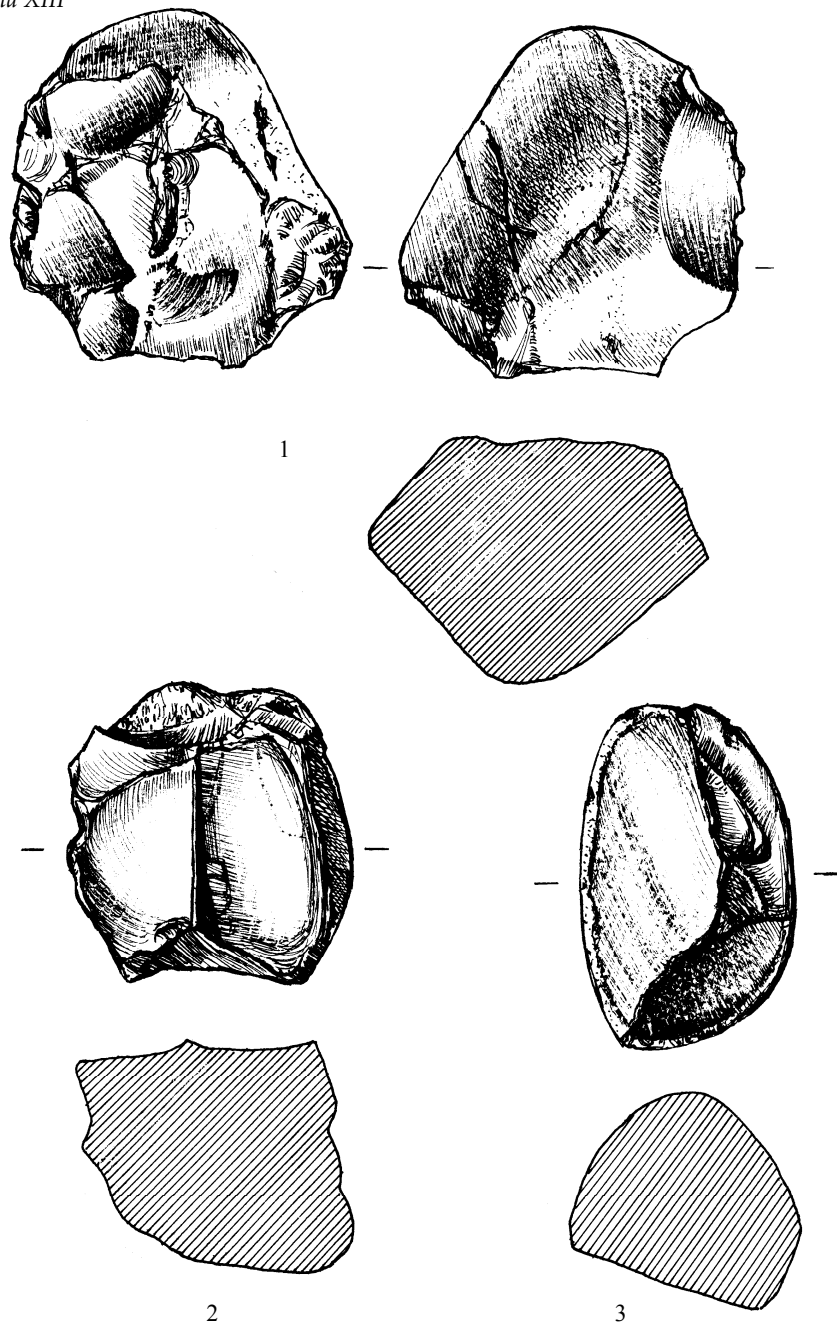
3

4

5

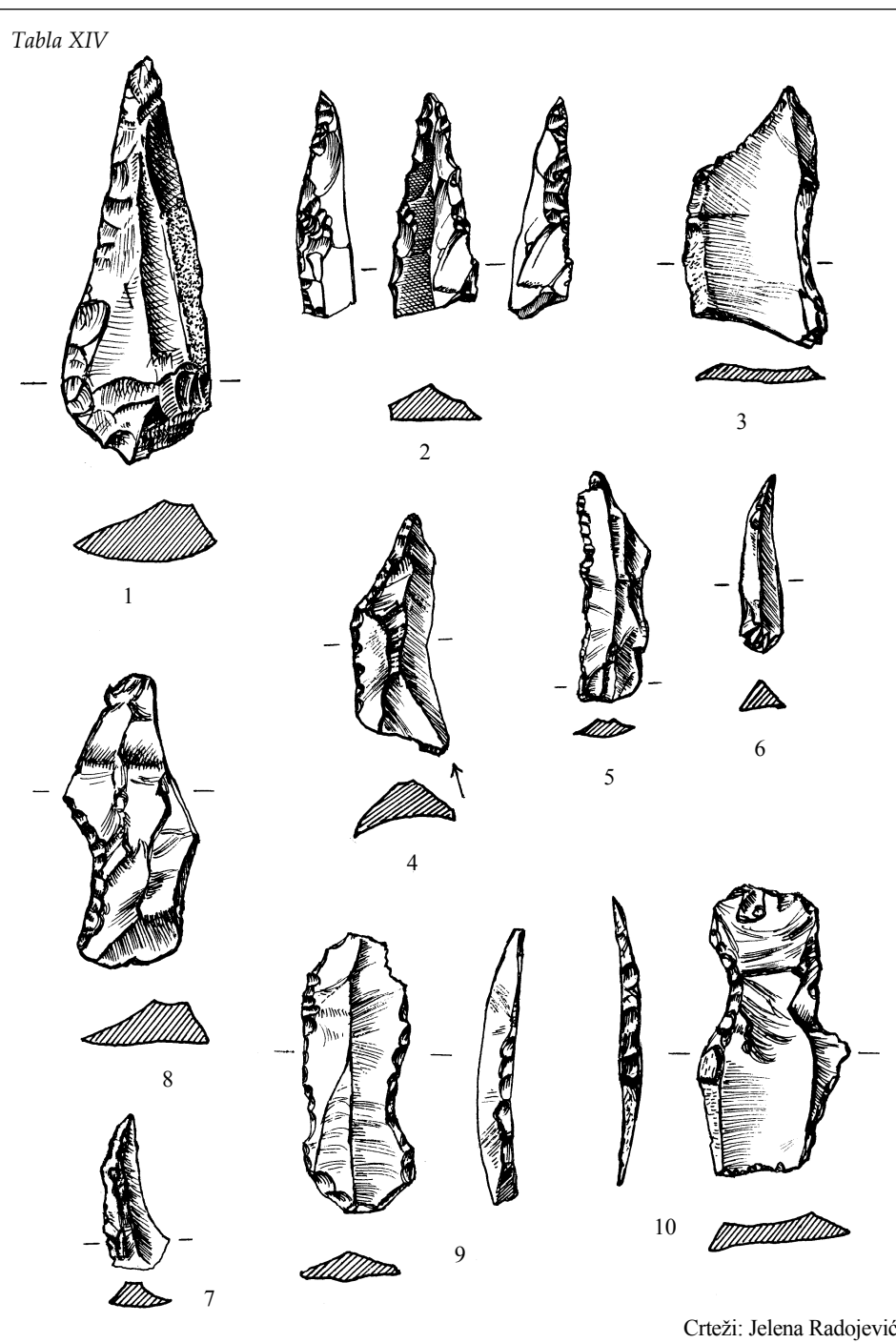
Crteži: Jelena Radojević

Tabla XIII

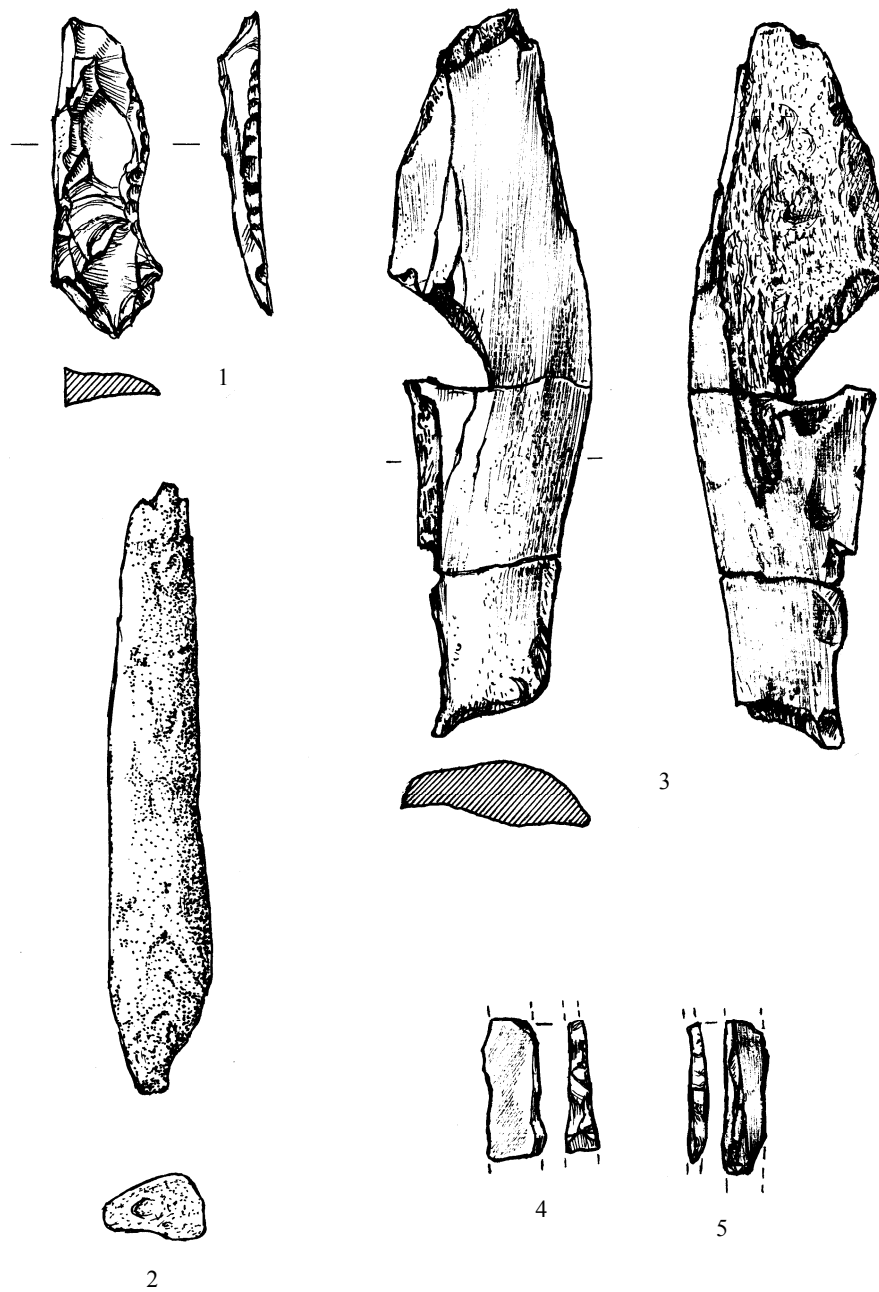
Crteži: Jelena Radojević

Tabla XIV

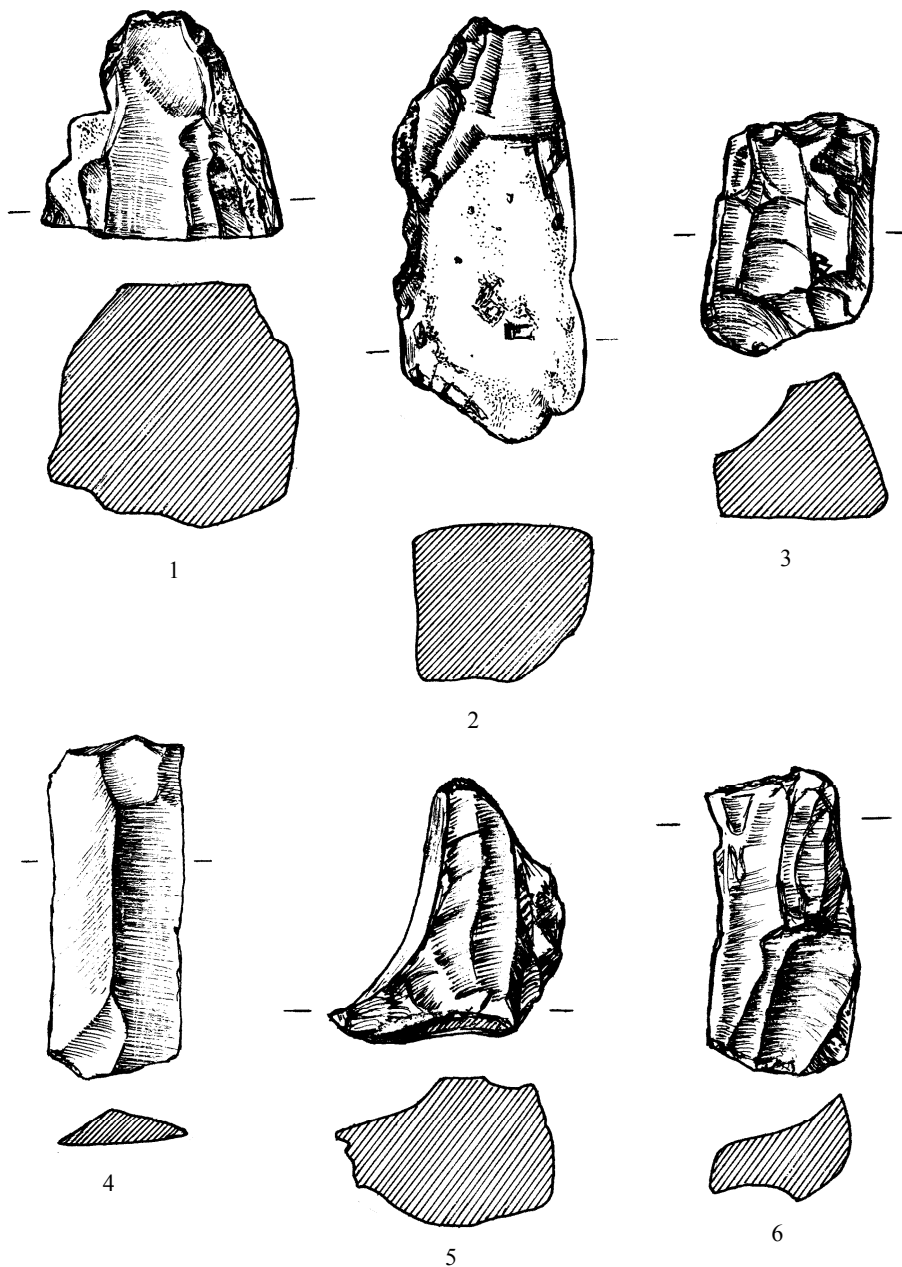
Crteži: Jelena Radojević

Tabla XV

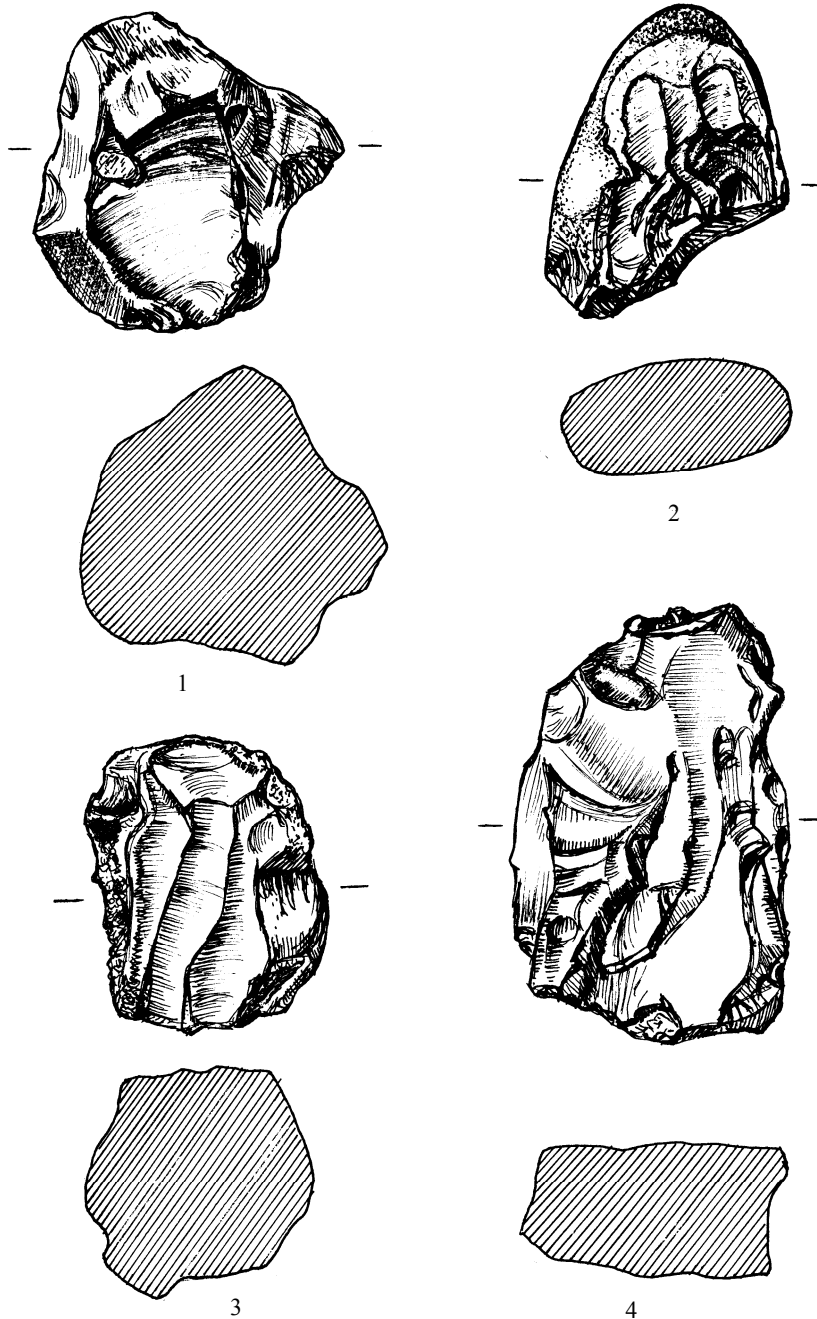
Crteži: Jelena Radojević

Tabla XVI

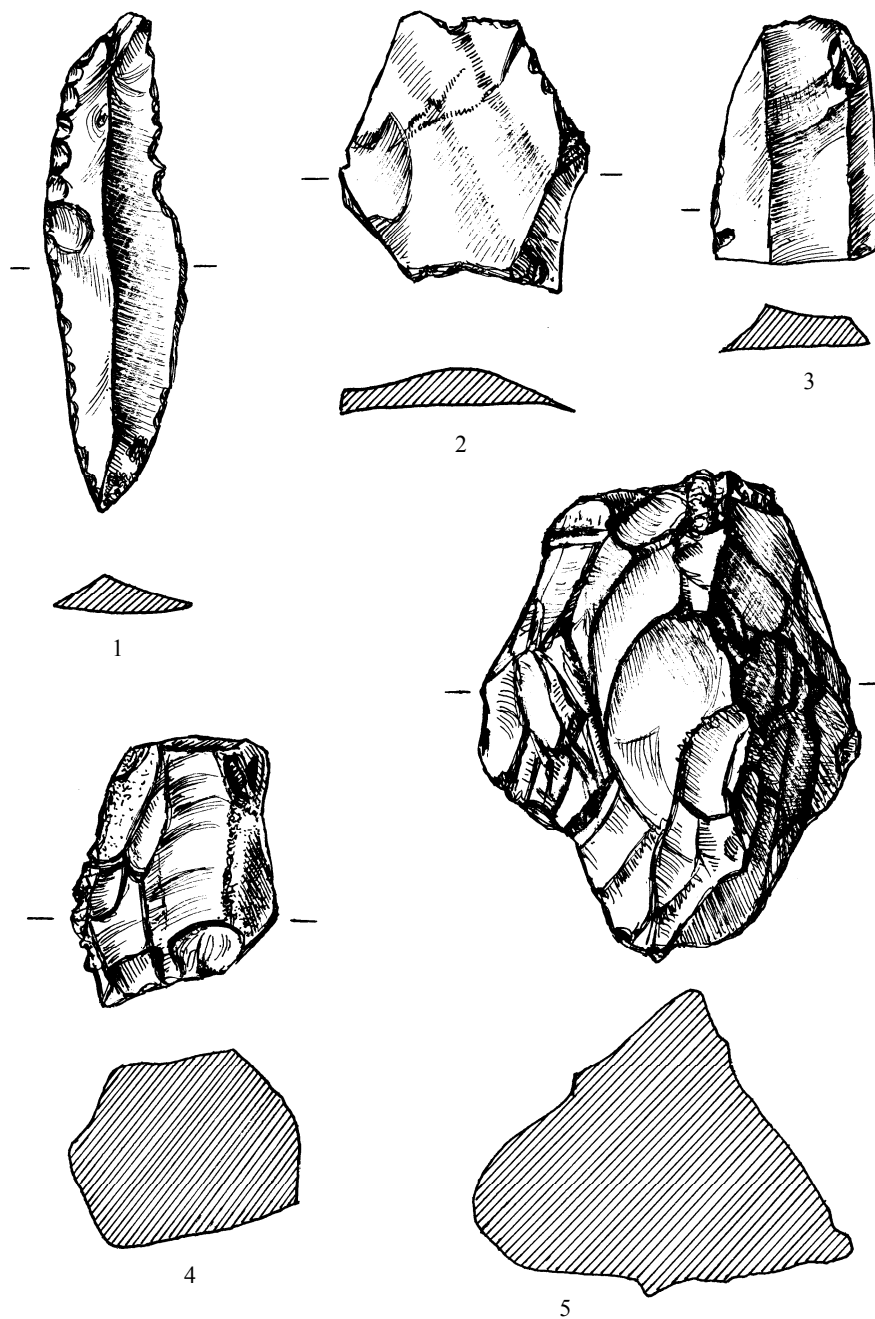
Crteži: Jelena Radojević

Tabla XVII

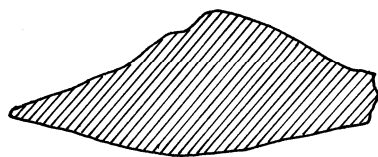
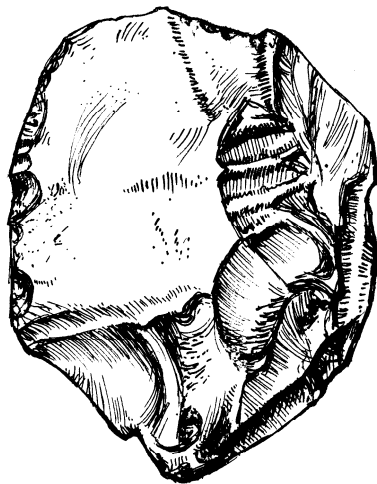
Crteži: Jelena Radojević

Tabla XVIII

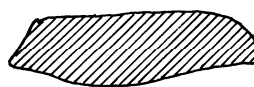
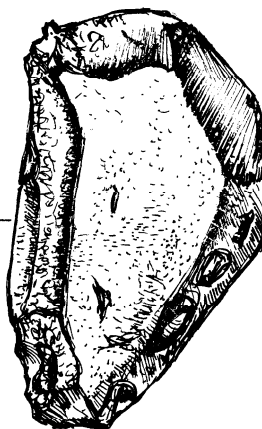

Crteži: Jelena Radojević

Tabla XIX

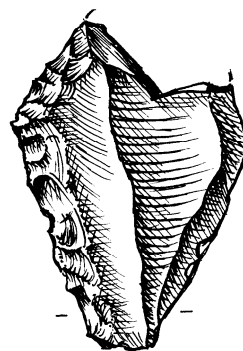
1

2

3

4

Crteži: Jelena Radojević

UDK: 903.4 "6345" (497.15 Kotor Varoš)

Originalan naučni rad
Orhan JAMAKOVIĆ

NEOLITSKO NASELJE KOVAČICA KOD KOTOR VAROŠI

U naselju Durutovci u dolini rijeke Vrbanje na lokalitetu Kovačica slučajno je u razorenom sloju nađen keramički i litički materijal koji je autor atribuirao Butmirskoj kulturi, fazi Butmir II, a pojedine keramičke fragmente samom kraju faze I Obre II, koja je također kronološki vezana za fazu Butmir II. Obzirom na uslove nalaza, prirodu materijala koji je malobrojan i nereprezentativan, vrijednost ovog nalaza je u pojavi lokaliteta butmirske kulture na području van njenog matičnog prostora u dolini rijeke Bosne i njenih pritoka. Pretpostavlja se da je dolinom Vrbanje, koja izvire blizu rijeke Bile u centralnoj Bosni, mogla krenuti migracija ka sjeveru, ali se o intenzitetu prodora nosioca butmirske kulture na osnovu datog materijala ne mogu donositi zaključci. Pretpostavlja se da ovaj nalaz klasične faze butmirske kulture neće biti usamljen.

U naselju Durutovici, na području opštine Kotor Varoš, na prostoru što ga sa jugozapadne strane okružuje potok zvani Marića potok, koji se nešto niže ulijeva u rijeku Vrbanju, nalazi se blago uzvišenje sa prostranim platoom, poznato pod nazivom Kovačica. O ovom lokalitetu do nedavno nisu postojali nikakvi podaci, sve dok 1989. godine prilikom mašinskog iskopa temelja porodične zgrade Kovačić Ivica na površinu nije izbačena i znatna količina arheološkog materijala: kućnog lijepa, keramike, kremenih i kamenih izradevina. Naknadnim pregledom terena utvrdili smo da je ovim radovima lokalitet dosta uništen, ali da je znatna oštećenja pretrpio i ranije, obradom zemlje i drugim poljoprivrednim aktivnostima. S obzirom na to, nikakav ozbiljan istraživački zahvat se nije mogao izvesti, ali smo radi sticanja osnovnih informacija tokom mjeseca novembra 1989. godine izvršili zaštitno iskopavanje.

Samo iskopavanje je provedeno otvaranjem ukupno pet sondi postavljenih na različitim dijelovima lokaliteta, a veličina sondi se kretala od 2×1 (sonde III- V), do 3×3 (sonda II) i 5×5 m (sonda I).

Izvršena sondiranja su uglavnom potvrdila zapažanja sa prvog pregleda terena, a ta se potvrda, prije svega, odnosi na debljinu i očuvanost kulturnog sloja koji na sondiranim površinama nije prelazio 0,45 m. Ovome treba dodati i činjenicu da je i preostali dio sloja dosta izrovan i ispreturan dugogodišnjim poljoprivrednim radovima, a to upućuje na zaključak da ni prvobitno nije bio posebno debeo. S obzirom na to, moglo bi se pretposta-

viti da i naselje koje je zauzimalo ovaj prostor nije bilo dugotrajno. Ovu pretpostavku ipak treba uzeti sa rezervom jer današnje stanje nalazišta ne dopušta ozbiljno zaključivanje, isto kao što se ozbiljni zaključci ne mogu izvoditi ni o stratigrafskim karakteristikama sloja.

Prilikom iskopavanja je prikupljeno dosta raznovrsnog arheološkog materijala među kojima je najbrojnija keramika, ali je dosta dobro zastupljen i litički materijal.

Među kremenim izrađevinama zastupljeni su nožići, T. I, 2, strugači, T. III, 5, 7, te strelice T. I, 6, 7. Njihova osnovna karakteristika je kvalitetna izrada i sitni retuš koji je na nožiću izveden sa ventralne strane, dok su strelice obostrano retuširane. Na strugačima je retuširana samo radna površina. Od glačanog oruđa zastupljena su oba tipa sjekira, kalupaste, T. I, 4, 8, i jezičaste, T. I, 9.

Keramički materijal je u najvećem broju toliko usitnjen da ne dopušta ozbiljniju analizu i zaključivanje. Većinom se radi o gruboj keramici, smeđe, crvenkastosmeđe i tamno sive boje, rađene od zemlje sa primjesama isitnjenog kamena. Na osnovu raspoloživog materijala se ne može detaljno govoriti o tipološkim karakteristikama grube keramike, ali je očigledno da preovlađuju različiti tipovi lonaca. Izgleda da su najčešće zastupljene varijante jajolikih formi, T. II, 3, 5, 6, i T. III, 4, ali su zastupljeni i klasični konični tipovi, T. II, 10, zatim konične varijante sa uvučenim gornjim dijelom, T. II, 2, te zatvoreni sferični oblici, T. III, 6. Zanimljiviji primjerak je posuda s valovito modeliranim obodom, T. II, 1.

Na gruboj keramici nije zapaženo ukrašavanje, ako se pod ornamentikom ne podrazumijevaju plastične trake izvedene na različitim dijelovima posuda, ali najčešće uz obod i na vratu i to u horizontalnoj dispoziciji, T. II, 3, 4, 8, i T. III, 6.

Fina keramika je znatno slabije sačuvana pa se o njenim tipološkim karakteristikama još manje može govoriti. Međutim, ovdje je vrlo važno da je manji broj tih nalaza i ukrašen. Upravo taj ukras pruža mogućnost njihovog kulturnog opredjeljenja. a to znači i kulturnog opredjeljenja nalazišta u cjelini. Ovdje u vidu imamo, prije svega, primjerak posude na T. I, 1, na kojoj je urezivanjem izveden spiraloidni ornament. Kako taj ornament ima svoje analogije u naselju Butmir vezano za fazu II, jasno je da ga se mora povezati sa butmirskom kulturom u cjelini.¹ Isto se može reći i za nalaz na T. I, 5 na kojem su urezivanjem izvedeni trakasti motivi ispunjeni punktiranjem, koji ima najbliže paralele sa fragmentom valjkaste vaze koja potiče iz samog kraja faze I Obre II. Ova vrsta ornamentisanja je vezana za fazu II Butmir.² Primjerak na T. I, 3, nije toliko karakterističan, ali ako se ima u vidu činjenica da su ovakva ispupčenja također vrlo uobičajena pojava u butmirskoj kulturi, onda nam se čini prirodnim da i njega dovedemo u vezu s tom kulturom.

Prikazani materijal nije brojnan ni toliko reprezentativan da bi ga se u cjelini moglo komparirati sa drugim butmirskim nalazima, posebno onim kakav su dali Butmir, Nebo i Obre II. Mišljenja smo, međutim, da i ovaj mali broj nalaza, koji se kulturno može preciznije odrediti, dopušta da se nalazište u cjelini pripíše butmirskoj kulturi, a to je i najveća njegova vrijednost, jer na ovom području do danas takvih nalaza i nalazišta nije bilo. S obzirom na to, moglo bi izgledati čudno da se jedno nalazište ove kulture nalazi na području

¹ Fiala-Hoernes 1898, T-IX, 1, 2, 3. Benac 1971, T.XXXVII, 2; isti, 1950, 35, T.XXXVII, 2.

² Benac 1971, T.XXXIX, 8; isti, 1950, 11, T.II, 1,2.

naizgled izvan njenog matičnog prostora, doline Bosne i njenih pritoka. Zbog toga ovdje treba naglasiti da naselje Kovačica i naselja butmirske kulture u okolini Travnika dijeli samo planina Vlašić, ali ne kao velika prirodna barijera koja se nije mogla savladati. S obzirom da ispod Vlašića, pored rijeke Bile, izvire i rijeka Vrbanja u čijoj je blizini smješteno i naše naselje, moglo bi se pomišljati da je upravo njena dolina predstavljala put kojim je jedna butmirska populacija iz doline Bile prodrla i na područje Kotor Varoša. U kojoj je mjeri intenzitet tih prodora mogao uticati na kulturnu i etničku sliku ovog područja ostaje da se vidi na osnovu daljih nalaza. Ovdje se može naglasiti da je, sudeći na osnovu ornamentalnih karakteristika fine keramike o čemu je bilo govora, prodor jedne butmirske populacije mora pasti u vrijeme klasične faze butmirske kulture. Već zbog toga nam se čini da ovaj nalaz i ne mora biti svim usamljen.

LITERATURA

F. FIALA- M.HOERNES	1898.	Neolithische Station von Butmir, Wien, 1898.
A. BENAC	1971.	Obre II, Neolitsko naselje Butmirske grupe na Gornjem polju, Glasnik Zemaljskog muzeja (A) n.s. sv. XXVI, Sarajevo, 1971, 5-300.
	1950.	Istraživanja prehistorijskih nalazišta u dolini Bile, Glasnik Zemaljskog muzeja n.s. sv. IV-V, Sarajevo, 1950, 5-44.

NEOLITHIC SETTLEMENT KOVAČICA NEAR KOTOR VAROŠ

SUMMARY

In the settlement of Durutovci in the Vrbanja valley, at the locality Kovačica, in a destroyed layer, ceramic and lithic material was accidentally found, which the author attributes to the Butmir II Culture. Some of the ceramic fragments he attributes to the end of the phase Obre II, which is chronologically also connected with the phase Butmir II. Considering the conditions of the finding, nature of the material that is scarce and unrepresentative, the significance of this finding is in the occurrence of the Butmir Culture locality out of its primary area in the valley of the Bosna and its tributaries. It is supposed that migration could have started along the valley of the Vrbanja river, which springs near the river Bila in the Central Bosnia, and towards the north, but conclusions on the penetration intensity of the Butmir Culture bearers cannot be made on the basis of the given material. It is also supposed that this finding of the Butmir Culture classical phase will not be isolated.

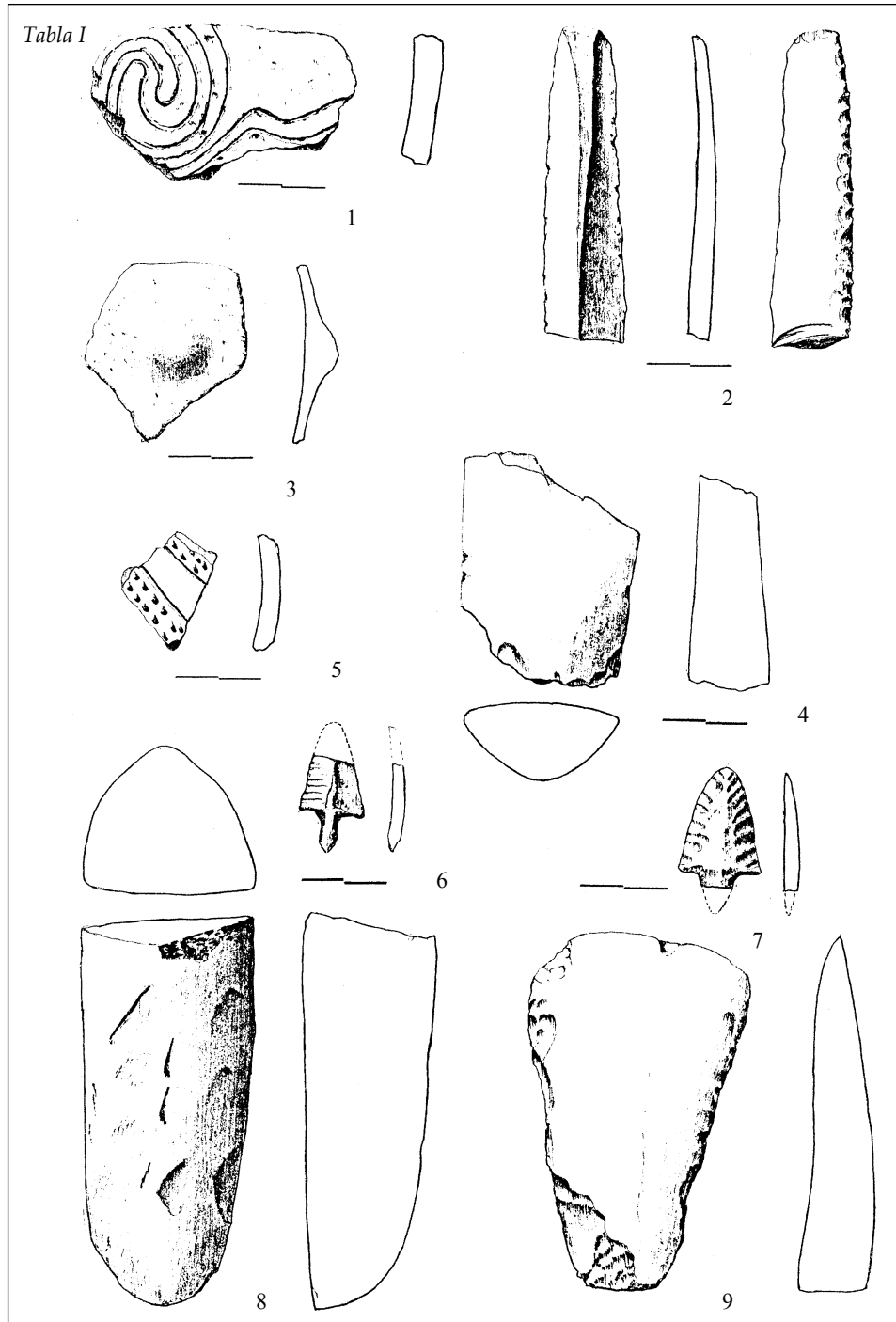

Tabla II

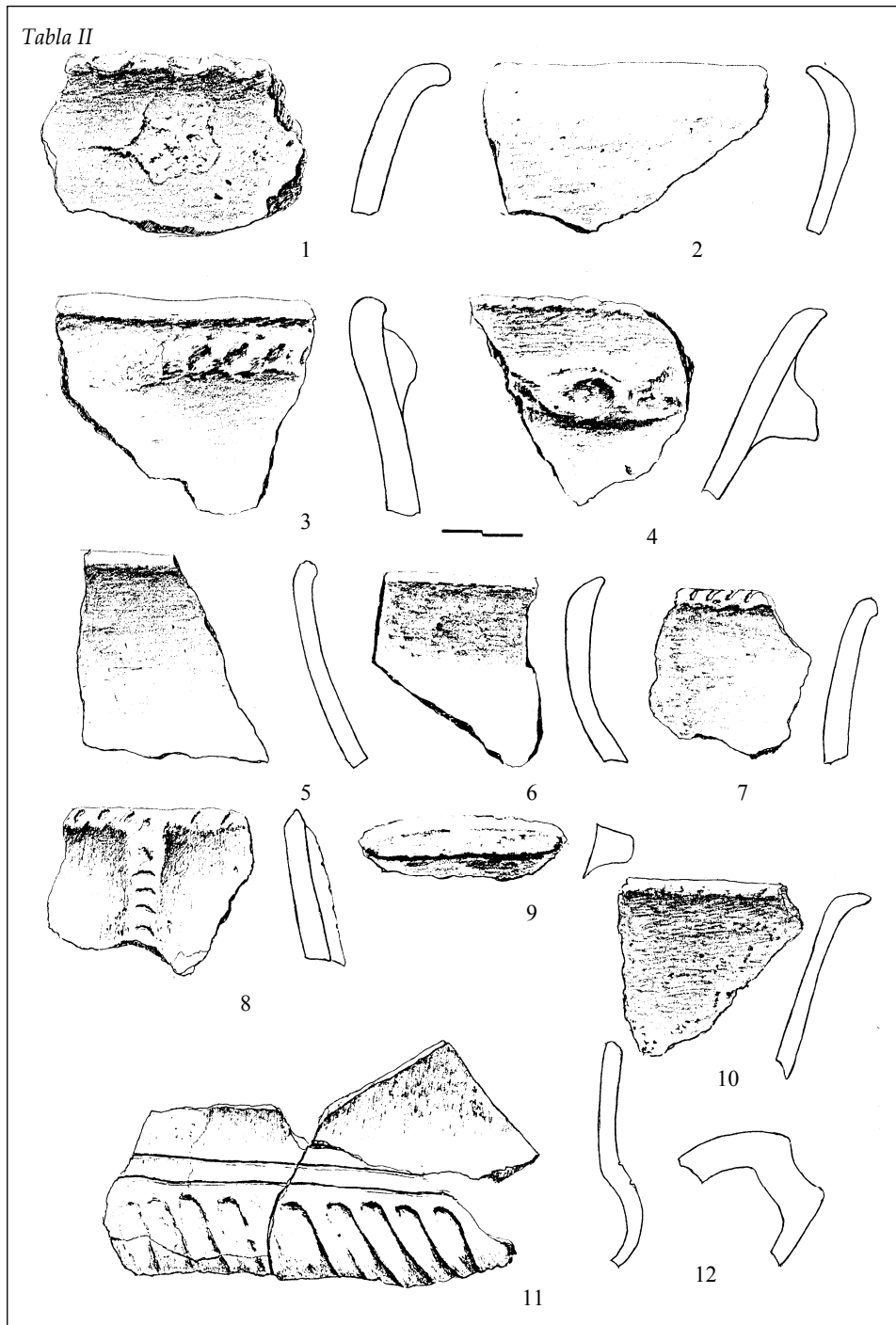
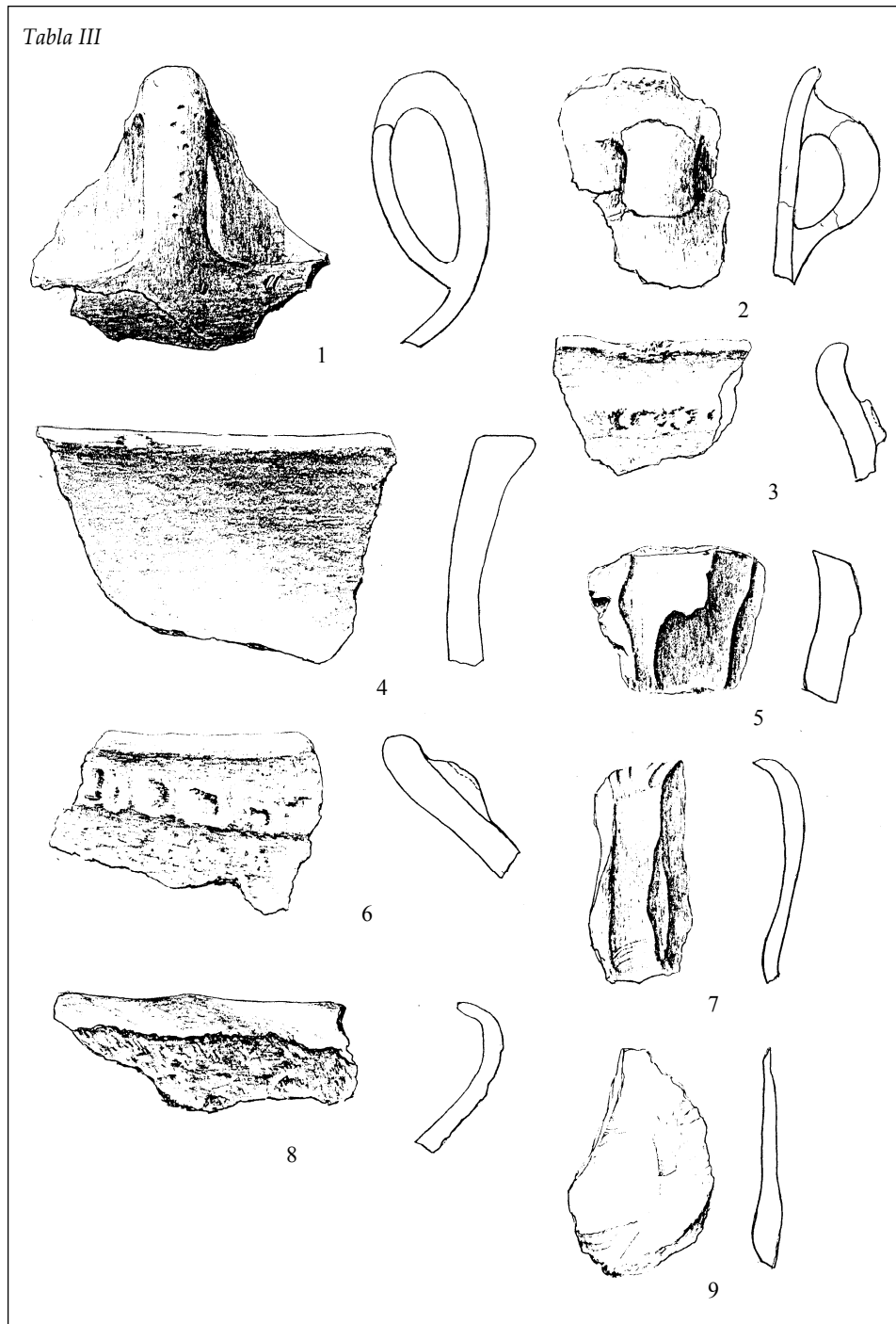

Tabla III

UDK: 903.05. "637" (497.15 Rama)

Mr. Nebojša LUDAJIĆ
Originalni naučni rad

METALURŠKA RADIONICA SA VELIKE GRADINE U VARVARI

U svetlu novih saznanja o metalurškoj delatnosti poznih eneolitskih i bronzanodopskih kulturnih grupa na širem području Bosne i Hercegovine, ovaj rad predstavlja pokušaj da se prikaže topioničarska aktivnost na Velikoj Gradini u Varvari, koja po ovom aspektu predstavlja jedno od najznačajnijih nalazišta na području zapadnog Balkana iz bronzanog doba.

Velika Gradina u Varvari je jedno od najbolje istraženih naselja bronzanog doba na području Bosne i Hercegovine sa bogatim arheološkim nalazima i dobro dokumentovanom stratigrafijom, Među brojnim pokretnim arheološkim materijalom s ovog lokaliteta posebno mesto zauzimaju kalupi za livenje bakra i bronze, koji ukazuju da je topioničarska delatnost u nekoliko navrata predstavljala bitnu komponentu života stanovnika gradine. Evidentirana metalurška aktivnost na gradini, kao i relativno često oslanjanje na nalaze kalupa iz Varvare u arheološkoj literaturi, stvorili su potrebu da se ovi artefakti, uz delimičnu reviziju i dopunu Ćurčićevog izveštaja¹, prikažu kroz širi tehnološki i hronološki aspekt. Na žalost, najveći broj kalupa prikupljen je još prilikom prvog arheološkog iskopavanja na ovom lokalitetu, 1899. godine² kada se nije obraćala pažnja na stratigrafski kontekst i na arheološke celine. Tom prilikom je zabeležen nalaz većeg broja peći konstruisanih u nizu "na prvobitnoj površini tla",³ no kako nedostaju detaljniji opisi ovih objekata, nemoguće je izvući zaključke koji bi mogli da potkrepe pretpostavku o postojanju intenzivnije topioničarske delatnosti u najstarijem horizontu naselja. Kasnija će istraživanja ovog lokaliteta i pokazati da najveći deo nalaza kalupa za livenje nije u vezi s ovim pećima.

Tokom narednih istraživanja Velike Gradine, koja će se intenzivirati tek nakon drugog svetskog rata,⁴ otkriveno je još svega nekoliko ulomaka kalupa, no pored ovih, nađeno je i više komada glačanog kamena peščara (verovatno polufabrikata pripremanih za izradu

¹ V. Ćurčić 1900, 99-118.

² Ibid., 99-118.

³ Ibid., 100.

⁴ B. Čović 1965, 42-47, B. Čović 1978, 5-81 (1912. godine je izvršeno jedno manje iskopavanje na gradini na površini od oko 70 kv. metara, o čemu nalazimo tek jednu kraću napomenu kod Č. Truhelke 1914, 79).

kalupa), keramičkih cevi – “sopalja” (za metalurški meh), kao i veći broj “čepova” za kalupe, uglavnom keramičkih. Ovi predmeti, koji, pored kalupa, čine sastavni deo inventara metalurške radionice, izgleda da nisu predstavljali atraktivne nalaze za prvog istraživača Velike Gradine koji je sačuvao srazmerno mali broj nalaza ove vrste u odnosu na kalupe, Interesanto je da na Varvari nije pronađen nijedan ceo kalup, dok većina ulomaka pokazuje tragove češće upotrebe i mehanička oštećenja. Svi nalazi sa Velike Gradine smešteni su u Zemaljskom muzeju u Sarajevu, a ovom prilikom će kataloški biti obrađeni samo oni ulomci kalupa za koje se približno može utvrditi namena, kao i jedan nalaz obrađenog peščara koji je služio kao “čep” za kalupe.

KALUPI

1. Deo kalupa mača sa jezičastom drškom, od pečene zemlje, dimenzija $15,5 \times 6,5 \times 3,5$ cm, (i.b. 6562). T. I, 1⁵;
2. deo kalupa korica za mač, od sitnozrnog peščara, dimenzija 8×7 cm, (i.b. 19485), T. I, 2;⁶
3. fragment kalupa korica za mač od sitnozrnog peščara, dimenzija $7,5 \times 7,5$ cm, (i.b. 19486). T. I, 3;⁷
4. fragment kalupa korica za mač, od peščara, dimenzija 5×4 cm, (i.b. 19495), T. I, 4;⁸
5. fragment kalupa od peščara koji sa jedne strane ima negativ korica za mač istog tipa kao onaj pod brojem 4, dok sa druge ima negativ prstenastog predmeta prečnika 4,3 cm i širine 0,5 cm; dimenzije fragmenta su $9 \times 5,8 \times 3,8$ cm, (i.b. 19483), T. I, 5;⁹
6. fragment kalupa od peščara za izlivanje prstenastog predmeta, prečnika 5,4 cm. širine 0,5 cm sa jednim proširenjem (usadnikom); dimenzije kalupa su 9×7 cm, (i.b. 19484), T. I, 6;¹⁰
7. deo kalupa od sitnozrnog žućkastog peščara sa negativom predmeta u obliku točka sa paocima, vanjskog prečnika 6,3 cm, i sa trnom za usađivanje dužine 2,5 cm; dimenzije kalupa su $9 \times 4 \times 4$ cm (i.b. 19482), T. I, 7;¹¹
8. deo kalupa od peščara, koji sa jedne strane ima udubljenje za izlivanje oblog dleta sa proširenim završetkom, sa druge negativ pljosnatog predmeta polukružnog oblika sa dodatkom, i sa treće malo pravougaono udubljenje; dimenzije su $8,5 \times 5 \times 4$ cm, (i.b. 19493), T. I, 8;¹²
9. deo kalupa za četvorobridno dleto ili manji čekići od crvenkastog krupnozrnog peščara; dimenzija $7,5 \times 6,4$ cm, (i.b. 19494), T. I, 9;¹³

⁵ V. Ćurčić 1900, 101, sl. 3.

⁶ Ibid., 101, sl. 4.

⁷ Ibid., 102, sl. 5.

⁸ Ibid., 102, sl. 6b.

⁹ Ibid., 102, sl. 6a.

¹⁰ Ibid., 102, sl. 7.

¹¹ Ibid., 102, sl. 8.

¹² Ibid., 103, T. I, 1

¹³ Ibid., 103, T. I, 2.

10. deo kalupa za oblu šipku, od pešćara; dimenzija $4 \times 3,4$ cm, T. II, 1;¹⁴
11. fragment kalupa od pešćara za izlivanje oblog dleta, dimenzija $4 \times 4 \times 3,5$ cm, T. II, 2¹⁵
12. fragment kalupa od pešćara koji sa jedne strane ima negativ vrha koplja, sa druge negativ kopljanog tulca sa vertikalnim kanelurama i sa treće negativ ravnog noža sa jednim sečivom; dimenzija $7 \times 6,5 \times 3,7$ cm, (i.b. 6559), T. II, 3;¹⁶
13. deo kalupa od pešćara sa negativom manjeg koplja sa vertikalnim kanelurama na središnjem delu; dimenzija $6 \times 5,5$ cm, T. II, 4;¹⁷
14. manji fragment kalupa od pešćara koji sa jedne strane ima negativ vrha koplja, a sa druge strelice (ili manjeg koplja) i dela igle sa kuglastom glavicom; dimenzija $5,7 \times 4,8$ cm, (i.h. 6564), T. II, 5;¹⁸
15. manji fragment kalupa od krupnozrnog pešćara, za izlivanje koplja; dimenzija $4,5 \times 2,9$ cm, (i.b. 19496), T. II, 6; T. IV, 6;¹⁹
16. fragment kalupa od pešćara koji sa četiri strane ima negativne ukrasnih igala; dimenzija $6,5 \times 3,5 \times 2,3$ cm, T. II, 7;²⁰
17. fragment kalupa od pešćara koji sa dve strane ima negativne ukrasnih igala; dimenzija $8,5 \times 5,3 \times 3$ cm, (i.b. 19492), T. III, 1;²¹
18. fragment kalupa od pešćara koji sa jedne strane ima negativ manjeg koluta sa drškom dužine 3 cm i prečnika 2,2 cm, dok sa druge dve strane ima negativne oblog dleta sa prstenastim ojačanjem; dimenzija $6,2 \times 3,3 \times 3$ cm, (i.b. 6565), T. III, 2;²²
19. deo kalupa od pešćara koji sa jedne strane ima negativ oblog dleta, a sa druge vrha koplja; dimenzija $9,5 \times 6,5 \times 5$ cm. (i.b. 19490), T. III, 3;²³
20. fragment kalupa od svetložutog laporca sa negativima, na jednoj strani, predmeta pljosnate deltoidne glave sa drškom i jednog predmeta sa nepravilnom šestougaonom pljosnatom glavom i sa drškom; dimenzija $10,5 \times 9,5 \times 5$ cm, (i.b. 19491), T. III, 4;²⁴
21. fragment kalupa od krupnozrnog pešćara koji sa jedne strane ima negativ facetiranog kopljanog tulca, sa druge strane noža ili srpa, dok sa treće ima žleb za šipku; dimenzija $6,7 \times 4,8$ cm, (i.b. 6568), T. III, 5;
22. fragment kalupa od pročišćene pečene zemlje za izlivanje oble šipke; dimenzija $5,5 \times 3 \times 1,2$ cm. T. IV, 1;²⁵
23. fragment kalupa od krupnozrnog pešćara sa negativima predmeta s uzdužnim rebri-ma (korice za mač?); dimenzija $5,5 \times 4 \times 2,5$ cm, (i.b. 6566), T. IV, 2;

¹⁴ Ibid., 103, T. I, 3.

¹⁵ Ibid., 103, T. I, 4.

¹⁶ Ibid., 103, T. I, 5.

¹⁷ Ibid., 103, T. I, 6.

¹⁸ Ibid., 103, T. I, 7.

¹⁹ Ibid., 103, T. I, 8.

²⁰ Ibid., 103, T. II, 1.

²¹ Ibid., 103, T. II, 2.

²² Ibid., 103, T. II, 3.

²³ Ibid., 103, T. II, 4.

²⁴ Ibid., 103, T. II, 5.

²⁵ B. Čović 1978, 26, T. XV, 3.

24. fragment kalupa od krupnozrnog pešćara sa negativom oble šipke; dimenzija 4×4 cm, (i.b-19489). T. IV, 3;
25. "čep" za kalup, od sitnozrnog pešćara načinjen od odbačenog fragmenta kalupa; dimenzije radnog dela $3,4 \times 1,9$ cm, T. IV, 4;
26. fragment kalupa od krupnozrnog pešćara sa negativom oble šipke sličnog promera kao kod kalupa 24.; dimenzija $5 \times 2,8$ cm, (i.b. 19498). T. IV, 5;
27. fragment kalupa od pešćara za koplja koje na listu i središnjem delu ima vertikalna rebra; dimenzije $4,6 \times 3,2$ cm. (i.b. 19614), T. IV, 7;
28. deo kalupa od nagorelog krupnozrnog pešćara sa negativom igle sa kuglastom glavicom sa jedne strane i sa dve brazde na drugoj strani; dimenzija $5,1 \times 3,5$ cm, (i.b, 6563). T. IV, 8;
29. fragment kalupa koplja kanelovanog tulca i uskog lista od pešćara; dimenzija $7,5 \times 7,5$ cm, T. V, 1;²⁶
30. fragment kalupa od sitnozrnog pešćara, glačane radne površine sa negativima tri šipke šestougaoanog profila; dimenzija $5,6 \times 5$ cm, T. V, 2;
31. deo kalupa od krupnozrnog pešćara sa negativom oble šipke; dimenzija $5 \times 4,7$ cm. T. V, 3;
32. deo kalupa od pešćara sa negativom modela točka s usadnikom (drškom) šestougaoanog profila, dimenzija $7 \times 6,5$ cm, T. V, 4;
33. deo kalupa sa negativom oblog dleta ili kopljanog tulca; dimenzija $5 \times 4,5$ cm, T. V, 5;²⁷
34. fragment kalupa od pešćara sa negativom prstena kružnog preseka, dimenzija $4,5 \times 2,5 \times 2,5$ cm, T. V, 6.

TEHNOLOGIJA LIVENJA

Za početke praistorijske metalurgije karakteristična je obrada elementarnog bakra glačanjem i kovanjem, dok će tek u razvijenom eneolitu započeti intenzivnije livenje bakra u kalupe. Prvi kalupi su bili jednodelni, od pečene zemlje, pogodni za izlivanje pljosnatih predmeta (sekira) kakve često nalazimo na eneolitskim lokalitetima. Počeci metalurgije u Bosni i Hercegovini vezani su za vučedolsku kulturnu grupu.²⁸ Na Varvari je u najstarijem, eneolitskom sloju (Varvara A-I) nađeno svega nekoliko ulomaka kalupa od pečene zemlje, od kojih se samo za jedan (T. IV, 1) može pretpostaviti da je služio za izlivanje bakarnih šipki.²⁹ Zbog veoma slabe očuvanosti teško je zaključiti da li su ovi fragmenti pripadali dvojnim kalupima koji bi, u tehnološkom smislu (u izradi nekih složenijih predmeta), označavali završnu fazu razvoja metalurgije bakra u eneolitu.³⁰ Isto tako bi se

²⁶ B. Čović 1984, 398, T. LVIII, 12.

²⁷ B. Čović 1978, 71, T. XLVI, 5.

²⁸ B. Čović 1976, 105 i dalje.

²⁹ B. Čović 1978, 26, T. XV, 3.

³⁰ A. Durman 1983, 65.

teško moglo utvrditi da amorfni fragment kalupa od ilovače³¹ iz istog horizonta (Varvara A-I) predstavlja dokaz o starijoj tehnici livenja kojom se izrađivao prototip željenog predmeta u vosku, a zatim oblepljivao ilovačom i pekao da bi se najzad, nakon ulivanja bakra u šupljinu, kalup razbijao.³² O postojanju metalurških aktivnosti u ovom periodu svedoči i jedan nalaz keramičkog levka³³ koji je mogao predstavljati završetak livačkog meha ili, verovatnije, deo duvaljke za raspirivanje vatre.³⁴

U narednim fazama života na gradini metalurška aktivnost nije ostavila vidljive tragove, tako da je tek u sloju B-2 (mlađa faza srednjeg bronzanog doba) nađen jedan fragment kalupa od pešćara (T. V, 2) veoma oštećen tako da se ne može tačno utvrditi kakvi su se predmeti u njemu izlivali.³⁵ Ovo zamiranje metalurških aktivnosti u ranom i u pretežnom delu srednjeg bronzanog doba pre svega je odraz ekonomske stagnacije izazvane trans-humantnim stočarenjem pod uticajem novog etničkog elementa, kada kod stanovništva nije postojala potreba za izradom metalnog oruđa i oružja.³⁶ U retkim slučajevima su ovi predmeti nabavljani razmenom dobara, uglavnom iz karpatsko-podunavskih radionica bronzne, koje su evidentirane u ovom periodu.³⁷ Pored ekonomskih razloga, uzrok zamiranja metalurške aktivnosti na širem zapadnobalkanskom području može biti nedostatak sirovina, odnosno nepoznavanje procesa obrade sulfidnih ruda, kao i nepoznavanje razvijenijih tehnologija topljenja bakarne rude zajedno sa korisnim primesama (arsenika i antimona), a što bi predstavljalo tehnologiju prelaznog perioda iz metalurgije bakra ka obradi bronzne.³⁸ Fragment kalupa od pešćara (T. V, 2) iz faze naselja Varvara B-2 činio bi stoga skromnu potvrdu metalurških aktivnosti nakon prihvatanja već gotove tehnologije obrade bronzne. U ovom periodu počele su da se izrađuju i posude debelog dna sa rošćićima na unutrašnjoj, obično nagoreloj strani, koje su pripadale priboru za topljenje manjih količina bronzne,³⁹ a da je krajem srednjeg bronzanog doba započeta metalurška delatnost na Varvari, dokazuje i nalaz jedne ukrasne igle sa bikoničnom glavom i zadebljanim vratom (ukoliko je ovaj predmet načinjen na Varvari), koja je, i pored nekih ranijih uticaja kulture polja s urnama u izradi, zadržala stariju tradiciju igala sa zadebljanim perforiranim vratom.⁴⁰

Među kalupima iz poznog bronzanog doba (Varvara C) treba svakako prvo izdvojiti jedini kalup od pečene zemlje (T. I, 1) u kojem se izlivač mač sa jezičastom drškom zadebljanih ivica, blago profilisanog sečiva. U ovom slučaju ne treba isključiti ni mogućnost da je ovde reč o "kalupu" od pečene zemlje koji je služio za uzimanje uzorka originala strane provenijencije. No, bez obzira da li je predmet sa T. I, 1 kalup za izlivanje ili

³¹ B. Čović 1978, 26, T. XV, 4.

³² A. Durman 1983, 65 (tehnika "à cire perdue").

³³ B. Čović 1978, 26, T. XV, 5.

³⁴ A. Durman 1983, 35, 36.

³⁵ B. Čović 1978, 71, T. XLVI, 1.

³⁶ B. Čović 1984a, 129.

³⁷ B. Čović 1984, 812.

³⁸ A. Durman 1983, 66.

³⁹ B. Čović 1984, 399; B. Čović 1978, 76, T. XLII.

⁴⁰ R. Drechsler-Bižić 1984, 263, 264, T. XLI, 10.

ne, on bi u tehnološkom smislu predstavljao najstariji odredljivi primerak iz horizonta naselja Varvara C.

Najvećim delom kalupi ovog horizonta načinjeni su od sitnozrnog ili krupnozrnog peščara. Izuzetak u tom pogledu čini, osim spomenutog kalupa od pečene zemlje, kalup sa negativima predmeta, prikazan na T. III, 4, koji je načinjen od laporca. Pored tumačenja predmeta livenih u ovom kalupu kao specijalnih alatki ("dleta") nejasne namene⁴¹ za koje ne nalazimo analogije, dosta nejasnoća stvara i činjenica upotrebe neuobičajene sirovine za kalup u kojem su se ovi predmeti izlivali. Na sadašnjem stupnju istraženosti teško se može dati preciznije objašnjenje upotrebe ovog materijala u metalurškoj radionici na Varvari, pogotovu što o nameni predmeta izlivenih u ovom kalupu od laporca možemo zasada samo nagađati.

Među kalupima od peščara iz horizonta Varvara C, u tehnološkom smislu, nešto stariji bili bi kalupi sa kanalima za ulivanje rastopljene bronzne kakve primećujemo na predmetima prikazanim na T. I, 5b, T. II., 4, 7d i T. III, 5a, dok bi se jedino za kalupe sa T. I, 4, 5a moglo sa sigurnošću tvrditi da pripadaju najrazvijenijoj tehnologiji livenja bronzne, kod koje se otvor za ulivanje rastopine podudara sa jednim delom predmeta.⁴² Svi ostali nalazi kalupa od peščara predstavljaju delove dvodelnih kamenih konstrukcija koje su više puta upotrebljavane za livenje različitih predmeta (kako su se kalupi lomili, od većih ka manjim). Kalupi su mahom nalaženi u fragmentima na kojima su primećeni tragovi češće upotrebe i erozije. Pretpostavka da su kalupi namerno razbijeni kako bi se sačuvala originalnost proizvoda⁴³ malo je verovatna i pre bi se reklo da veliki broj ulomaka s otiscima više predmeta na pojedinim primercima pokazuje intezitet livačkih radova u završnoj fazi naselja. Ostaci gvozdene troske, koji su nađeni u najmlađem stratumu⁴⁴ (na jednom delu istražene površine) pokazuju da je interesovanje stanovnika gradine počelo da se usmerava na obradu gvožđa, za čiju je proizvodnju bilo praktičnije da se vrši u neposrednoj blizini nalazišta gvozdene rude,⁴⁵ a to je možda i jedan od uzroka napuštanja gradine.

Pored kalupa, u mlađoj fazi života na gradini izrađivan je i veći broj keramičkih "čepova" za kalupe, a konstatovano je takođe i više ulomaka spomenutih posuda debelog dna sa roščićima. "Čepovi" za kalupe su ređe pravljani i od peščara, verovatno izrađivani od slomljenih i odbačenih kalupa. Primerak prikazan na T. IV, 4, sa dvostrukim radnim delom, od kojeg je širi služio za zaptivanje, a uži obezbeđivao prostor za usađivanje, ima "dršku", koja je, ustvari, neobrađeni deo ranije upotrebljavanog četvorougane komada peščara sa zaravnjenim stranama.

⁴¹ B. Čović 1984, 398.

⁴² E. Černih 1977, 33. i dalje. (Kod konstrukcije dvodelnih kalupa (za sekire), po Černihu, najstariji bi bili kalupi sa velikom površinom za izlivanje, u drugoj fazi se ova površina sužava da bi se u trećoj svela na kanale i, najzad, najrazvijenija tehnika u konstrukciji dvodelnih kalupa je u reduciranju otvora za izlivanje, koji će se poklapati sa jednim krajem predmeta.)

⁴³ P. Mijović 1984-86, 82.

⁴⁴ B. Čović 1980, 74.

⁴⁵ B. Čović 1984a, 137. (Nalazi gvozdene šljake su konstatovani u sloju ranog gvozdenog doba koji ne stoji u kontinuitetu sa starijim slojevima, B. Čović 1978, 11.)

TIPOLOGIJA I HRONOLOGIJA PREDMETA LIVENIH U KALUPIMA

Kao što je prikazano u prethodnom poglavlju, tek su u najmlađem horizontu bronzanog doba (Varvara C) konstatovani nalazi kalupa kod kojih se moglo odrediti kakvi su predmeti izliveni u njima. Kao najstariji primerak spomenut je kalup (ili otisak) od pečene zemlje za mač (ili bodež po Ćurčiću). Još je Ćurčić napomenuo da bi "bodeži" liveni u ovom kalupu bili slični nalazima sa Debelog Brda, ili slučajnom nalazu mača mošunjskog tipa iz Lašve, uz primedbu da su ovi predmeti posedovali jedno uzdužno rebro na sečivu.⁴⁶ Međutim, Čović smatra da je ovde reč o maču sa jezičastom drškom oštih kontura kakve imaju mlađi tipovi mačeva podunavsko-srednjoevropskog kruga.⁴⁷ Slične tipove mačeva nalazimo kod nas u ostavama iz Nove Bingule i Šimanovaca u Sremu,⁴⁸ odnosno mačeva u ostavi iz Boljanića u severoistočnoj Bosni, datovanih u period Ha A2 (Reinecke) za srednju Evropu.⁴⁹

Kalupi predstavljani na T. 1, 2, 3, 4, 5a, a verovatno i kalup sa T. IV, 2, prikazuju negativne delova korica za mač. Na primerku korica za mač iz Benkovca nalazimo velike sličnosti sa negativima na kalupima prikazanim na T. 1, 2, 3,⁵⁰ dok negativ prikazani na T. I, 4 i 5a predstavljaju završetak korica za mač, verovatno istog tipa. Ovakve korice bi pripadale mošunjskom tipu mačeva (Ha B2-B3), tj. samom kraju bronzanog doba.⁵¹

Konstatovan je veći broj kalupa za izlivanje dleta (T. I, 8a, c, T. I, 9, T. II, 2, T. III, 2b, c, 3a), a verovatno su to i kalupi prikazani na T. II, 1, T. III, 4 i T. V, 3. Za kalupe prikazane na T. II, 2 i T. III, 2 b, c, 3a možemo sa sigurnošću tvrditi da su služili za izlivanje oblog dleta, kakvo je i pronađeno na Varvari,⁵² dok su se u ostalima izlivali drugi tipovi dleta načinjeni za neke posebne namene.⁵³ Tako bi kalup prikazan na T. I, 8a predstavljao varijantu sa proširenim radnim delom, na T. I, 8c neku vrstu sekača, dok bi predmeti dobivani iz kalupa sa T. III, 4 mogli biti neka vrsta spatula, mada bi im se lako mogla pripisati i neka funkcija u službi kulta.

Kalupi koji su služili za izlivanje kopalja uglavnom su manjih dimenzija i dosta oštećeni, što onemogućava preciznije određivanje tipova. Primerci prikazani na T. II, 3a, 5, 6 (T. IV, 6) i T. III, 3b predstavljaju negativne kopalja pljosnatog lista sa tulcem okruglog preseka. Kalupi sa T. II, 1 i T. V, 3 bi, takođe, mogli predstavljati ulomke sa negativima okruglog tulca za koplje. Negativ koplja sa facetiranim tulcem uočen je na kalupu na T. III, 5b, dok su negativ kopalja sa kanelurama, odnosno rebrima, vidljivi na kalupima sa T. II, 3b, 4, T. IV, 7 i T. V, 1. Koplja sa facetiranim tulcem javljaju se u periodu Ha B1 u severnoj Bosni, dok su koplja sa kanelurama (nastalim zadebljanjem, odnosno stvaranjem rebra na sastavu faceta) nešto mlađa, proistekla evolucijom iz ovih

⁴⁶ V. Ćurčić 1900, 101 sa nav. lit.

⁴⁷ B. Čović 1984, 399 sa nav. lit.

⁴⁸ D. Popović 1975, 40, T. XXXI, 3, 4.

⁴⁹ R. Jovanović 1958, 24, sl. 1, 3.

⁵⁰ D. Garašanin 1959, 37-41.

⁵¹ B. Čović 1984, 399.

⁵² V. Ćurčić 1900, 118, sl. 50.

⁵³ B. Čović 1984, 398.

prvih.⁵⁴ Najbliže analogije za oba tipa su svakako koplja iz ostave s Ometala kod Gmića, od kojih je jedno sa facetiranim tulcem šestougaonog preseka, a drugo sa plastičnim rebri na sastavu faceta i na listu (T. IV, 7).⁵⁵ Predmeti iz ove ostave datovani su u period Ha B2-B3. Kalup koplja s uskim završetkom lista (T. V, 1) predstavlja, po B. Čoviću, jednu lokalnu varijantu iz ovog perioda.⁵⁶ Međutim, tip koplja s atrofiranim listom i naglašenim rebri koji se javlja u Potisju i srednjem Podunavlju, prema zatvorenim nalazima u nekim ostavama, pripadao bi, po D. Garašanin, periodu Ha A i prelazu ka Ha B.⁵⁷ Isti autor će kasnije ovaj tip koplja iz ostave iz Donjih Petrovaca i Male Vrbece preciznije datovati u nešto stariji period Ha A1.⁵⁸

Pored dleta, za čiju proizvodnju nalazimo više dokaza na kalupima, sudeći po nekoliko oštećenih ulomaka kalupa, na Varvari su pravljene i druge vrste oruđa. Tako možemo zapaziti da su izrađivani noževi sa jednim sečivom (T. II, 3c), srpovi (T. III, 5c) i verovatno šila (T. IV, 3, 5, T. V, 2). Kako su svi ovi kalupi dosta oštećeni, možemo ih samo okvirno datovati u pozno bronzano doba (Varvara C).

Od nakita koji je izlivan u kalupima konstatovane su tri vrste ukrasnih igala: sa kuglastom glavicom iznad koje se nalazi produžetak u obliku glave eksera (T. II, 7a-d, T. III, 1b); sa kuglastom glavicom, iznad koje je šiljasti produžetak (i dva manja proširenja iznad i ispod glavice) (T. III, 1a); i sa jednostavnom kuglastom glavicom (T. II, 5b, T. IV, 8a). Kako su ove poslednje konstatovane na veoma oštećenim kalupima, ne možemo ih ni hronološki ni tipološki preciznije odrediti s obzirom da razne varijante igala sa kuglastom glavicom imaju širok hronološki okvir u bronzanom, i dalje, u gvozdenom dobu. Iгла sa kuglastom glavicom sa šiljastim produžetkom je, verovatno, stilski mlađa varijanta sličnih igala iz Donje Doline, iz faze Ia (1200-900. g. pne.)⁵⁹. Iz Donje Doline, iz faze Ib (900.-700. g. p. n. e.) potiče i jedan kalup za iglu sa produžetkom u obliku glave eksera, gotovo identičan kao kod igle iz Varvare.⁶⁰ Relativno kasno datovanje ovog tipa igala dozvoljava mogućnost njihove primene pri konstrukciji dvodelnih fibula karakterističnih za japodsko kulturno područje iz perioda Ha B2-B3.⁶¹ Da su ovakve igle ostale u upotrebi i u gvozdenom dobu pokazuje sličan primerak sa glasinačkog područja, iz Gosinje, tumul XXVI,⁶² datovan u fazu Glasinac IVb.⁶³

Od ostalih predmeta koji su se izlivali u kalupima na Varvari posebno mesto zauzimaju kolutovi (T. I. 5b, 6, T. III. 2a, T. V. 6a). Predmet liven u kalupu prikazanom na T. III, 2a mogao bi pripadati tipu "Ringgriff"-a kakav je pronađen u okolini Gračanice, a koji je protumačen kao drška šila ili nekog predmeta slične namene.⁶⁴ Više ovakvih predmeta je

⁵⁴ B. Čović 1971, 317.

⁵⁵ B. Čović 1976a, 282-286, sl. 9, 10.

⁵⁶ B. Čović 1984, 398, T. LVIII, 12.

⁵⁷ D. Garašanin 1956, 18 (varijanta D).

⁵⁸ D. Garašanin 1975, 20, T. XVII, 6, T. XXX, 6.

⁵⁹ Z. Marić 1964, 23, T. I, 12, 13.

⁶⁰ Ibid., T. III, 10.

⁶¹ B. Čović 1984, 407 sa nav. lit.

⁶² F. Fiala 1895, 560, sl. 41.

⁶³ B. Čović 1987, 588 i dalje.

⁶⁴ B. Čović 1957, 251, sl. 13 sa nav. lit.

nađeno i u jednom skeletnom grobu gvozdenog doba iz Ostrošca kod Cazina, kao i na nekim drugim okolnim lokalitetima, a protumačeni su kao ukrasni privesci.⁶⁵ Ovo pokazuje da je ovaj predmet, koji je nastao u periodu kasnog bronzanog doba, našao svoju punu afirmaciju u gvozdenom dobu kao ukrasni, a, verovatno, i kao kulturni objekat. Predstave na kalupima sa T. I, 7 i T. V, 4 sa motivom točka, takođe su kulturnog karaktera. Sasvim je moguće da je u oba kalupa izliven isti tip predmeta, s tim što bi primerak na T. I, 7 predstavljao gornji deo, a na T. V, 4 donji deo s usadnikom. Ovakav predmet, koji bi mogao biti statusni simbol ili oznaka kulta, nalazio se najverovatnije na dužem štapi koji su nosili značajniji predstavnici zajednice. Motiv točka je poznat još u ranom bronzanom dobu i njegove predstave nalazimo na raznim objektima na ogromnom području centralne i istočne Evrope. Pripisuje mu se veza sa veoma rasprostranjenim solarnim kultom, a vodi poreklo iz Male Azije.⁶⁶ Moguće je da u kulturne predmete spadaju i spomenuta "dleta" sa kalupa prikazanog na T. III, 4. Veoma tanki usadnici sigurno nisu dozvoljavali da se ovim predmetima obrađuje drvo ili neki tvrdi materijal, a i sam kalup načinjen od laporca ne dozvoljava češće livenje. Moguće je, između ostalog, da su ovi predmeti predstavljali i oznake vlasti (insignije).

ZAKLJUČAK

Najstariji stambeni horizont na Velikoj Gradini u Varvari (Varvara A1) svojim pretežnim delom pripada završnoj fazi eneolita, koja neposredno prethodi ranom bronzanom dobu. Metalurška aktivnost ovog perioda je svakako vezana za nosioce jedne pozne, retardirane faze vučedolske grupe, čije tragove materijalne kulture nalazimo, sem na Varvari, i na Alihodžama i Debelom Brdu u centralnoj Bosni. Među malobrojnim nalazima metalurškog pribora iz ovog perioda konstatovana su samo tri veoma oštećena kalupa od ilovače. Najočuvaniji kalup od ilovače (T. IV, 1) verovatno je služio za izlivanje tankih bakarnih šipki, no teško je zaključiti da li je pripadao dvojnog kalupu karakterističnom za završnu fazu razvoja metalurgije u eneolitu.⁶⁷ Isto tako teško bi se moglo tvrditi da fragment kalupa od ilovače iz istog horizonta (Varvara A 1)⁶⁸ predstavlja dokaz o starijoj tehnici livenja kod koje se izrađivao prototip željenog predmeta u vosku, a zatim oplepljivao ilovačom i pekao da bi se nakon ulivanja bakra u šupljinu kalup razbijao.⁶⁹

Nakon zamiranja metalurških aktivnosti u ranom i srednjem bronzanom dobu, krajem ovog perioda i, verovatno, već na prelazu ka poznom bronzanom dobu (Varvara B2), ponovo na gradini započinje izrada metalnih predmeta. Pored pomenutih ekonomskih uzroka nastalih dolaskom novog, pretežno stočarskog stanovništva, razlog ovom zamiranjju može biti i nepoznavanje procesa topljenja bakarne rude, u kojem bi se zadržale korisne primese (arsenik i antimon), a što bi predstavljalo prelazni stupanj iz metalurgije bakra

⁶⁵ B. Raunig 1983, 9-10, T. II. 3-6.

⁶⁶ Z. Marić 1964, 36-37, T. X. 9 sa nav. lit.

⁶⁷ A. Durman 1983, 65.

⁶⁸ B. Čović 1978, 26, T. XV, 4.

⁶⁹ A. Durman 1983, 65.

ka obradi bronzne.⁷⁰ Fragment kalupa od pešćara (T. V, 2) iz faze Varvara B-2 predstavlja skromne početke metalurških radova nakon prihvatanja već gotove tehnologije obrade bronzne.

U poznom bronzanom dobu metalurška aktivnost na Varvari (horizont Varvara C) postaje intenzivnija. U tehnološkom smislu kalup mača sa T. I, 1 predstavljao bi najstariji odredljivi primerak (Ha A2). To je jedini kalup iz ovog perioda koji je načinjen od pečene zemlje i verovatno je nastao utiskivanjem već gotovog predmeta, možda importiranog sa severoistoka. Ovaj nalaz je ujedno i jedini siguran primerak iz faze Varvara C-1 (Br D, Ha A1 po Reineckeu).⁷¹ U starije nalaze (Varvara C-1) verovatno bi spadala i koplja s okruglim tulcem i pljosnatim listom, kakva često nalazimo u ostavama sa područja kulture žarnih polja u Slavoniji (horizont III-IV),⁷² odnosno ostavama kultura polja s urnama u Panoniji i severnoj Srbiji (horizont II-III).⁷³ Ove analogije upućuju na nepostojanje jakih uticaja srednjoevropske kulture polja s urnama, koja u ovo vreme vrši snažnu ekspanziju prema jugu. Među predmetima koji su liveni u kalupima od pešćara ne nalazimo sigurne dokaze o kontinuitetu livenja i u fazi Varvara C-2 (Ha A2 po Reineckeu), iako prema nekim tehnološkim aspektima ova mogućnost nije potpuno isključena. Najveći deo pronađenih kalupa pripada samom kraju horizonta Varvara C-3, koji, sudeći po nekim analogijama, traje sve do početnog stupnja Ha B3, odnosno početne faze gvozdenog doba. Kalup za koplje sa facetiranim tulcem pripadao bi nešto mlađem periodu, dok kalupi za koplja s uzdužnim rebrima pripadaju završnoj fazi života na Gradini i nalaze analogije u koplju iz ostave s Ometala kod Gmića i u kalupima iz Pivnice kod Odžaka (Ha B2/B3).⁷⁴ Završnoj fazi bi pripadali i kalupi za ukrasne igle, kalupi s otiscima delova korica za mač, kao i kalup sa kolustastim priveskom. Pomenute analogije s ovim predmetima ukazuju na eventualne trgovačke veze sa područjima Dalmacije, dalmatinskog zaleđa ("japodsko" područje), te na posredne uticaje na glasinačko područje i područje koje su zauzimali nosioci kulture polja s urnama bosanske Posavine (Donja Dolina). Ovakva bi situacija išla u prilog ranijim konstatacijama da su pred sam kraj bronzanog doba uticaji sa zapadnog balkanskog zaleđa na područje Posavine i Slavonije evidentno pojačani, što je osim kulturne razmene, podrazumevalo, verovatno, i izvesnu etničku infiltraciju,⁷⁵ koja će imati aktivnu ulogu u etnogenezi Panona tokom narednog, gvozdenog doba. Etnička i kulturna previranja tokom 9. i 8. veka stare ere, na prelazu iz bronzanog u gvozdeno doba, bila su najzad i presudna za prekid života na Velikoj Gradini u Varvari.

⁷⁰ Ibid., 66.

⁷¹ B. Čović 1984, 393.

⁷² K. Vinski 1984, 661.

⁷³ M. Garašanin 1983, 694.

⁷⁴ A. Benac 1966-67, 155, T. I, II.

⁷⁵ K. Vinski 1984, 645.

LITERATURA

- A. BENAC 1966./7. Kameni kalupi sa Pivnice, Glasnik Zemaljskog muzeja, Nova serija, XXI-XXII, Sarajevo, 1966-67.
- E. ČERNIH 1977. Ob evropskoj zoni cirkumpontiske metalurške provincije, Acta Archaeologica Carpatica, XVII, Kraków, 1977.
- B. ČOVIĆ 1957. Nekoliko manjih praistorijskih nalaza iz Bosne i Hercegovine, Glasnik Zemaljskog muzeja, Nova serija, XII, Sarajevo, 1957.
1965. Uvod u stratigrafiju i hronologiju praistorijskih gradina u Bosni, Glasnik Zemaljskog muzeja, Nova serija, XX, Sarajevo, 1965.
1971. Dva specifična tipa zapadnobalkanske lučne fibule, Glasnik Zemaljskog muzeja, Nova serija, XXVI, Sarajevo, 1971.
1976. Metalurška djelatnost vučedolske grupe u Bosni. Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja XIII, Sarajevo, 1976.
- 1976a. Nekoliko manjih praistorijskih nalaza iz Hercegovine, Glasnik Zemaljskog muzeja, Nova serija, XXIX, Sarajevo, 1974.
1978. Velika gradina u Varvari – I dio, Glasnik Zemaljskog muzeja, Nova serija, XXXII, Sarajevo, 1977.
1980. Počeci metalurgije željeza na sjeverozapadnom Balkanu. Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja, XVIII, Sarajevo, 1980.
1984. Prelazna zona, Zaključna razmatranja, Praistorija jugoslovenskih zemalja, IV, Sarajevo, 1983.
- 1984a. Praistorijsko rudarstvo i metalurgija u Bosni i Hercegovini, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja, XXII, Sarajevo, 1984.
1987. Glasinačko područje, Praistorija jugoslovenskih zemalja, V, Sarajevo, 1987.
- V. ĆURČIĆ 1900. Gradina na vrelu Rame, prozorskog kotara, str. 99-118, Glasnik Zemaljskog muzeja, XII, Sarajevo, 1900.
- R. DRECHSLER-BIŽIĆ 1984. Srednje brončano doba u Lici i Bosni, Praistorija jugoslovenskih zemalja, IV, Sarajevo, 1984.
- A. DURMAN 1983. Metalurgija vučedolskog kulturnog kompleksa, Opuscula archaeologica, Zagreb, 1983.
- F. FIALA 1895. Rezultat pretraživanja prehistoričkih gromila na Glasincu godine 1895, Glasnik Zemaljskog muzeja, VII, Sarajevo, 1895.

- D. GARAŠANIN 1956. O једном специјалном типу копља раног халштатског периода, Рад Војвођанских музеја, 5, Нови Сад, 1956.
1959. Илирски мач из Бенковца, Зборник радова Народног музеја, ИИ Београд, 1959.
1975. Остава из Доњих Петроваца, Праисторијске оставе у Србији и Војводини, Београд, 1975.
- M. GARAŠANIN 1983. Ostave perioda polja sa urnama u jugoistočnoj Panoniji i severnoj Srbiji, Praistorija jugoslovenskih zemalja, IV, Sarajevo, 1983.
- R. JOVANOVIĆ 1958. Dve preistorijske ostave iz severoistočne Bosne, Članci i građa za kulturnu istoriju Istočne Bosne, I, Tuzla, 1958.
- Z. MARIĆ 1964. Donja Dolina, Glasnik Zemaljskog muzeja, Nova serija, XIX, Sarajevo, 1964.
- P. MIJOVIĆ 1984.-86. Бојне и радне сјекире касног бронзаног доба из Црне Горе и сјеверне Албаније, Зборник радова Музеја рударства и металургије, 3-4, Бор, 1984-86.
- D. POPOVIĆ 1975. Остава из нове Бингуле, Праисторијске оставе у Србији и Војводини I, Београд, 1975.
- B. RAUNIG 1983. Grob ranog željeznog doba iz Ostrošca kod Cazina, Glasnik Zemaljskog muzeja, Nova serija, 37, Sarajevo, 1982.
- Ć. TRUHELKA 1914. Kulturne prilike Bosne i Hercegovine u doba prehistoričko, Glasnik Zemaljskog muzeja, XXVI, Sarajevo, 1914.
- K. VINSKI-GASPARINI 1984. Kultura polja sa žarama sjeverne Bosne, Ostave kulture polja sa žarama. Praistorija jugoslovenskih zemalja, IV, Sarajevo, 1984.

EINE METALLURGISCHE WERKSTATT VON "VELIKA GRADINA" (GROÙE WALLBURG) IN VARVARA

ZUSAMMENFASSUNG

Der älteste Wohnhorizont auf der "Velika Gradina" in Varvara (Varvara A 1) fällt größtenteils in die Endphase des Äneoliths, das der Frühbronzezeit unmittelbar vorangeht. Die metallurgische Tätigkeit ist in dieser Periode jedenfalls an die Träger einer späten, retardierten Phase der Vučedol-Kultur gebunden, deren materielle Spuren wir ausser auf Varvara auch noch auf Alihodže und auf dem Debelo Brdo in Mittelbosnien finden können. Unter den wenig zahlreichen Funden metallurgischen Zubehörs aus diesem Zeitraum wurden nur drei stark beschädigte Gußformen aus Lehm festgestellt. Die besterhaltene dieser Gußformen (T. IV. 1) diente wahrscheinlich zum Gießen dünner Kupferstäbe, jedoch kann man nur schwer entscheiden, ob sie einer doppelten Gußform angehörte, wie sie für die Endphase der metallurgischen Entwicklung im Äneolith kennzeichnend waren.⁶⁷ Ebenso könnte man nur schwerlich behaupten, daß das Fragment einer Lehmgußform vom gleichen Horizont (Varvara A 1)⁶⁸ einen Beweis für die ältere Gußtechnik darstellt, bei der zuerst der Prototyp des gewünschten Gegenstands in Wachs ausgearbeitet, mit Lehm bestrichen und gebrannt wurde, wonach man nach erfolgten Eingießens des Kupfers in die Höhlung die Form zerbrach.⁶⁹

Nach dem Absterben der metallurgischen Tätigkeiten in der früheren und mittleren Bronzezeit, zu Ende dieser Periode und wahrscheinlich schon am Übergang zur späteren Bronzezeit (Varvara B2), wird hier erneut mit der Ausarbeitung von Metallgegenständen begonnen. Neben wirtschaftlichen Ursachen, die durch die Ansiedlung einer neuen, vorwiegend Viehzucht betreibenden Bevölkerung hervorgerufen wurden, kann der Grund für dieses Absterben auch die Unkenntnis des Schmelzprozesses von Kupfererz sein, bei dem nützliche Beimengungen (Arsenik und Antimon) erhalten bleiben, was die Übergangsstufe von der Kupfermetallurgie zur Bronzebearbeitung darstellen wurde.⁷⁰ Das Fragment einer Sandsteingußform (T V.2) aus der Phase Varvara B-2 stellt den bescheidenen Wiederanfang metallurgischer Betätigung nach Übernahme der schon fertigen Technologie der Bronzebearbeitung dar.

In der Spätbronzezeit wird die metallurgische Aktivität auf Varvara (Horizont Varvara C) intensiviert. Im technologischen Sinne würde das Schwert von T I. 1 das älteste bestimmbare Beispiel (Ha A2) darstellen. Das ist die einzige Gußform aus dieser Periode, die aus gebrannter Erde (Terrakotta) gemacht ist und die wahrscheinlich durch Eindrücken eines bereits fertigen Gegenstandes entstand, welcher vielleicht aus nordöstlichen Gebieten eingeführt wurde. Dieser Fund ist gleichzeitig auch das einzige sichere Exemplar aus der Phase Varvara C-1 (Br D, Ha A1 nach Reinecke)⁷¹. Zu den älteren Funden (Varvara C-1) gehört wahrscheinlich auch der Speer mit runder Tülle und flachem Blatt, wie wir sie oft in den Ablagen aus den Gebieten der Urnenfelderkultur in Slawonien (Horizont III-IV)⁷² bzw. in den Ablagen der Urnenfelderkultur in Pannonien und Nordserbien (Horizont II-III)⁷³ finden. Diese Analogien weisen auf das Bestehen starker Einflüsse der mitteleuropäischen Urnenfelderkultur hin, die sich zu dieser Zeit stark zum Süden hin verbreitet. Zwischen

den in Sandsteingußformen hergestellten Gegenständen finden wir keine sicheren Beweise für die Kontinuität des Gießens auch in der Phase Varvara C-2 (Ha A2 nach Reinecke), obwohl mit Rücksicht auf einige technische Aspekte diese Möglichkeit nicht vollkommen ausgeschlossen werden kann. Der Großteil der aufgefundenen Gußformen, gehört der äußersten Endschicht des Horizonts Varvara C-3 an, der, nach einigen Analogien zu schätzen, sogar bis zu Beginn der Stufe Ha B3, bzw. zur Anfangsphase der Eisenzeit reicht. Die Gußform für den Speer mit der facettierten Tülle gehört einer etwas jüngeren Periode an, während die Gußformen für den Speer mit den Längsrippen in die Endphase des Lebens auf der Wallburg fallen und Analogien im Speer aus der Ablage von Ometal bei Gmić und in den Gußformen aus Pivnica bei Odžak (Ha B2/B3)⁷⁴ haben. Zur Endphase gehören auch die Gußformen für die Schmucknadeln, die Gußformen mit den Abdrücken von Teilen der Schwertscheide, sowie auch die Form mit dem Ringgriff. Die erwähnten Analogien mit diesen Gegenständen weisen auch auf eventuelle Handelsverbindungen mit den Gebieten Dalmatiens und des dalmatischen Hinterlands ("Japodengebiet") hin, sowie auf unmittelbare Einflüsse auf das Gebiet von Glasinac und jenes, das die Träger der Urnenfelderkultur am bosnischen Einzugsgebiet der Sava (Donja Dolina) besetzten. Eine solche Situation würde für die früheren Feststellungen sprechen, nämlich, daß gegen Ende der Bronzezeit die Einflüsse vom westbalkanischen Hinterland auf die Posavina und Slawonien offensichtlich stärker werden, was außer dem Kulturaustausch höchstwahrscheinlich auch eine gewisse ethnische Infiltration⁷⁵ mit sich brachte, die eine aktive Rolle in der Ethnogenese Pannoniens im Laufe der kommenden Eisenzeit haben wird. Die ethnischen und kulturellen Umwandlungen im Laufe des 9. und 8. Jh. der alten Ära waren letztlich auch entscheidend für das Verschwinden des Lebens auf der Großen Wallburg (Velika Gradina) in Varvara.

Übersetzung:
Dr. Erika Hrasnica

Tabla I

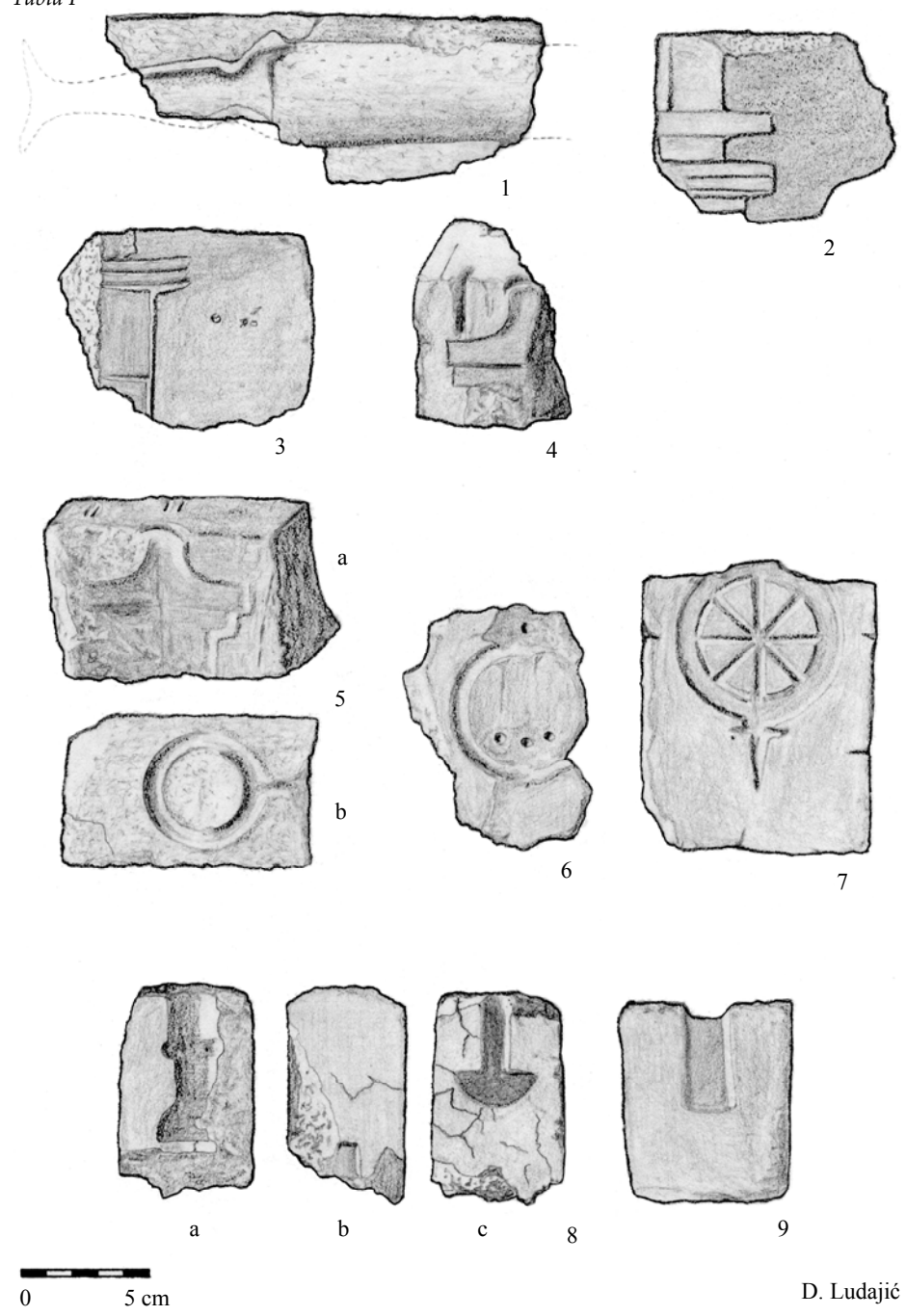
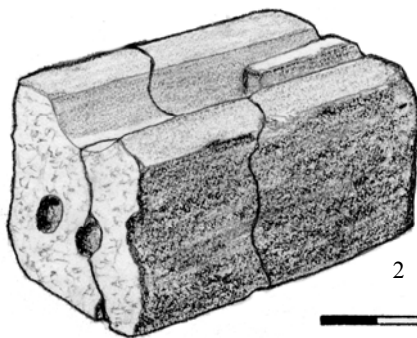

Tabla II

1

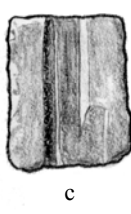
2

a

b

c

3

4

a

b

5

6

a

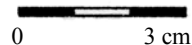
b

c

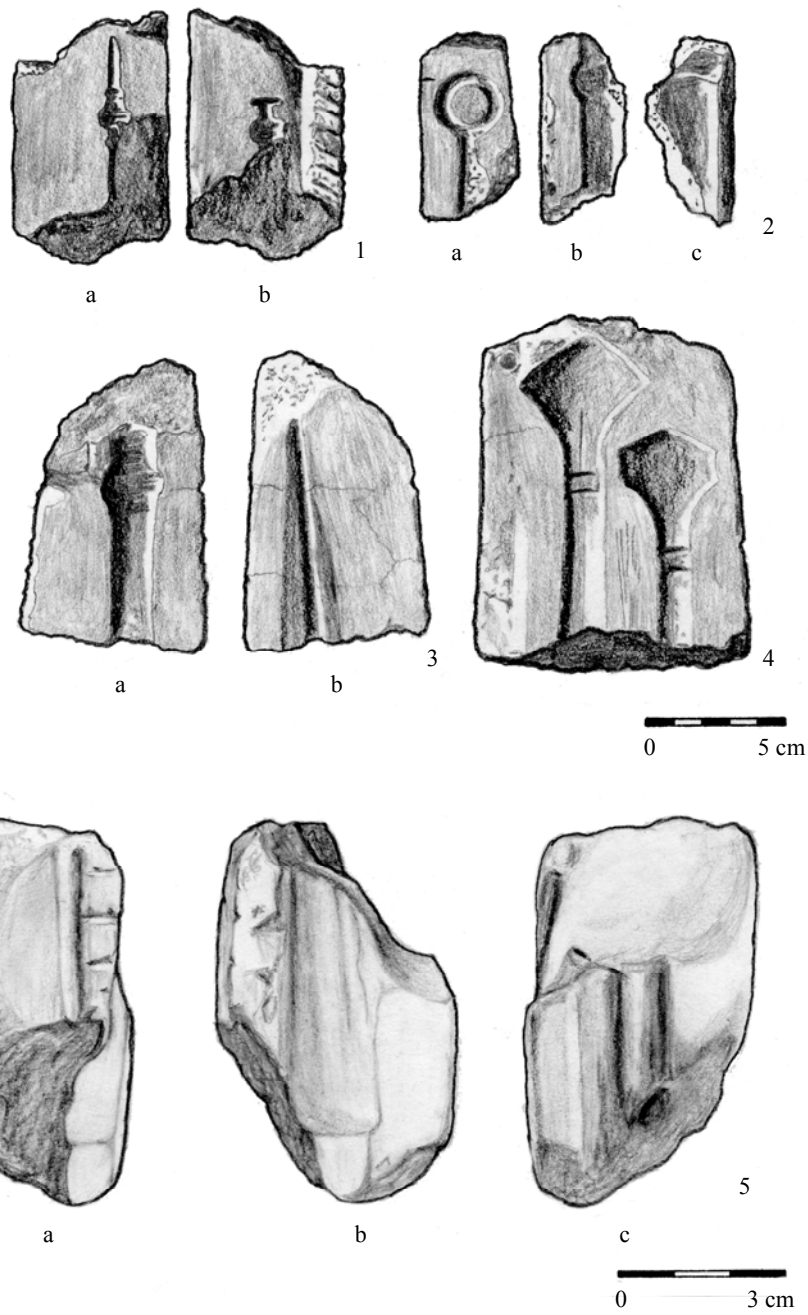

7

D. Ludajić

Tabla III

D. Ludajić

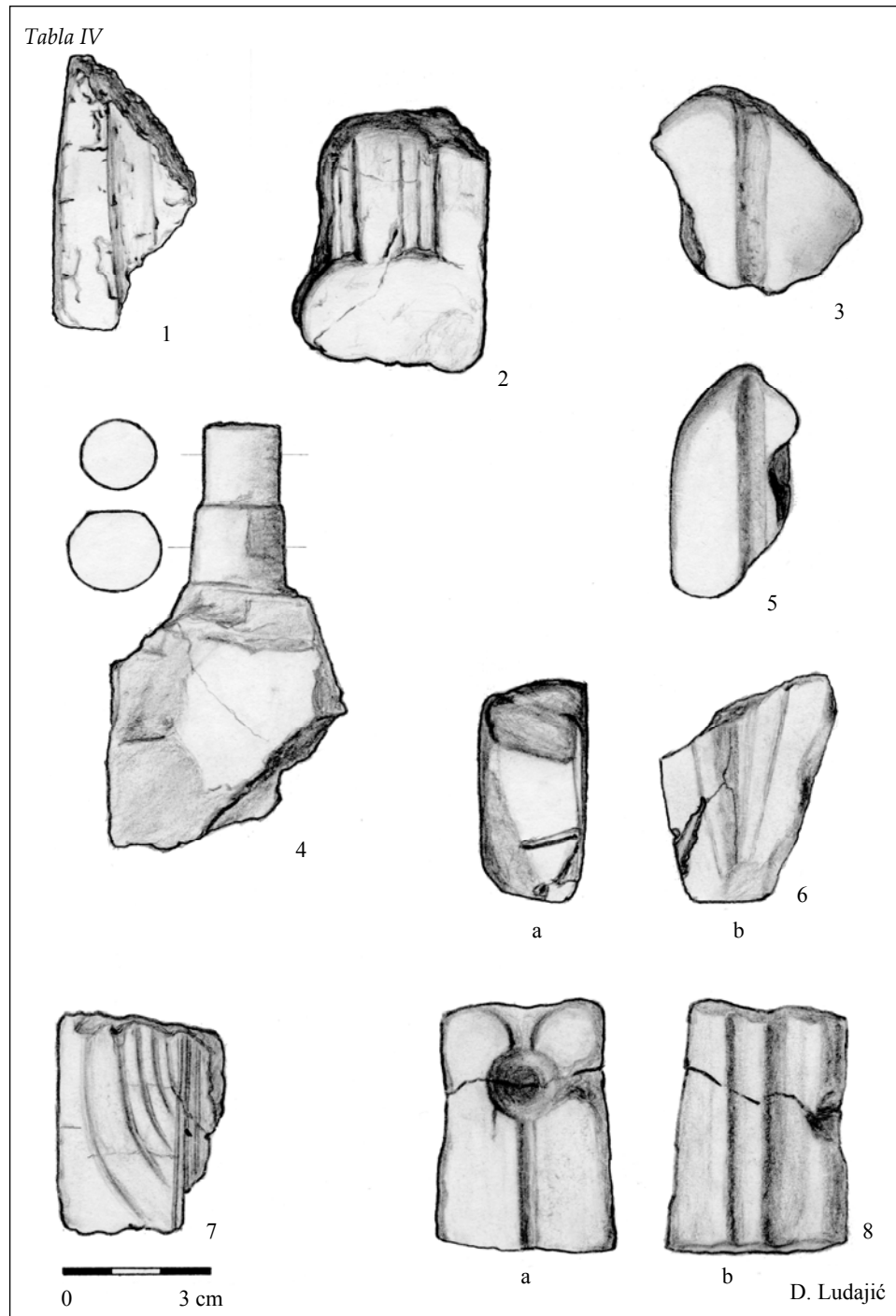
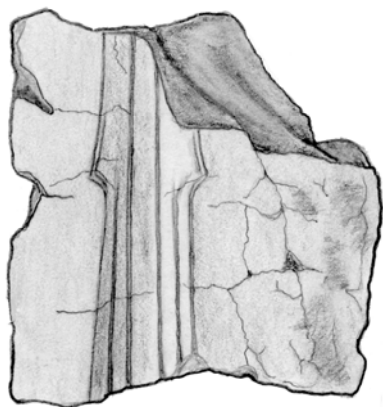

Tabla V

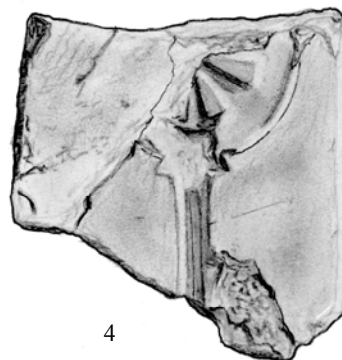
1

2

3

4

5

a

b

6

D. Ludajić

UDK: 903.4. "6377" (497.15 Banja Luka)

Darko PERIŠA, Zagreb

PEĆINA MIŠARICA U DEBELJACIMA KOD BANJE LUKE

U Debeljacima kod Banje Luke nalazi se pećina Mišarica koja je korištena u kasno brončano doba. Pećina je korištena u kultne svrhe, a brončane sjekire koje su nađene uz vrelo vode u završnom dijelu pećine bile su votivni darovi bogovima podzemlja i vode.

U Debeljacima kod Banje Luke, kod zaselka Kostići, na lijevoj obali Čelinskog potoka, ispod visokih i strmih stijena koje se zovu Bijele stijene, nalazi se zanimljivo pećinsko arheološko nalazište – pećina Mišarica. Istraživačka ekipa Zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode u Banjoj Luci izvela je 1983. u pećini pokusno arheološko iskopavanje,¹ dok je autor ovog rada u suradnji sa Speleološkim društvom u Banjoj Luci, u dva navrata 1986. i 1987., obišao pećinu radi prikupljanja arheoloških podataka i izrade dokumentacije.²

Pećina Mišarica dobila je ime po velikoj populaciji slijepih miševa (šišmiša) koja u njoj živi. Za pećinu je vezana narodna legenda o hajducima iz doba osmanske vladavine.

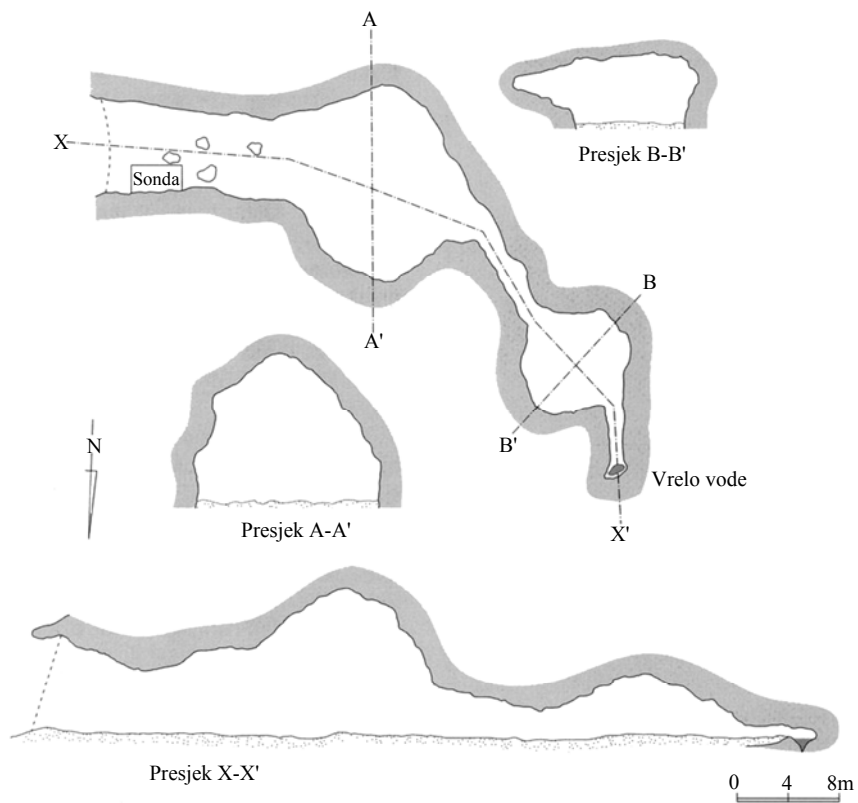
Ulaz u pećinu, visok 7 m i širok 8 m, okrenut je prema istoku (sl. 1). Ulazni hodnik koji vodi u prvu dvoranu dug je 15 m, širok 6-7 m i visok 5-7 m, a orijentiran je u pravcu istok-zapad. U tom dijelu pećine nalazi se nekoliko kamenih blokova koji su otpali sa svoda. Prva dvorana u tlocrtu ima kružni oblik promjera 15 m. Najveća visina dvorane je 12 m. Na svodu te dvorane izlučeni su prekrasni stalaktiti različitih veličina. Iz prve dvorane u smjeru sjeverozapada odvaja se hodnik dug 10 m, širok 2,5 m i visok 2,5-4 m, koji vodi u drugu dvoranu. Druga dvorana u tlocrtu također ima kružni oblik promjera 9 m. Najveća visina dvorane je 5 m. U istočnom dijelu te dvorane nalazi se nekoliko lako pristupačnih etažnih prostora. Iz te dvorane u smjeru sjevera odvaja se uski pokrajni kanal dug 6 m, širok 1,5 m i visok 1 m, na čijem se završetku nalazi sifonsko vrelo vode. To je ujedno i završetak pećine koja ima ukupnu dužinu oko 65 m (sl. 2). Tlo pećine je ravno, a pokriveno je svijetlosmeđom pjeskuljastom glinom i većim ili manjim oštroidnim kamenjem.

¹ Pokusno arheološko iskopavanje izveo je 30. kolovoza 1983. Boris Graljuk, arheolog u Zavodu za zaštitu spomenika kulture i prirode u Banjoj Luci.

² Pećine sam obišao 7. svibnja 1986. i 24. kolovoza 1987. Na ovom mjestu zahvaljujem na suradnji Ankici Brkić, Draganu Crepulji, Svjetlani Crepulji i Draganu Sandiću, članovima Speleološkog društva u Banjoj Luci.

Sl. 1. Ulaz u pećinu Mišaricu

Sl. 2. Plan pećine Mišarice

Pećina je hidrološki aktivna u većem dijelu godine. Voda koja izvire na njezinom završetku protječe kao plitki potok prema izlazu (ulazu u pećinu), odakle se kao vodopad ulijeva u Bijeli potok. Osim ljeti, cijela površina pećine uvijek je poplavljena.

U ulaznom pećinskom hodniku je, uz sjevernu bočnu stranu, 1983. otvorena sonda veličine 4 × 2 m koja je iskopana do dubine oko 0,7 m. Od površine pa sve do spomenute dubine nalazi se sloj svijetlosmeđe pjeskuljaste gline s većim ili manjim oštrobriđnim kamenjem. Taj sloj proteže se i ispod spomenute dubine. Na dubini od 0,1 do 0,3 m nađeno je svega nekoliko predmeta iz novog vijeka: brončani uteg od vage (tzv. kantara), brončani venecijanski novac iz 17.–18. st.,³ kresivo za pušku kremenjaču, keramička lula i nekoliko ulomaka keramičkog posuda koje je rađeno na brzom lončarskom kolu.⁴ Ti nalazi, u neku ruku, samo potvrđuju i opravdavaju vjerodostojnost narodne legende o korištenju pećine od strane hajduka u doba osmanske vladavine.

Za vrijeme izvođenja pokusnog arheološkog iskopavanja pregledana je cijela površina pećine i tom prilikom, na njezinom završetku uz vrelo vode, nađena je jedna brončana sjekira (sl. 3a i 3b). Ekipe ronilaca iz Ronilačkog kluba "Buk" u Banjoj Luci pokušala je u ljeto 1991. preroniti kroz sifonsko vrelo i ispitati postoji li nastavak pećine. Pokušaj nije bio uspješan, jer je otvor sifona uzak za odraslog čovjeka. Međutim, tom prilikom je uz vrelo vode slučajno nađena još jedna brončana sjekira (sl. 4a i 4b) slična prethodnoj.⁵ Ti nalazi upućuju na realnu pretpostavku da bi u sifonskom vrelu moglo biti još brončanih predmeta koje, iz spomenutog razloga, za sada nije moguće izvaditi.⁶

Opis sjekira:

1. Brončana tuljasta sjekira s facetiranim prstenastim zadebljanjem oko ruba usadnika i blago proširenim sječivom sa zaobljenom oštricom koja je na jednom mjestu oštećena. Na objema stranama, ispod prstenastog zadebljanja nalazi se horizontalna plastična linija i dva plastična "V" ukrasa koja s njom formiraju trokutove. Unutrašnji "V" ukrasi sastavljeni su od po dvije ravne linije, dok su vanjski "V" ukrasi sastavljeni od po dvije uvijene linije. Ukrasi na jednoj i drugoj strani razlikuju se u manjim nijansama. Osim toga, strana sjekire na sl. 3a bolje je odljevena u odnosu na stranu na sl. 3b na kojoj se vide sitne šupljine i nepravilnosti nastale prilikom lijevanja. U gornjem dijelu, na bočnim stranama nalazi se po jedna rupica za prikivanje sjekire za držak. Dužina sjekire je 13,8 cm. Širina sječiva je 5,4 cm (sl. 3).

³ Nominal: 2 solida; revers: SAN MARC VEN; revers: DALMA ET ALBAN; godina: 1626- 1797.

⁴ U Arheološkom leksikonu navodi se da ulomci keramičkog posuda nađeni u pećini Mišarici pripadaju kasnom brončanom dobu. Usporediti: B. Graljuk 1988, 131. Međutim, ulomci keramičkog posuda oprani su tek 1990. i tada se vidjelo da su zapravo novovijekovni! Vjerojatno je brončana sjekira, koja je nađena u toj pećini 1983., B. Graljuka navela na pogrešan zaključak da i ulomci keramičkog posuda pripadaju kasnom brončanom dobu.

⁵ Ta sjekira bila je predana Zavodu za zaštitu spomenika kulture i prirode u Banjoj Luci, ali bez podataka o nalazištu. Na sjekiri je bila pećinska siga što je upućivalo da ona potječe iz neke pećine. Kasnijim raspitivanjem saznao sam da je sjekira zapravo nađena u pećini Mišarici.

⁶ Na ovom mjestu srdačno zahvaljujem B. Graljuku koji mi je ljubazno ustupio na objavljivanje sjekire iz pećine Mišarice.

Sl. 3.

2. Brončana tuljasta sjekira s prstenastim zadebljanjem oko ruba usadnika i blago proširenim sječivom sa zaobljenom oštricom. Rubovi sjekire su facetirani. Na objema stranama, ispod prstenastog zadebljanja nalazi se horizontalna plastična linija i dva izdužena plastična "V" ukrasa koja s njom formiraju trokutove. I na jednoj i na drugoj strani "V" ukrasi sastavljeni su od ravnih linija. U gornjem dijelu, na jednoj bočnoj strani trebala se nalaziti ušica za pričvršćivanje sjekire za držak. Međutim, greškom prilikom lijevanja umjesto ušice ostao je samo neznatan izljev bronze. Izgleda da je sva vanjska površina sjekire bila prevučena tankim slojem "bijele bronze" koji joj na svjetlu daje poseban sjaj. Na strani sjekire na sl. 4a prevlaka od "bijele bronze" se do danas zadržala na dosta velikoj površini, posebno u gornjem dijelu, dok je na strani na sl. 4b očuvana samo u neznatnim tragovima. Osim toga, prilikom nanošenja te prevlake neznatna količina istopljene "bijele bronze" slučajno je ucurila u tuljac sjekire. Dužina sjekire je 15,9 cm. Širina sječiva je 5,1 cm (sl. 4).

Brončane tuljaste sjekire s raznim kombinacijama plastičnih "V" ukrasa svojstvene su u prvom redu za kulturu polja s urnama u srednjem Podunavlju, a posebno su česte u međuriječju Dunava, Drave i Save i na području južno od rijeke Save. Zastupljene su i na području drugih istovremenih kultura na zapadnom Balkanu, ali u manjoj mjeri. Sjekire iz pećine Mišarice svojim dimenzijama i ukrasima pripadaju starijem

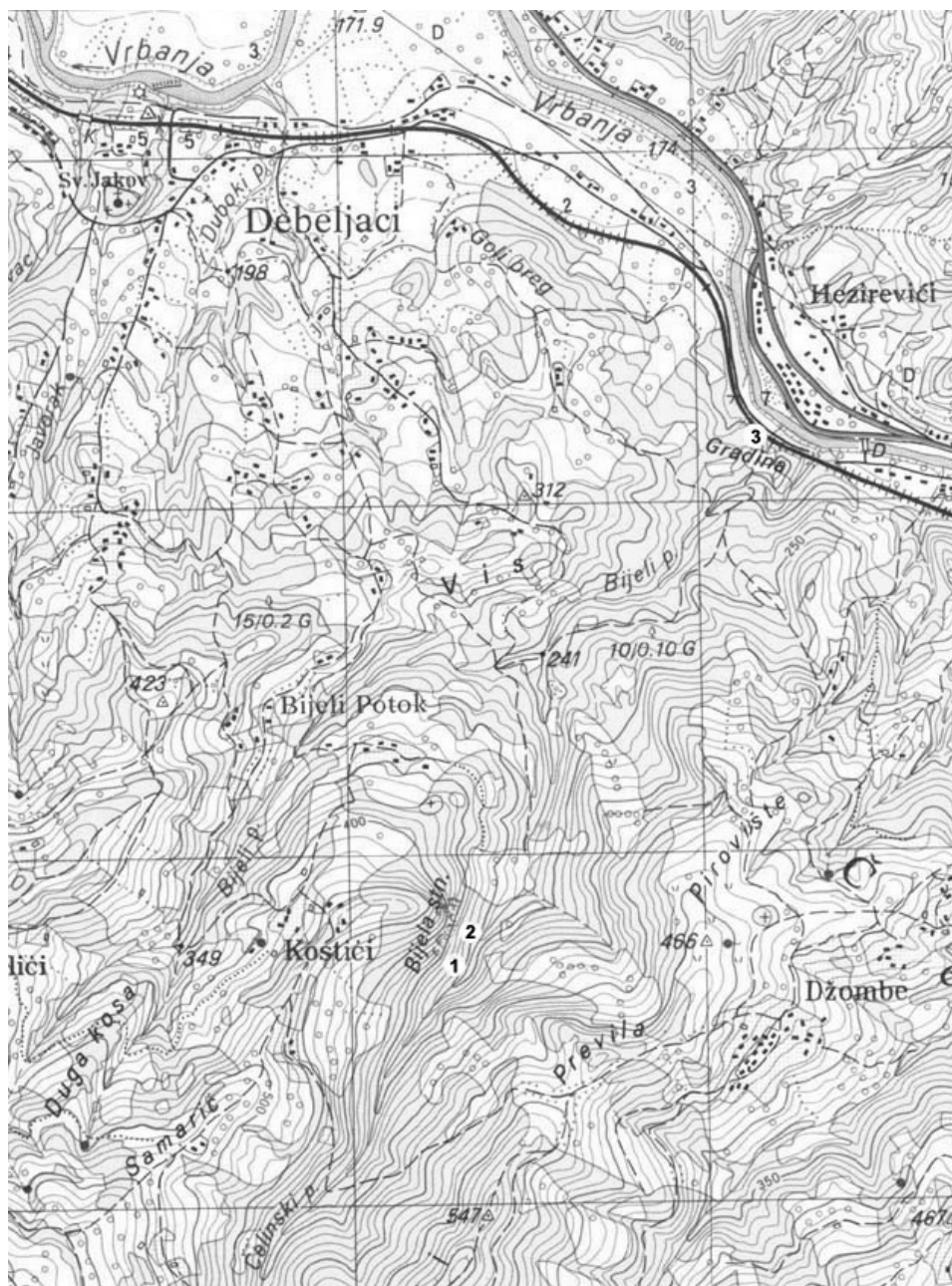

Sl. 4

dijelu kasnog brončanog doba, preciznije 12. ili 11. st. pr. Kr. (Ha A). Specifičnost sjekire na sl. 4 predstavlja prevlaka od “bijeće bronce” na vanjskoj površini koja joj na svjetlu daje poseban sjaj. Inače, “bijela bronca” je, zbog velikog postotka kositra, u kasno brončano doba bila skupocjena i od nje se prije svega izrađivao nakit.

ISTOVREMENA NALAZIŠTA U DEBELJACIMA

Oko 300 m sjeveroistočno od Mišarice nalazi se Hajdučka pećina koja ima oblik uskog kanala dugačkog 20 m (sl. 5). Ulaz je okrenut prema sjeverozapadu. Ispred ulaza u pećinu nađeno je nekoliko ulomaka keramičkog posuđa među kojima se izdvajaju ulomci posuđa s uvučenim i koso kaneliranim ili izvučenim i facetiranim obodima i ulomci posude na čijem se obodu i horizontalnoj plastičnoj traki ispod oboda nalaze udubljenja izvedena utiskivanjem prsta. Ti ulomci pripadaju kasnom brončanom dobu, odnosno kulturi polja s urnama. Pećina je bila samo privremeno ili povremeno stanište ljudi koji su naseljavali to područje u kasno brončano doba.

Sl. 5. Karta nalazišta iz kasnog brončanog doba u Debeljacima:
 1 – pećina Mišarica; 2 – Hajdučka pećina; 3 – gradina Stražbenica

Oko 1,8 km sjeveroistočno od Mišarice, na lijevoj obali Bijelog potoka, nedaleko od njegovog ušća u rijeku Vrbanju, nalazi se gradina Stražbenica. Smještena je na kamenitom brežuljku visokom oko 30 m. Gradina je gotovo sa svih strana prirodno zaštićena strmim padinama brežuljka. Pristup je moguć jedino s južne strane, pa je na toj strani gradina zaštićena bedemom. Gradina ima dva izdvojena dijela: viši dio koji zauzima sami vrh brežuljka čija veličina iznosi 22 m u pravcu sjever-jug i 13 m u pravcu istok-zapad, i niži dio, mnogo veće površine, koji zauzima južnu blagu padinu brežuljka. Vrh gradine predstavlja izvrsnu promatračnicu s koje se može kontrolirati šira okolica. Na gradini su nađeni brojni ulomci prehistorijskog keramičkog posuđa od kojih neki primjerci sasvim sigurno pripadaju kasnom brončanom dobu, odnosno kulturi polja s urnama. Ispod sjeverne strane gradine nađena je ostava brončanog oružja od koje je sačuvan samo jedan brončani mač s jabučicom u obliku bubrega koji pripada mlađem dijelu kasnog brončanog doba.⁷

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Pokusno arheološko iskopavanje u Mišarici pokazalo je da u ulaznom pećinskom hodniku nema kulturnog sloja, već da se malobrojni nalazi iz novog vijeka sasvim sporadično pojavljuju, i to na maloj dubini. Nenaseljenost pećine uvjetovana je protjecom vode i poplavljenosti cijele površine tijekom većeg dijela godine. Malobrojni nalazi koji su dobiveni arheološkim iskopavanjem upućuju nas da je ulazni pećinski hodnik bio privremeno ili povremeno korišten u spomenutom razdoblju i to nesumnjivo ljeti jer pećina jedino tada nije poplavljena.

Nepogodni uvjeti za naseljavanje i nalazi brončanih sjekira uz vrelo vode u završnom, teže pristupačnom i uskom dijelu pećine, postavljaju nam pitanje u kakve je svrhe Mišarica bila korištena u kasno brončano doba? Pećina je svojom veličinom, kompleksnošću i unutrašnjom ljepotom sigurno jako privlačila ljude koji su živjeli na tom području u kasno brončano doba – istjecanje vode iz njezine unutrašnjosti u Čelinski potok je zadivljiv i impresivan prizor – te je u njima nesumnjivo stvarala religijski odnos prema prirodnim pojavama koje su bile vezane za njihov duhovni život. Po svemu sudeći pećina je, makar u sasvim kratkom vremenskom rasponu, korištena u posebne – kultne svrhe, a brončane sjekire bile su votivni darovi bogovima podzemlja i vode.

Kulturna mjesta s votivnim darovima ili ostavama na području kulture polja s urnama vezana su za brežuljke, rijeke, jezera, močvare i pećine. Za razliku od drugih kulturnih mjesta, pećinska kulturna mjesta s votivnim ostavama vrlo su rijetka na području te kulture. Osim pećine Mišarice za sada su poznata samo još dva takva nalazišta. To su Mušja jama kod Škocjana u zaleđu Trsta⁸ i Gajina pećina u Drežniku kod Slunja.⁹

Pećina Mišarica vjerojatno nije bila veliki kulturni centar za široko područje. Ta je pećina u prvom redu bila kulturno mjesto stanovništvu koje je naseljavalo područje uz donji tok rijeke Vrbanje, prvenstveno stanovništvu gradine Stražbenice.

⁷ Ostava je nađena 1939. prilikom gradnje željezničke pruge normalnog kolosijeka Banja Luka–Doboj. Mač je našao i uzeo Petar Adamović iz Debeljaka i, zajedno s nadzornikom radova, predao ga Muzeju Vrbaske banovine (danas Muzej Bosanske krajine) u Banjoj Luci. Radi se o maču koji je objavljen s podatkom da je iz zapadne Bosne. Vidjeti: V. Nikolić 1962, 73-74, T. III: 16.

⁸ J. Szombathy 1913, 127-190.

⁹ K. Vinski-Gasparini 1973, 179, T. 128: 1-13.

LITERATURA

- B. GRALJUK 1988. Mišarica, Bijeli potok, Banjaluka, Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, 2, Sarajevo.
- V. NIKOLIĆ 1962. Nekoliko predmeta bakarnog i bronzanog doba iz severozapadne Bosne, Zbornik krajiških muzeja, I, Banja Luka (ćirilica).
- J. SZOMBATHY 1913. Altertumsfunde aus Höhlen bei St. Kanzian im österreichischen Küstenlande, Mitteilungen der Prähistorischen Kommission Österreichischen Akademie der Wissenschaften, II/2, Wien.
- K. VINSKI-GASPARINI 1973. Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj, Monografije, 1, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet u Zadru, Zadar.

THE CAVE MIŠARICA IN DEBELJACI NEAR BANJA LUKA

SUMMARY

In the village Debeljaci near Banja Luka, nearby hamlet Kostići, on the left bank of the Čelinski Potok (potok – eng. brook) underneath high and slope cliffs known as Bijele Stijene (eng. White cliffs) interesting cave archaeological site is situated – cave Mišarica. Experimental archaeological excavation in Mišarica showed that there were no cultural layer in the front hallway of the cave, but few findings from the new age period sporadically appear below the surface. The water flow as well as flood of the total surface throughout bigger part of the year conditioned uninhabited situation in the cave. Few findings gained by the archaeological excavation show us that the front hallway of the cave had been in use temporary or from time to time within mentioned period, undoubtedly during summer, the only time when the cave hadn't been flooded. Unfavourable settling conditions as well as founts of bronze axes beside water spring located in the ending, hardly accessible and narrow part of the cave, set us a question – what were the purposes of Mišarica during late bronze age? The cave, with its size, complexness and beautiful interior definitely attracted people who lived in that area during late bronze age – water flow from the cave to Čelinski Potok is a wonderful and impressive sight – which, undoubtedly created religious standpoint to nature phenomenon connected to their spiritual life. Taking all into consideration the cave had been, even within short time period, used in special – cult purposes, while bronze axes represented votive gifts to gods of underworld and water. The cave Mišarica, probably, didn't represent important cultural centre to wide area. In the first place, the cave had been the cult site to the population that inhabited area in the lower flow of the river Vrbanja, particularly the inhabitants of the hill fort Stražbenica.

Translated by Marijana Marić

UDK: 903.4. "639" (497.15 Ošanići)

Mr. Boško MARIJAN
Originalni naučni rad

SJEVEROISTOČNA VRATA U MEGALITSKOM ZIDU NA GRADINI U OŠANIĆIMA KOD STOCA

Gradina u Ošanićima korištena je kao životni prostor u raznim razdobljima, a najznačajniji razvoj doživljava u vrijeme helenizacije istočnojadranske obale, kada prelazi iz ruralnog u naselje sa svim osnovnim sadržajima urbanih središta (grad Daorsoi ili Daorson)¹. Posebno je zanimljiv središnji dio (akropola) ovoga velikog helenističkog grada ilirskih Daorsa, gdje je podignut reprezentativan obrambeni sistem načinjen od velikih kamenih blokova. Najnovijim arheološkim istraživanjima otkrivena su u megalitskom zidu u blizini sjeveroistočne kule još jedna gradska vrata. Stilske karakteristike i, posebno, konstruktivna rješenja pokazuju da su ona, zajedno s ranije otkrivenim vratima i obrambenim kulama, naknadno interpolirana u strukturu megalitskog zida, najvjerovatnije sredinom ili u drugoj polovici III st. pr. n.e.

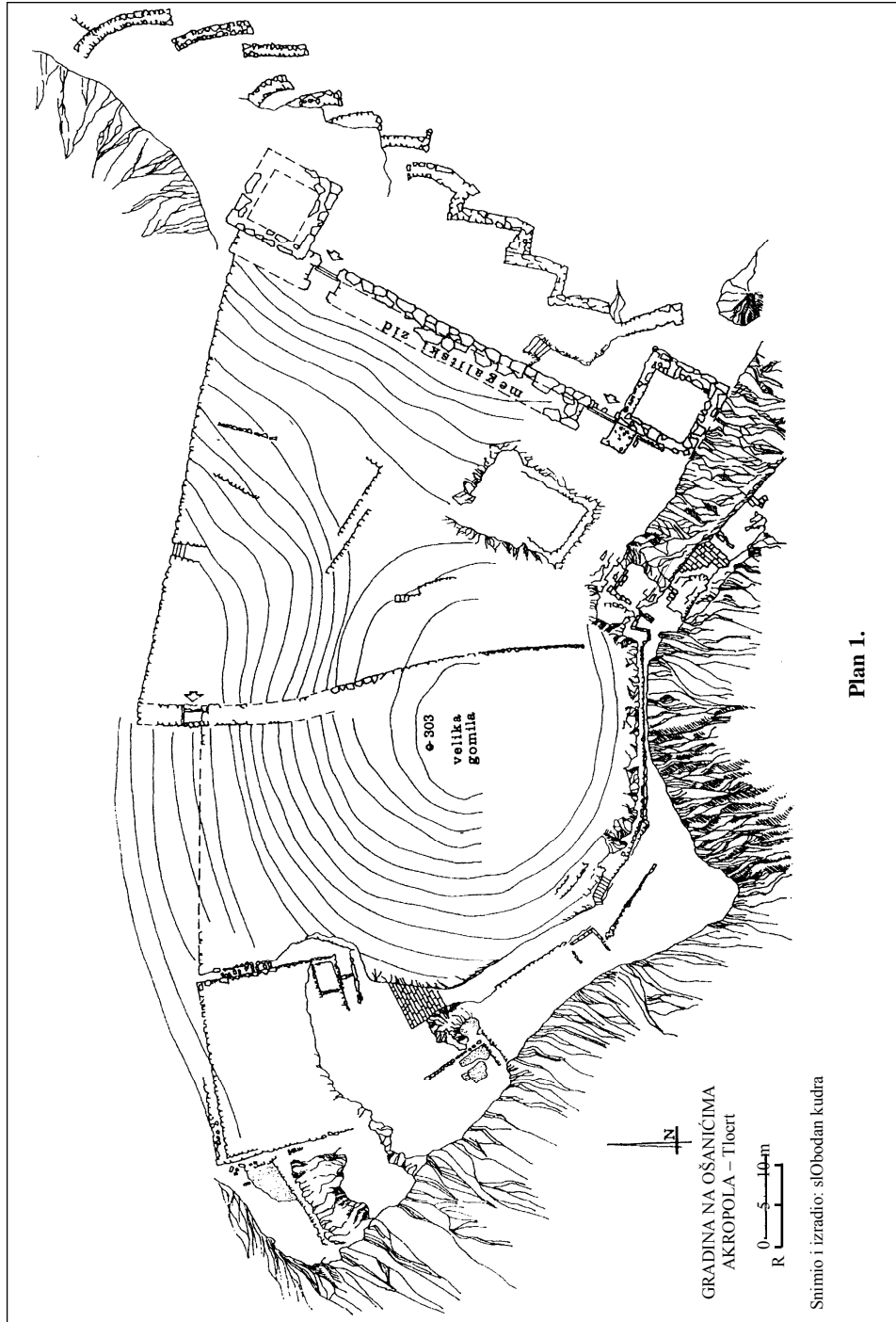
ARHITEKTONSKI OSTACI

Pored terenskih radova na prostranom predakropolskom platou Banje 1989. godine istražen je i jedan dio megalitskog zida uz sjeveroistočnu kulu, na mjestu gdje su bila konstruirana gradska vrata s vrlo dobro sačuvanim detaljima.² Smještena su na udaljenosti od 33,0 m od ranije otkrivenih gradskih vrata uz jugozapadnu kulu, a u razini manjeg platoa povišenog na 1,50 m (Plan 1, Plan 7).

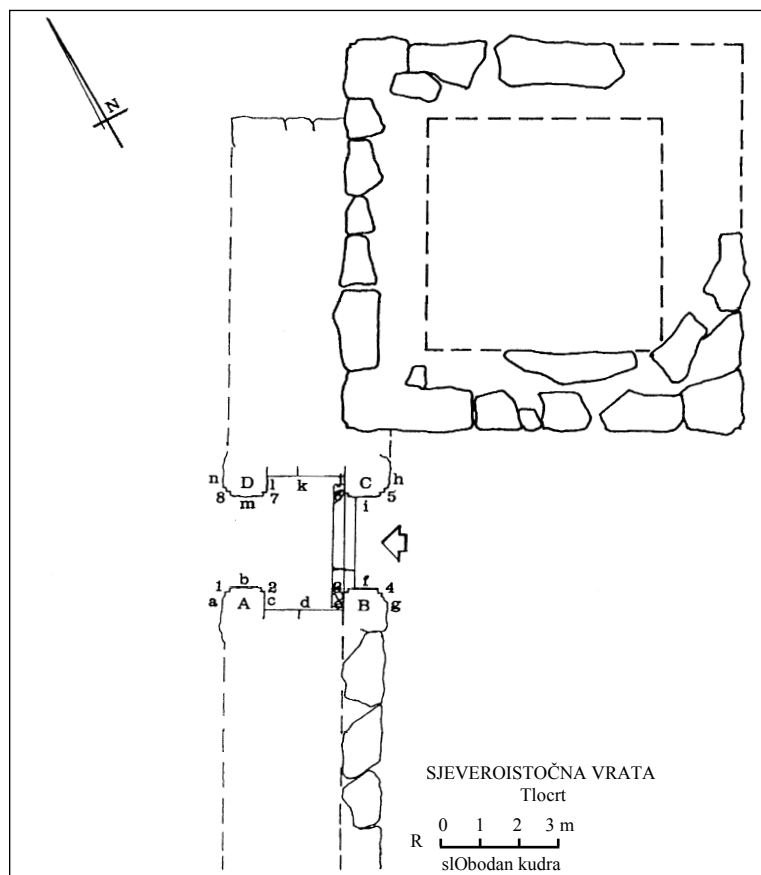
Djelovanjem erozije isplivao je gornji dio ugaono oklesanog oblika kod tačke 1 (Plan 2), a cezura megalitskog zida na tom mjestu mogla se naslutiti i po rasporedu vegetacije, odnosno, na ovom dijelu nešto gušće raspoređene niske trave (T. I. 1). I ovdje je, kao i drugdje uz megalitski zid, prostor bio djelimično zatrpan velikim kamenim blokovima, od kojih su neki vremenom pretvoreni u gomilu sitnog materijala, a radi sigurnosti od daljeg obrušavanja, posebno blokova iz obližnje sjeveroistočne kule, iskopana je samo unutrašnjost vrata.

¹ D. Rendić-Miočević 1965, str. 88; Z. Marić 1973.a, str. 122.

² Pored autora, u istraživačkoj ekipi na Gradini u Ošanićima su: I. Ribarević- Nikolić, Đ. Odavić, Z. Marić, M. Zaninović i N. Cambi. Na velikoj pomoći svima zahvaljujem kao i S. Kudri, arhitektonskom suradniku iz Zemaljskog muzeja.

Plan 1.

Plan 2.

Tako je, na žalost, pretprostor s unutrašnje i vanjske strane ostao neistražen, a gotovo je sigurno da bi se i tu došlo do drugih, također, dragocjenih podataka o sistemu funkcioniranja vrata i načinu komuniciranja kroz njih. Otkopan je sav prostor između vanjskih i unutrašnjih dovratnika, sve do zarubljenih izdanaka žive stijene na koje je naliježala podnica. Iskapanjem eolskog humusa i usitnjenog kamenog materijala s ponekim većim blokom već je na dubini od 0,40 do 0,50 m ustanovljeno postojanje lijepo oklesanih uglova dovratnika A, B, C i D u točkama 1 i 2, 3 i 4, 5 i 6, te 7 i 8 (Plan 2, T. I, 2). Na vanjskim dovratnicima B i C sačuvan je po jedan kameni blok lučne profilacije (T. II, 2; T. III, 1, 2), dok su na unutrašnjoj strani u točkama 1 i 2, te 7 i 8, oni nedostajali; ipak, profilacija ugaonih bridova gornjih blokova na dovratnicima A i D pokazuje blago lučno usmjerenje.

Vrata su presijecala megalitski zid standardne širine od 4,20 m tvoreći tako pravokutno formiran koridor veličine 3,50 m u pravcu sjeveroistok- jugozapad i 2,0 m u pravcu sjeverozapad-jugoistok. S dovratnicima imala su veličinu 3,50 × 4,20 m (Plan 2). Dovratnici

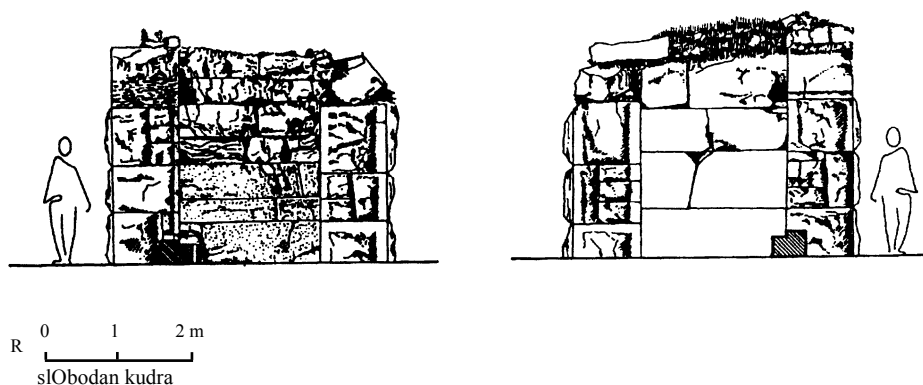
B i C s lučnim bazamentima sačuvani su do visine 2,70 m, a dovratnici A i D do 2,10 m (Plan 3. i 4). Raspon između dovratnika na jednoj i drugoj strani, tj. širina gradskih vrata iznosi 2,60 m. Unutrašnje plohe "d" i "k" (Plan 2) sačuvane su do visine od 2,90 i 2,70 m (Plan 3. i 4). Većina otkrivenih ploha gradskih vrata obrađena je vrhunskim klesarskim umijećem, posebno pak dovratnici i donji dijelovi ploha "d" i "k", te prag na vanjskom ulazu (T. II, T. III). Kameni blokovi dovratnika samo su s unutrašnje strane imali lijepo oklesanu i izravnatu površinu (plohe "c", "e", "j" i "l"), dok su na ostalim stranama (plohe "a" i "b", "f" i "g", "h" i "i", te "m" i "n") bunjasto izbočeni (Plan 2, T. II, T. III). Plohe "d" i "k", također, su u donjem dijelu ravno oklesane (T. II, 1-2), a na monolitu u trećem redu odozdo plohe "d" vidljivi su neobični ostaci klesarskog rada (T. III, 3) koji izgledaju kao smisleniji pokušaj prikaza nekog motiva (stopala?); najvjerovatnije je, međutim, riječ o nedovršenom poslu. Najdonji monoliti u ploham "d" i "k" ravno su oklesani samo u gornjem dijelu (T. II, 1-3). Podnica u koridoru ili unutrašnjem prostoru gradskih vrata je, prema rijetkim nalazima, od krečnog maltera pomiješanog sa sitnim kamenjem i fragmentima amfora ili crijepa. Prag je izrađen od jednog većeg (2,40 × 0,40 × 0,40 m) i jednog manjeg razbijenog kamenog bloka (0,90 × 0,40 × 0,40 m), stepenasto je profiliran (0,10 m), a na krajevima su, na udaljenosti od 2,80 m, izbušene rupe promjera 0,10 m i dubine 0,05 m s ispuštima – perajama u koje su uglavljivane osovine drevnih dvokrilnih vrata (T. II, 4, T. III, 5, 6). S unutrašnje strane ulaza, između dovratnika A i D, ostaci praga nisu ustanovljeni.

Počev od površine, pa do podnice u otkopanom štu gradskih vrata pronađena je znatna količina pokretnog arheološkog materijala, uglavnom fragmenata krovnog crijepa i amfora. U sloju na razini prvobitne podnice nađeno je uz više komada razbijenih amfora i nekoliko fragmenata prehistorijskog prostoručno rađenog posuđa, zatim tri fragmentirana predmeta od kovanog željeza, kao i jedan puno lijevani željezni šiljak. U najdonjem sloju sivo-crne zemlje, izmiješane sa sitnim kamenjem i spomenutim pokretnim nalazima, ustanovljeni su i ostaci ugljena i pepela ograničenih razmjera. Iako na svim ploham unutrašnjosti gradskih vrata nisu vidljivi tragovi plamena, najbolji pokazatelji da je umjerena vatra ipak gorjela jesu fragmenti amfora iz donjeg sloja. Naime, tragovi plamena na njima ukazuju da su one gorjele tek pošto su bile razbijene, budući da su neki fragmenti jedne te iste amfore sačuvali prvobitan izgled, dok su na drugima vidljivi ostaci vatre i sa vanjske i sa unutrašnje strane. Dakako, požar tako ograničenih razmjera mogao je nastati potpaljivanjem razvaljenih drvenih vratnica.

U nastojanju da se ovdje predočena arheološka građa što bolje kronološki definira, uz više temeljnih odrednica koje pružaju ostaci arhitekture gradskih vrata i pokretni inventar, postoji i nekoliko nejasnoća za cjelovit prikaz. One su, uglavnom, sadržane u nedostatku konstruktivnih elemenata kruništa gradskih vrata, posebno pak, kada je riječ o rješavanju pokrova unutrašnjeg koridora između ploha "d" i "k", koji je izuzetno važan za shvaćanje suodnosa prostora gradskih vrata, megalitskog zida i sjeveroistočne kule (Plan 1). S druge strane, pokretni arheološki materijal pronađen u štu nema sasvim pouzdanu vrijednost kao kronološka determinanta, jer su razaranjem konstrukcije gradskih vrata poremećeni uvjeti nastanka vertikalne stratigrafije.

SJEVEROISTOČNA VRATA

Unutrašnje plohe

Plan 3.

Plan 4.

Tehnički gledano vrata su građena kombinacijom dvije vrste kamenih blokova, a kao pomoćni konstruktivni materijal služilo je i drvo. Upotreba različito obrađenih kamenih blokova, ravno oklesanih i bunjasto izbočenih, nema kronoloških proturječnosti kada je riječ samo o konstrukciji gradskih vrata, ali je gotovo sigurno da su ona građena kasnije od megalitskog zida, odnosno da su u njegovu strukturu naknadno interpolirana. Može se, međutim, konstatirati da su za gradnju vrata upotrijebljeni jednim dijelom i konstruktivni elementi megalitskog zida. Tek kada je za vrata napravljen prostor, odnosno razoren zid na tom mjestu, poneki od kamenih blokova iz megalitskog zida naknadno su obrađeni i prilagođeni konstrukciji dovratnika (to su gornji i donji blokovi u dovratnicima A, C i D, te najdonji blok u dovratniku B). Između tih primarnih blokova u dovratnike je ugrađeno obično po više manjih kamenih blokova, uglavnom trapezoidnog oblika (T. II, 1-3, T. III, 1-2). Plohe “d” i “k”, koje zatvaraju središnji dio ili jezgro megalitskog zida, također su naknadno ugrađeni kombinacijom u donjem dijelu ravno oklesanih i u gornjem dijelu bunjasto obrađenih kamenih blokova (T. II, 1-3, Plan 3. i 4). Pored tehničko-stilskih različitosti detalja pri izboru kamenih blokova i njihovoj obradi posebno je zanimljiv način vezivanja blokova u plohama “d” i “k” s blokovima u dovratnicima (Plan 4). Naime, redovi blokova u plohama su nezavisni i nisu u ravnini niti s redovima u megalitskom zidu, niti s redovima u dovratnicima. Blokovi ploha koji su dijelom ili cijelom širinom bili naspramni monolitским blokovima dovratnika išli su samo do njihovih ploha “c”, “e”, “j” i “l” (Plan 2. i 4, T. II, 1-3, T. III, 1-2, 6), dok su blokovi u drugom redu odozdo zalazili u tkivo naknadno umetnutih blokova dovratnika (Plan 4). Takvim ukrštanjem blokova ploha “d” i “k” u dovratnicima graditelji su veoma dobro riješili statički problem, a napukline na nekim blokovima u plohama (T. II, 1-2), kao i manji otklon dovratnika D od jezgre megalitskog zida (T. II, 3) najvjerojatnije se mogu objasniti djelovanjem tektonskih sila.

Od dva prolaza između vanjskih i unutrašnjih dovratnika bio je zatvoren drvenim vratima samo vanjski. Veoma dobro je sačuvan prag između dovratnika B i C, načinjen od dva kamena bloka stepenaste profilacije, (T. II, 4, Plan 5, 6). Dobro su sačuvane i rupe s ispuštima – perajama u blizini ploha “e” i “j”, a na udaljenosti od 2,80 m (T. II, 4; T. III, 5, 6; Plan 2, 5). Veći kameni blok išao je ispod posljednjeg niza naknadno umetnutih blokova dovratnika C (T. III; 5), dok je manji blok u pragu uz dovratnik B bio zarezan u obliku slova L, pri čemu je unekoliko dotjeran i najdonji blok dovratnika (T. III, 6). Stepenasta profilacija kamenih blokova izvedena je iz konstruktivnih razloga za potrebe funkcioniranja, odnosno zatvaranja drvenih dvokrilnih vrata, pri čemu je njihova donja ivica nalijegala uz rub praga od točke 3 do točke 6 (Plan 2, Plan 6, T. II, 4). Rupe s ispuštima (T. III; 5, 6, Plan 2, Plan 5, 6) služile su za umetanje drvenih osovina dvokrilnih vrata s tim što su ispusti – peraje mogli poslužiti i za učvršćivanje, odnosno fiksiranje vrata u toku zatvaranja. Dodatno učvršćivanje moglo je biti konstruirano posebnim mehanizmom, odnosno drvenom gredom kao zasunom, koja se horizontalno polagala i provlačila kroz metalne (željezne) okove (Plan 6). Visina drvenih vrata odgovarala je visini dovratnika mjereći od donjeg profila praga, dakle – 2,10 m (Plan 6). Naime s jedne i s druge strane uz unutrašnje plohe, u drugom redu odozgo plohe “d” i u prvom redu plohe “k” (T. II, 1-2, T. III, 1-2, Plan 3 i 6), nalaze se rupe nepravilnog oblika u koje je, zacijelo, umetana drvena građa kao nosač gornje konstrukcije drvenih vrata. Greda je, dakle, svojom donjom ivicom bila na visini od 2,10 m, a služila je, u prvom redu, za uglavljivanje osovine drvenih vrata u gornjem dijelu. Za tvrdnju da drvena vrata doista nisu bila viša od 2,10 m, posebno je indikativna profilacija ugla kod točke 3 (Plan 2, T. II, 1,4) dovratnika B. Riječ je o ravnomjernoj uklesanoj površini, koja je zapravo replika negativa vanjskih uglova na svim dovratnicima, a izdvaja se time što je bunjasta površina na svim njenim blokovima zasječena pod pravim uglom (T. II, 1). Na drugim uglovima dovratnika ta su bunjasta izbočenja išla neravnomjerno i u pravilu zakošeno (T. II, 1-4). Očigledno je da je tako obrađen rub dovratnika kod tačke 3 služio, kao neka vrsta utora, za uklapanje drvenih vrata u trenutku zatvaranja. To opet znači da su i drvena vrata, također, bila profilirana, onaj dio koji se naslanjao pri zatvaranju na plohu “e” bio je tanji, a preostali dio između dovratnika B i C deblji (Plan 6). Zanimljivo je da profilacija naspramnog ugla u dovratniku C ne odgovara konstruktivnom rješenju u dovratniku B, iako je i ovdje oklesani ugao kod točke 6 (Plan 2, T. II, 2, 4) dozvoljavao svojom veličinom i pomnom obradom prislanjanje profiliranih vrata (Plan 6). S druge strane, tu se nalazi jedan drugi detalj obrade zacijelo vezan za konstruktivna rješenja apliciranja drvene građe u arhitekturu gradskih vrata. Riječ je o lijepo oklesanoj traci širokoj 10 cm uz donju ivicu lučno profiliranog kamenog bloka (T. III, 1, Plan 4 i 6). Ako su dvokrilna drvena vrata išla samo do visine dovratnika, odnosno do početka luka, ostaje donekle otvoreno pitanje popunjavanja lučnog prostora. On je, doduše, mogao ostati i prazan, ali se čini da je, također, mogao biti popunjen i drvenom građom (daskama). Uz stanovitu opreznost može se pretpostaviti da je osnovicu okomito postavljenih drvenih dasaka u luku mogla činiti vodoravno postavljena jača daska (ili više dasaka) između dovratnika B i C; ta je vodoravno postavljena daska mogla biti umetnuta u spomenutu oklesanu traku u dovratniku C (T. III, 4, Plan 6). U iste svrhe, dakle, kao oslonac drvene konstrukcije lučnog prostora mogla je poslužiti i

drvena greda u koju su bile učvršćene osovine vrata u gornjem dijelu između ploha “d” i “k” (Plan 6).

U unutrašnjem prostoru gradskih vrata, između dovratnika A i D (Plan 2, T. II, 3), nisu sačuvani nikakvi konstruktivni detalji (prag i sl.) koji bi govorili o postojanju drvene konstrukcije, odnosno drvenih vrata. Obrambene i prometne potrebe nisu ni zahtijevale postavljanje drvenih vrata na unutrašnjem prolazu, koji je, tako, imao samo kamenu konstrukciju.

Podnica od krečnog maltera u koridoru gradskih vrata nalijegala je na zarubljene izdanke žive stijene s poravnatim šutom od sitnijeg kamenja, u kom su se nalazili i rijetki fragmenti predhistorijskog posuđa. Postavljena je u razinu niže profilirane plohe ulaznog praga i najdonje linije oklesane površine kamenih blokova u plohama “d” i “k” (T. II, 1-2, T. III, 5-6). Obrušavanjem većih kamenih blokova iz gornjih dijelova konstrukcije gradskih vrata i utjecajem atmosferilija došlo je do gotovo potpunog uništenja podnice od krečnog maltera s primjesama sitnijeg kamenja i fragmenata krovnog crijepa ili amfora. U takvim okolnostima došlo je do miješanja slojeva, odnosno nalaza koji su prvobitno stajali iznad s onima ispod podnice. Međutim, i kod nalaza u najdonjem sloju u razini podnice moguće je napraviti distinkciju, što će poslužiti za rekonstrukciju toka razaranja gradskih vrata. Naime, izgleda da je vatra gorjela prije nasilnog razaranja kamene konstrukcije, kada su bili zahvaćeni predmeti oplata i fragmenti dviju amfora na (Sl. 1.) S druge strane, prethelenistički nalazi iz štata ispod podnice ne pokazuju tragove plamena.

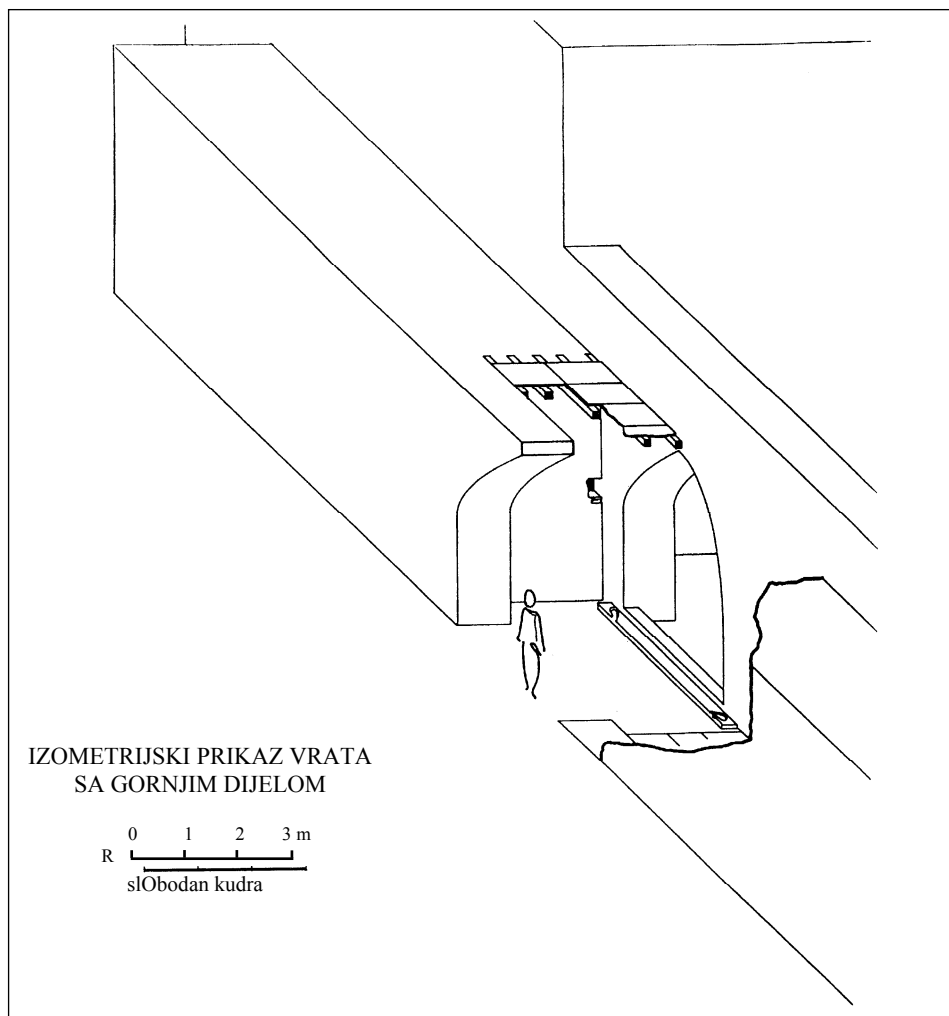
Dakle, do razaranja podnice i miješanja pokretnih nalaza iznad i ispod nje došlo je naknadno, po prestanku požara. Tako su tragovi plamena na pokretnim nalazima, uz tipološke karakteristike, postali odlučna determinanta u razlučivanju starijih od mlađih predmeta.

Sjeveroistočna gradska vrata bila su svojom monumentalnošću u skladu sa drugim objektima megalitske arhitekture, građene velikim kamenim blokovima poslaganim u, uglavnom, pravilne redove. kako se nalaze uz sjeveroistočnu kulu, kao pandan glavnim gradskim vratima³, vidljiva je sklonost arhitekata ili graditelja naglašenoj simetriji, koja će samo zbog terenskih okolnosti donekle biti narušena (Plan 7). Sjeveroistočna vrata stajala su cca 1,50 m povišenom platou, a zauzimala su i nešto manji prostor (Plan 1. i 7). Za razliku od glavnih gradskih vrata, čiji je prostor (a time i način funkcioniranja) bio izravnije upućen na jugozapadnu kulu,⁴ sjeveroistočna vrata su imala nešto veći otklon od obrambene kule u blizini (Plan 1, 2, 5. i 7). Ipak, arhitektonska shema sjeveroistočnih vrata odgovara, uglavnom, ranije otkrivenim gradskim vratima uz jugozapadnu kulu. Kao važni konstruktivni detalji, na vanjskim dovratnicima B i C vrlo su dobro sačuvani oklesani blokovi početka luka (T. III, 1, 2, Plan 5, 7), koji, nažalost, nedostaju na unutrašnjoj strani. Međutim, rješenje konstrukcije iznad unutrašnjih dovratnika kod glavnih gradskih vrata⁵ ukazuje na sličnu mogućnost i kod sjeveroistočnih vrata (T. I, 2, Plan 5).

³ Z. Marić 1977, str. 16-17, 32-33.

⁴ Z. Marić 1977, str. 31.

⁵ Z. Marić 1977, str. 32-33, Plan 4, Plan 6, T. V, Sl. 6, T. VII, Sl. 11, T. XIV, Sl. 24, 1; A. Faber 1975, str. 302, Tab. II, 4.

Plan 5.

Tako je uz relativnu očuvanost bitniji konstruktivnih detalja donekle moguće grafičkom rekonstrukcijom iznijeti konačan izgled ili prvobitan oblik gradskih vrata. U tom pokušaju svakako su najvažniji ostaci lučno profiliranih kamenih blokova na vanjskim dovratnicima pomoću kojih je izračunato da bi visina vrata s lukom, mjereno od praga, iznosila cca 3,80 m (Plan 5 i 7). Vjerovatno je istu visinu dosezao i luk unutrašnjih dovratnika. Ipak, za kompletnu rekonstrukciju sjeveroistočnih vrata ostaje više nepoznanica. Naime, ako je prostor iznad vanjskih i unutrašnjih dovratnika nadsvođen oštrim, šiljastim lukom, ostaje pitanje kako je pokriven prostor između ploha “d” i “k”, a nedvojbeno je da je morao biti pokriven, ne samo iz estetskih razloga (oni na ovom mjestu i nisu bitni) nego

ponajprije praktičnih odnosno funkcionalnih. Z. Marić⁶ je konstatirao da je na megalitskom zidu postojala hodna linija širine 2,40 – 2,70 m za stražare, koji su s vanjske strane bili zaštićeni grudobranom visine 1,50 m. Tako je, dakle, gornji horizont megalitskog zida s unutrašnje strane služio za nesmetano kretanje branitelja naselja, a s te hodne platforme megalitskog zida oni su se, zacijelo, peli i na obrambene kule. Uzimajući u obzir takvu situaciju, gotovo je sigurno da je i prostor između ploha “d” i “k”, kao neodvojivi dio megalitskog zida i hodne platforme, morao biti natkriven. Drugi je problem, donekle izvan interesa ovog rada, na koji je način organizirano kretanje branitelja po megalitskom obrambenom sklopu, posebno pak pitanje penjanja na megalitski zid⁷ i potom na obrambene kule, ali je za funkcioniranje takvog obrambenog sistema svakako bilo potrebno natkriti središnji prostor gradskih vrata, i onih uz jugozapadnu i ovih uz sjeveroistočnu kulu. Na koji način – dosta je reško sasvim precizno odgovoriti.

Kako se plohe “d” i “k” nastavljaju okomito iznad razine početka lučnog nadvoja na dovratnicima (T. II, 1-2, T. III, 1-2, Plan 3, 4), isključena je mogućnost lučnog nadsvođivanja, a zbog naprijed navedenih konstruktivnih rješenja za potrebe hodne platforme na megalitskom zidu izgleda sasvim vjerovatno da je takav pokrov bio ravan (Planu 5 i 6). Rezultati istraživanja Z. Marića⁸ pokazuju da je visina megalitskog zida u blizini gradskih vrata iznosila cca 7,0 m, a usporedbom i grafičkom rekonstrukcijom (Plan 7) njegova visina kod sjeveroistočnih vrata mogla je biti 5,50 m. Oduzme li se pak visina grudobrana od 1,50 m, koji je, zacijelo, tekao i preko prostora gradskih vrata, onda je vrh luka dosezao visinu od 3,80 m, što, drugim riječima, znači da je hodna platforma bila na 4,00 m, te da su se plohe “d” i “k” uzdizale do visine od 3,80 m. Ako su plohe “d” i “k” doista bile ozidane do visine 3,80 m, onda je prostor između njih mogao biti premošćen jakim drvenim gredama (Plan 5 i 6). U daljnjem nizanju logičnih konstruktivnih rješenja čini se da su potom na te jače drvene grede mogle biti postavljene daske i, eventualno, kamene ploče koje bi bile u ravnini s hodnom linijom na megalitskom zidu (Plan 5, 6). Iako u osnovi hipotetičko, predloženo konstruktivno rješenje pokrova središnjeg prostora gradskih vrata utemeljeno je, kako smo vidjeli, na indikacijama koje pružaju pojedini arhitektonski ostaci ne samo gradskih vrata nego i cjelokupnog obrambenog sistema. U unaprijed zadana geometrijska (simetrijska) načela izgradnje (Plan 7) svakako su se uklapala i sjeveroistočna gradska vrata, kako svojim dimenzijama, tako i onim konstruktivnim rješenjima koja su morala biti usklađena s drugim dijelovima jedinstvene megalitske arhitekture.

Megalitska arhitektura obrambenih sistema široko je rasprostranjena gotovo po cijelom području grčko-helenističke civilizacije, a naselje na Gradini u Ošanićima kod Stoca je, iako na periferiji tog svijeta, jedan od najbolje sačuvanih primjera, s jedinstvenim snažnim zidom, dvojnim vratima i dvjema kulama (Plan 1, 7). Arhitektonski ostaci pripadaju i stilski i kronološki klasičnom stupnju razvoja megalitske arhitekture, koja se javlja od kraja IV i posebno kroz III stoljeće, pr. n. e., u vrijeme posvemašnje urbanizacije

⁶ Z. Marić 1977, str. 32.

⁷ Z. Marić 1977, str. 21. Ne bi, međutim, trebalo isključiti i mogućnost podizanja kamenog stubišta; usp. npr.: Z. Marić 1977, str. 25, T. XXIV, Sl. 45; F. E. Winter 1971, str. 149, Sl. 124, Sl. 125.

⁸ Z. Marić 1977, str. 32.

naselja, ne samo na matičnim područjima helenističke kulture,⁹ nego, također, i u onim krajevima koje su Grci ili kolonizirali ili s njima imali svestranije odnose.¹⁰ Tako je megalitska arhitektura dospjela na područje Albanije i južne Italije, a potom i na istočnu jadransku obalu i njeno zaleđe. Uvažavajući stilsko jedinstvo graditeljskih kriterija pri lociranju megalitske arhitekture, svako od područja u kojima se susreće takva gradnja se drži i određene konstruktivne i druge posebnosti, uvjetovane ne samo terenskim okolnostima nego, također, i zamislama naručilaca, odnosno potrebama obrane i vojnotaktičkih zahtjeva. Stoga se analogije susreću na različitim mjestima grčko-helenističke kulture i utjecaja, bilo da je riječ o obradi kamenih blokova, načinu podizanja zidova, izgradnji gradskih vrata, ili obrambenih kula i slično, ali se istovremeno može konstatirati da megalitska arhitektura na Ošanićima nije imala sasvim određeni prototip instaliran negdje drugdje.

Budući da je o kulturno-kronološkim odrednicama megalitske gradnje na Ošanićima bilo riječi u radovima Đ. Baslera, Z. Marića i B. Marijanovića,¹¹ a kako je ovdje, uglavnom, razmatrana arhitektura gradskih vrata, najprikladnije je, čini mi se, ograničiti se na promatranje analognih pojava u tom smislu. Slična arhitektonska shema gradskih vrata otkrivena je i u Grčkoj¹² i u Italiji,¹³ a gotovo istovjetni oblici zastupljeni su u nekoliko urbaniziranih naselja ili utvrda u Albaniji. Prije svega na velikom helenističkom središtu u Lissusu (Lješ), gdje je otkriveno više gradskih vrata¹⁴ vrlo sličnih onima na Gradini u Ošanićima. Kako su ulazi bili uvijek najlakše osvojiv prostor u obrambenom sistemu

⁹ R. Martin 1956, str. 197-203, 1965, str. 386-387, Pl. XLIV, 1, 3.; F. G. Maier 1958, str. 6-25; N. G. L. Hammond 1967, str. 96 i d.; J. P. Michaud 1970, str. 1099, 1129; O. Picard 1970, str. 818; P. Ducrey – O. Picard 1970, str. 569-588; G. Touchais 1981, str. 788, 812, 817, 833; P. Amandry 1981, str. 673-769; Y. Goester – G. Te Riele – C. Vermeulen Windsant 1981, str. 651-665; F. E. Winter 1971, str. 43 i d.; R. L. Scranton 1941, str. 74-75 i 140-141, fig. 14 i fig. 15.; G. E. Bean – J. M. Cook 1957, str. 62-67, 116-119, Pl. 17, b, d, f, Pl. 24, a-d; F. E. Winter 1966, str. 132-137; E.-L. Schwandner 1977, str. 513-551; R. Hope Simpson – J. F. Lazenby 1970, str. 48-51, 54, 63-68, 73-75, Pl. 15, b-d, Pl. 17, a-b, Pl. 23, a-c, Pl. 24, b, Pl. 26, a-b. Fig. 2, Fig. 4, Fig. 10-11, Fig. 16-17; R. A. Tomlinson – J. M. Fossey 1970, str. 260-261, Pl. 68, a-b; S. i H. Hodgkinson 1981, str. 247-248, Pl. 47, a-c; W. K. Kovacsovic 1982, str. 201-204, Taf. 40, 1-2, Taf. 41,1.

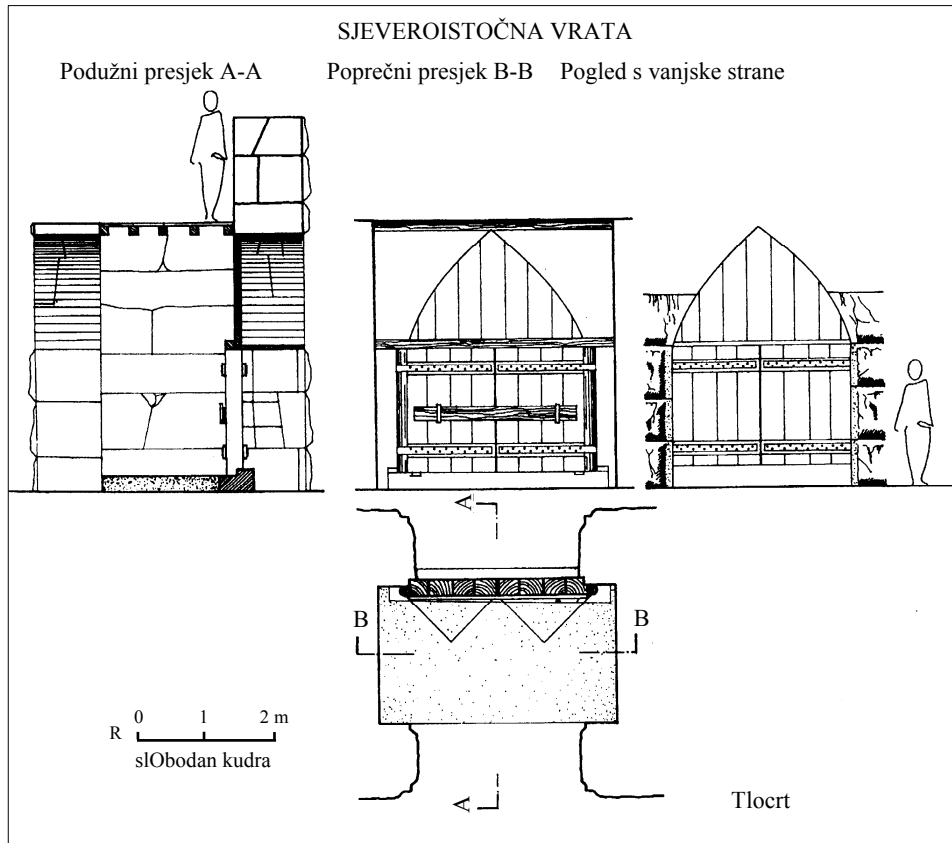
¹⁰ F. Prendi – Dh. Budina 1972, str. 25-66; F. Prendi – K. Zheku 1972, str. 239-268; 1986, str. 57-66; S. Anamali 1972, str. 66-148; N. Čeka 1972, str. 167-215; B. Dautaj 1981, str. 57-91; K. Lako 1981, str. 93-154; H. Spahiu 1983, str. 119-135; L. Ylli 1984, str. 115-125; Dh. Condi 1985, str. 131-152; O. Velimirović-Žižić 1986, str. 80 i d.; M. Zaninović 1982, str. 61 i d.; Z. Marić 1973, str. 173-235; 1975, str. 103-110; 1977, str. 5-99.

¹¹ Đ. Basler, 1956 str. 79-94; Z. Marić 1973, str. 173-235; 1975. str. 103-110; 1977, str. 5-99; 1979, str. 23-113; B. Marijanović 1984, str. 11-22.

¹² R. Martin 1956, str. 203, Pl. XII, 1, Pl. XIV, F. G. Maier 1958, str. 18-20, Beil 21-23, 25; F. E. Winter 1971, str. 186; P. Ducrey – O. Picard 1970, str. 580 i 582; J. P. Michaud 1970, str. 1099; P. Amandry 1981, str. 742-743; Y. Goester – G. Te Riele – C. Vermeulen Windsant 1981, str. 654-655, 658, Carte IV, photo 4; F. E. Winter 1966. str. 132-137, Pl. 36, fig. 17-19, Pl. 37, fig. 22, a-b, Pl. 37, fig. 23-26.

¹³ M. Gualtieri 1979, str. 387-395, Fig. 5-7, Fig. 9-10; A. Faber 1975, str. 300, Tab. II, 3. Fig 11, Fig. 12, Fig. 13, Fig. 14, Fig. 16, Fig. 20, Fig. 21, Fig. 22, Fig. 23.

¹⁴ F. Prendi – K. Zheku 1972, str. 257-263, Fig. 5, Fig. 10, Fig. 12, Fig. 13, Fig. 14, Fig. 15; 1986, str. 59-62, Fig. 1, Fig. 2, Fig. 3, Fig. 4, Fig. 5.

Plan 6.

naselja, i gradska vrata u Lissusu¹⁵ bila su u pristupnom dijelu flankirana ispustima megalitskih zidova ili su, kao i na Ošanićima, bila zaštićena obrambenim kulama. U d'Irmaju,¹⁶ helenističkom naselju, te utvrdi Malathresë,¹⁷ također u Albaniji, uz megalitske zidove sačuvana su i monumentalna vrata s počecima lukova.¹⁸ Iako s nešto rustičnije obrađenim kamenim blokovima, i jedna i druga vrata oblikom odgovaraju ošanićkim primjercima. Posebno su zanimljiva vrata u d'Irmaju,¹⁹ gdje su unutrašnje plohe koridora (kao one s oznakom "d" i "k" kod sjeveroistočnih vrata (Plan 2, 4, T. II, 1-2) nastavljene okomito u visinu i iznad razine lučno profiliranih pokrova. Vrata s koridorom donekle slična onima

¹⁵ F. Prendi – K. Zheku 1972, str. 257 i d., Fig. 12.

¹⁶ F. Prendi – Dh. Budina 1972, str. 25-66.

¹⁷ Dh. Condi 1984, str. 131-152; Dh. Budina 1971, str. 322-323, Fig. 34, Tab. XX, 1-2.

¹⁸ F. Prendi – Dh. Budina 1972, str. 30-32, Pl. III, a, b; Dh. Condi 1984, str. 135-136, Fig. 2, Fig. 3, Fig. 5, Fig. 6.

¹⁹ F. Prendi – Dh. Budina 1972, Pl. IIIb.

u megalitskom zidu grada Daors..a, konstatirana su, također, i u drugim naseljima u Albaniji, kako na prostoru koje su u to vrijeme zauzimali Iliri,²⁰ tako i u sjevernom Epiru.²¹

Većina gradskih vrata u helenističkim naseljima zacijelo je bila zatvorena dvokrilnom drvenom konstrukcijom u ulaznom dijelu; u rijetkim slučajevima sačuvan je prag s rupama za uglavljanje nosača ili osovina.²² Drvena, uglavnom dvokrilna vrata zatvarana su s unutrašnje strane poprečno postavljenom gredom koja se provlačila kroz okove.²³ I na Gradini u Ošanićima pronađeno je više ostataka (okovi brava i slično), željezne oplata drvenih vrata²⁴ kod internog gradskog prolaza sa sjeverne strane Velike gomile (Plan 1). Prema tim nalazima može se dosta vjerno rekonstruirati mehanizam učvršćivanja i zaključavanja gradskih vrata, vrlo sličan onome u gradovima Grčke.²⁵

Grčko monumentalno graditeljstvo s poluobrađenim i obrađenim kamenim blokovima helenističkog razdoblja rijetko koristi malter, nikada, zapravo, za konstrukciju nosećih zidova, ali, svakako, za doradu interijera. Malter je tako upotrijebljen za konstrukciju podnica i oblogu javnih i privatnih zgrada,²⁶ a prema istraživanjima na Gradini u Ošanićima i konstrukciji cisterni, te podnice,²⁷ kao u primjeru sjeveroistočnih gradskih vrata.

POKRETNİ NALAZI*

Iako su nalazi krovnog crijepa i amfora naknadno dospjeli u gornje slojeve šuta, oni ipak imaju, kao sekundarna građa, značaj u razmatranju problematike kulturno-kronološkog određenja sjeveroistočnih vrata. Kako nema realnih pretpostavki po kojima bi krovni crijep bio sastavni konstruktivni element arhitekture gradskih vrata, a kako ni na jednom od pronađenih komada nije bilo tragova plamena, najvjerojatnije je on u razrušena vrata dospio iz neposredne blizine. Na sličan način dospjeli su u gornje slojeve gradskih vrata i fragmenti amfora, a njihova pojava i na ovom mjestu potpuno je razumljiva, uzme li se u obzir da je neizmjerena količina razbijenih amfora pronađena na gotovo svakom istraženom četvornom metru helenističkog grada Daors..a, kako na akropolskom i podgradinskom prostoru, tako i na platou Banje.²⁸ Uglavnom, može se konstatirati da je riječ o pokretnom inventaru karakterističnom za helenističko doba od III do I stoljeća pr. n. e.

²⁰ Usp.: L. Ylli 1984, str. 116, Fig. 2, Fig. 7, Fig. 8; K. Lako 1981, str. 96, Fig. 4.

²¹ Dh. Budina 1971, str. 317-320, Fig. 32.

²² F. Prendi – K. Zheku 1972, str. 259, Fig. 10a, Fig. 14a; M. Gualtieri 1979, str. 387-388, Fig. 6, Fig. 7; F. E. Winter 1971, str. 257.

²³ F. E. Winter 1971, str. 257-259, 261, Sl. 295, Sl. 297, Sl. 300-304; R. Martin 1965, str. 51-52, Fig. 17.

²⁴ Neobjavljeno.

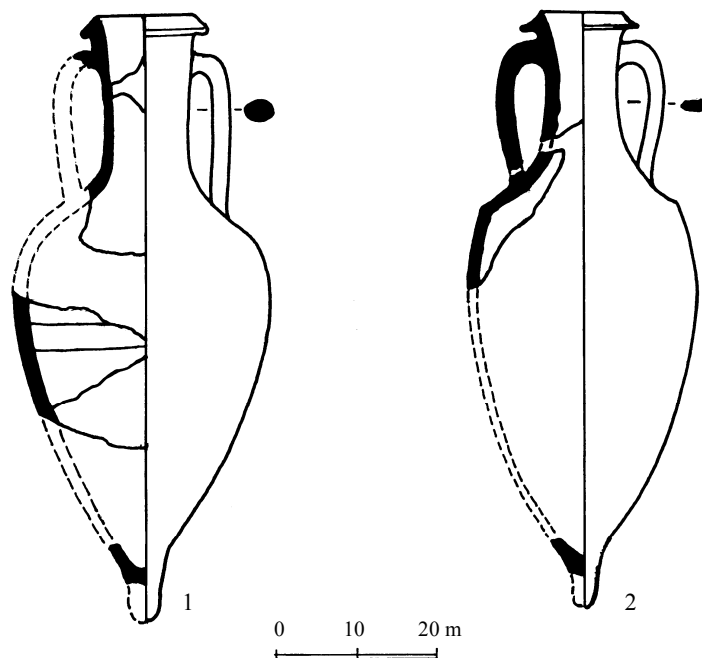
²⁵ F. E. Winter, 1971 str. 257-259, 261.

²⁶ P. Ducrey – O. Picard 1970, str. 582, Fig. 14; Z. Marić 1977, str. 24, 29, T. XXX, 7, 8, 9.

²⁷ Z. Marić 1977, str. 18.

* Table s ilustracijama pokretnih nalaza iza rata 1992.-1995. nisu nađene.

²⁸ Z. Marić 1973, str. 182; 1977, str. 39-42. Istraživanja posljednjih godina na platou Banje pokazala su, u ovom smislu, istu situaciju.

Sl. 1.

Nalazi sličnih oblika krovnog crijepa poznati su i drugim sredinama grčko-helenističkog svijeta,²⁹ dok amfore pripadaju široko rasprostranjenom grčko-italskom tipu.³⁰ Svakako, najvažniji sloj s pokretnim nalazima jeste onaj na razini podnice, koji osim uglja i pepela sadrži pomiješane prethelenističke keramičke i helenističke keramičke i metalne nalaze. U vrijeme požara na prostoru gradskih vrata zatekle su se, izgleda, dvije amfore, od kojih je sačuvano više fragmenata s elementima dostatnim za potpunu rekonstrukciju oblika. Oba primjera pripadaju grčko-italskom tipu s velikom rasprostranjenošću na zapadnom Sredozemlju. Amfora srcolikog oblika na (Sl. 1, 1) s cilindričnim vratom i zaobljenim trakastim ručkama spada u tip grčko-italskih amfora Republicaine I (Lamboglia 4),³¹ koje su najčešće datirane u III i II stoljeće pr. n. e. Tom vremenu pripada i većina nalaza iz ranijih istraživanja na Gradini u Ošanićima,³² zatim primjerci pronađeni uz obalu

²⁹ P. Ducrey – O. Picard 1970, str. 582, Fig. 18; I. Kaca 1981, str. 258, Tab. II, 1-2; L. Ylli 1984, str. 123, Tab. I, 16; H. Hidri 1983, str. 153-154, Tab. XX, 1-3; D. Komata 1978, str. 364, Tab. III, 2-3, 5-6; Đ. Basler 1956, str. 86. Sl. 11; Z. Marić 1973, str. 178, T. XXIV, 8; 1977, str. 45, Sl. 6, Sl. 7, T. XXXIV, 12.

³⁰ F. Benoît 1956, str. 23 i d.; 1957, str. 247 i d.; N. Lamboglia 1955, str. 241 i d.; Z. Marić 1973, str. 182; 1977, str. 39-42; D. Vrsalović 1974, str. 58-61; 1979, str. 341-348.

³¹ F. Benoît 1956, str. 32, Fig. 2 (21, 22); 1957, str. 251-256, Fig. 1-7; N. Lamboglia 1955, str. 264, Fig. 20, Fig. 21.

³² Z. Marić 1973, str. 182, T. XXIV, 3, 5, T. XXV, 6; 1977, str. 39-42, Sl. 2b, c. Sl. 3, a, b, c.

istočnog Jadrana,³³ te onih iz Italije³⁴ i južne Francuske,³⁵ kao i jedan broj nalaza iz helenističkih središta u Albaniji.³⁶ Amfora na Sl. 1, 2 također pripada grčko-italskom tipu,³⁷ a analogni primjerci zastupljeni su u svim naprijed navedenim krajevima,³⁸ izgleda da bi ponajprije mogle biti datirane u II i I stoljeće pr. n. e. (Sl. 1).

Nekoliko fragmentiranih željeznih predmeta, najvjerojatnije, pripada oplati drvenih dvokrilnih vrata (šarke i okovi osovine). Za usporedbu, sličan željezni materijal pronađen je i na prostoru glavnih gradskih vrata,³⁹ a najviše predmeta oplate drvenih vrata nađeno je na internom gradskom prolazu sa sjeverne strane Velike gomile (Plan 1). Kao i na naprijed navedenim amforama, i na predmetima željezne oplate drvenih vrata vidljivi su tragovi plamena, te je nedvojbeno da im je i datacija istovjetna. Punolijevani šiljak teško je sasvim precizno atribuirati, iako bi i on mogao pripadati mehanizmu funkcioniranja drvenih vrata.

Pored prethistorijskog prostoručno rađenog posuđa u sloju ispod podnice zatekao se i manji fragment posude svijetložučkaste boje, debljih stijenki, s ukrasom crno slikanih traka. Iako je riječ o komadu s premalo prepoznatljivih tipoloških karakteristika, po svemu izgleda da nije iz kruga grčko-helenističke proizvodnje, po ukrasu i kompaktnoj fakturi blizak je jednoj vrsti posuđa izrađivanog u južnoj Italiji, krajem VIII i početkom VII stoljeća p.n.e.⁴⁰ Uostalom, južnoitalska keramička roba iz prethelenističkih faza pronađena je i na drugim lokalitetima u istočnojadranskom zaleđu.⁴¹ Datacija ovog fragmenta posude, vjerojatno južnoitalskog importa, donekle bi vremenski određivala i prethistorijsko prostoručno izrađeno posuđe, ali kako je na Gradini u Ošanićima nađeno mnoštvo predmeta iz tog i iz ranijih razdoblja,⁴² sasvim pouzdanu dataciju teško je iznijeti. Općenito se može konstatirati da je riječ o posuđu karakterističnom za vrijeme brončanog i željeznog doba u zapadnoilirskim krajevima. Na kraju, potrebno je spomenuti kao neobičnu pojavu (možda višestruko indikativnu), nedostatak keramike Gnathia-stila u istraženom prostoru sjeveroistočnih vrata, kada se zna koliko je ona brojno zastupljena na Gradini u Ošanićima.

³³ V. Dautova- Ruševljanin 1970, str. 162, Forma 3; D. Vrsalović 1974, str. 138, br. 92; 1979, str. 343-347, T. 85, 3-5, T. 86.

³⁴ N. Lamboglia 1955, str. 264-265, Fig. 20; E. Mangani 1985, str. 16, Fig. 9b, Fig. 54a, str. 50, Fig. 9a, Fig. 36 (45, 46), Fig. 54b, c, str. 73, Fig. 54d, e; M. A. Cotton 1983, str. 371, Fig. 140 (420); F. d'Andria 1980, str. 437 i 440, Fig. 71 (384); L. Mazzeo Saracino 1977, str. 30-31, Fig. 74 (117); M. Cristofani 1973, str. 186, Fig. 121 (175), str. 197, Fig. 125 (327, 323, 328), str. 207, Fig. 131, Fig. 133 (420), str. 271, Fig. 174; F. G. Lo Porto 1966, str. 210, Fig. 61, 2.

³⁵ F. Benoît 1956, str. 32, Fig. 2, 22; 1958, str. 24-25 Fig. 26; 1960, str. 44, Fig. 9; N. Lamboglia 1961, str. 141, 144, Fig. 1; F. E. Winter 1966, str. 136-137, Pl. 38, fig. 27, a-b; L. Haselberger 1978, str. 359-361, Abb. 7-10, Abb. 13.

³⁶ F. Tartari 1978, str. 218, T. Ia (4, 7); 1982, str. 244-246, Fig. 5, Tab I, 7-8, 10-11, Fig. 8, Tab II, 1-2; N. Čeka 1975, str. 157, Tab III, 4-5.

³⁷ D. Vrsalović 1979, str. 347-348, T. 87, 3-4.

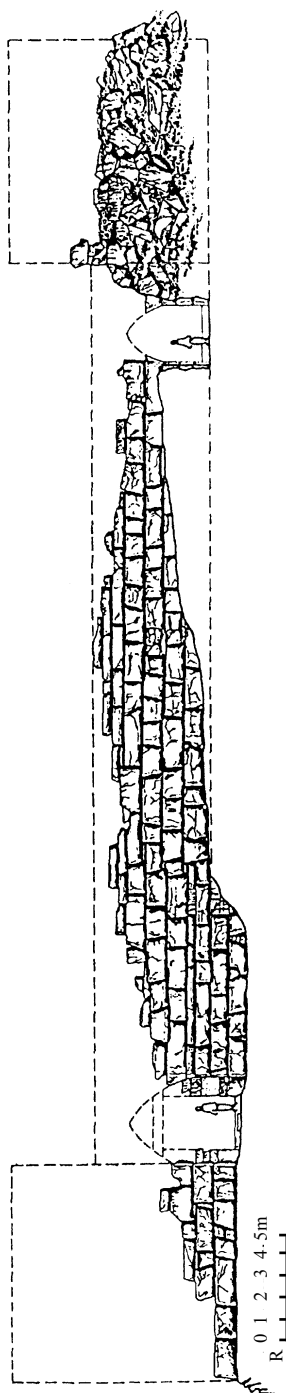
³⁸ Usp. Bilješke br. 31-36, a posebno: F. Benoît 1954, str. 40-41, Fig. 2, IIIa, IIIb; 1956, str. 32, Fig. 2 (21, 22); 1957, str. 253-256, Fig. 4, Fig. 6, Fig. 7; N. Lamboglia 1952, str. 225-226, Fig. 81; 1955, str. 264-266, Fig. 21; 1961, str. 140-145, Fig. 1, 1.

³⁹ Z. Marić 1977, str. 46, T. XXVIII, 12-13, 18, T. XXX, 2-3.

⁴⁰ O. C. Colburn 1977, str. 493, Fig. 76.

⁴¹ B. Marjan 1989, str. 64 i 65, T.I, 1-4.

⁴² Z. Marić 1973, str. 179, T. X, 7-8; 44-45, T. XXXIII, 6,8, T. XXXIV, 3,6,8,10,14-15,18, T. XXXV, T. XXXVI, T. XXXVII.

POGLEĐ SA JUGOISTOKA
slobodan kudra

Plan 7.

ZAKLJUČAK

Arhitektura sjeveroistočnih monumentalnih gradskih vrata (T. II, T. III, Plan 1-7) u mnogome je doprinijela dopunjavanju slike o izgradnji megalitskog obrambenog sistema grada Daors..a. Istraživanja Z. Marića jugozapadne kule i glavnih vrata uz nju, te, dijelom, megalitskog zida i sjeveroistočne kule dala su, uz odgovarajuću stilsku i kronološku interpretaciju, osnovne konture izgleda megalitske gradnje.⁴³ Iako su sjeveroistočna gradska vrata, kako smo vidjeli, neodvojivi dio obrambenog megalitskog sklopa, u ovom je trenutku za njihovo kulturno-kronološko određenje najvažniji odnos prema ranije istraženim vratima uz jugozapadnu kulu (Plan 1).

Osnovna arhitektonska shema i jednih i drugih vrata je istovjetna. To su monumentalna vrata karakteristična za grčko-helenističku megalitsku arhitekturu, pravokutnog tlocrta, s koridorom i s četiri dovratnika, iznad kojih je išao šiljasti luk. Kamena konstrukcija bila je kombinirana, točnije, dopunjena drvenim konstruktivnim elementima. Osnovna razlika između dvojica vrata sadržana je u pozicijama koje su zauzimala, a iz čega je, konačno, proistekla i atribucija onih uz jugozapadnu kulu kao glavnih gradskih vrata, dok su sjeveroistočna, kao pomoćna ili obrambena, zadržala naziv prema prostranom smještaju. Glavna gradska vrata stajala su na pravcu najvažnije predakropolske prometnice, koja od njih ide ravno platoom Banje prema istoku.⁴⁴ S druge strane, sjeveroistočna gradska vrata bila su, djelimično, odsječena prvom obrambenom linijom, cik-cak i lučnim zidovima, a u njihovom pravcu nije bila usmjerena niti jedna od prometnica velikog predakropolskog, najvjerojatnije, nasebinskog dijela ovoga urbaniziranog daorskog središta. Na taj je način pozicija, u skladu s karakteristikama urbanog rastera, odlučivala o stupnju važnosti jednih i drugih gradskih vrata, čime je, naravno, bila definirana i njihova uloga u protoku saobraćaja, odnosno zadovoljenju obrambenih zahtjeva. Vrata uz jugozapadnu kulu služila su kao glavni gradski prolaz u mirnim vremenima, dok su sjeveroistočna imala naglašenu ulogu u vojnotaktičkim zamislama zaštite naselja, s ograničenim prometom u miru.

Gledajući u cjelini obrambeni sklop (Plan 1, 7), bilo je doista potrebno izgraditi vrata u blizini sjeveroistočne kule; naime, ratnici koji su se nalazili zaklonjeni iza cik-cak i lučnih zidova teško su mogli doći do glavnih gradskih vrata u trenucima nadmoći neprijatelja, ali su zato vrlo brzo mogli umaći kroz sjeveroistočna vrata, potom se uspeti na megalitski zid i obrambenu kulu, te nastaviti borbu. Čini se da će upravo takvo stanje i otvorenost gradskih vrata uz jugozapadnu kulu prema prostranom platou Banje u vrijeme velike ratne opasnosti uvjetovati naknadnu dogradnju, točnije, smanjivanje njenih dimenzija.

U pokušaju rekonstruiranja osvajanja i razaranja grada Daors..a čini se najvjerojatnijim da su branitelji najprije popustili na prostoru poziciono znatno otvorenijih glavnih gradskih vrata, gdje su, uz predmete naoružanja, otkrivene znatne količine uglja i pepela.⁴⁵ Nasuprot tome doista je teško tvrditi da se bitka vodila i u prostoru sjeveroistočnih vrata. Najvjerojatnije je da je kod glavnih gradskih vrata došlo do najžešće bitke, a kada je taj ulaz na akropolu bio osvojen, onda je, zacijelo, bilo lako potući i one branitelje koji su se nalazili na prostoru megalitskog zida, drugih vrata i sjeveroistočne kule.

⁴³ Usp. Z. Marić 1973, 1977.

⁴⁴ Đ. Basler 1956, str. 80 i d.

⁴⁵ Z. Marić 1977, str. 33.

Konstrukcija sjeveroistočnih gradskih vrata u potpunosti odgovara glavnim vratima bez kasnije dogradnje, i stilski i vremenski. Na istovjetan način su podignuti i obrađeni svi osnovni konstruktivni elementi, dovratci s početkom luka, unutrašnje plohe koridora, te prag s ostacima rupa za osovine (i kod jednih i kod drugih raspon iznosi 2,80 m) dvo-krilnih drvenih vrata. Razlika je osim u dimenzijama i u načinu funkcioniranja, jer su se glavna gradska vrata, prema istraživanjima Z. Marića,⁴⁶ oslanjala na arhitekturu jugozapadne kule. Sjeveroistočna vrata su, u tom smislu, bila znatno samostaljnija i od obrambene kule udaljena na 1,80 m (Plan 1, 7).

Način vezivanja kamenih blokova u naspravnim plohama koridora s blokovima u dovratnicama (Plan 4, 7) pokazuje da su i jedna i druga vrata ne samo istovremena nego i naknadno interpolirana, zajedno s obrambenim kulama, u pravolinijski megalitski zid. Da su pak obrambene kule građene u isto vrijeme kada i gradska vrata, dokazuje stilsko jedinstvo obrade nekih konstruktivnih detalja, prije svega uglova kula i dovratnika, kao i sama pozicija gradskih vrata smještenih u blizini obrambenih kula. Dakle, pored spomenutih potreba i zadovoljenja simetrijskih pravila, kojima teži grčko-helenistička monumentalna arhitektura, postavljanje gradskih vrata u blizini obrambenih kula uvjetovali su podjednako i vojno-taktički zahtjevi obrane naselja. Istraživanja Z. Marića nedvojbeno su pokazala da su obrambene kule ugrađene u megalitski zid naknadno. S druge strane, način povezivanja blokova u plohama koridora gradskih vrata ("d" i "k" kod sjeveroistočnih i "e" i "l" kod glavnih⁴⁷) s blokovima u dovratnicama također ukazuje na njihovu kasniju interpolaciju u megalitski zid.

Novi arhitektonski elementi sjeveroistočnih vrata donekle će izmijeniti redosljed izgradnje megalitske obrambene linije na akropoli grada Daors.a, koji je predložio Z. Marić.⁴⁸ Ne ulazeći detaljnije u utvrđivanje vremena podizanja prve linije obrane s cikcak i lučnim zidovima (Plan 1), vremenski redosljed izgradnje megalitskog zida, vrata i obrambenih kula mogao je izgledati ovako:

I faza – izgradnja pravolinijskog megalitskog zida između provalije na jugozapadu i strme padine na sjeveroistoku s prolazom, odnosno vratima na mjestu kasnijih glavnih gradskih vrata; taj je prolaz, odnosno vrata, mogao biti znatno jednostavnije konstrukcije.⁴⁹

II faza – izgradnja obrambenih kula i monumentalnih gradskih vrata, te djelimično rušenje megalitskog zida uz provaliju na jugozapadu, čiji je kameni materijal jednim dijelom iskorišten za izgradnju jugozapadne kule, a oslobođena površina, u ionako skućenom akropolskom prostoru, iskorištena u druge svrhe.

III faza – dogradnja i smanjivanje raspona (širine) glavnih gradskih vrata.

Uzimajući u obzir sve arhitektonske detalje i stilske karakteristike megalitske grčko-helenističke gradnje, zatim iskapanjima pronađeni pokretni arheološki inventar iz prijašnjih i najnovijih istraživanja, te slijed historijskih događaja, svaka od spomenutih faza izgradnje može se približno i vremenski determinirati.

⁴⁶ Z. Marić 1977, str. 31.

⁴⁷ Z. Marić 1977, str. 33.

⁴⁸ Z. Marić 1977, str. 31.

⁴⁹ Dh. Budina 1971, str. 331-332, Tab. XXVI, 2; 1972, str. 281, Pl. V, 1-2, F.E. Winter 1971, str. 149, Sl. 126.

Tako bi prva faza odgovarala klasičnom stupnju razvoja megalitske arhitekture na području širenja helenističke civilizacije krajem IV i, uglavnom, tokom III stoljeća pr.n.e.⁵⁰ Kako je daorski teritorij s megalitskom arhitekturom na Gradini u Ošanićima, ipak, perifernijsko područje helenističke kulture, datacija prve faze izgradnje u početku i prvu polovicu III stoljeća pr. n.e. bila bi najpribližnija. To je vrijeme naglog uspona u razvoju glavnog daorskog središta na Gradini, kada se, posebno u materijalnoj kulturi, prihvaćaju brojni sadržaji i druga dostignuća grčko-helenističke civilizacije.

Druga faza s izgradnjom obrambenih kula i ugradnjom monumentalnih gradskih vrata nije vremenski mnogo distancirana od prethodne. Po svemu bi mogla odgovarati sredini ili drugoj polovici III stoljeća pr. n.e. , odnosno vremenu najviših dometa razvoja grada, kada je konačno definiran naseobinski prostor prema grčko-helenističkim urbanim načelima, te kompletiran obrambeni megalitski sklop.

Treća faza, koja odgovara dogradnji ili smanjivanju širine, a vjerojatno i visine glavnih gradskih vrata, uslijedila je u drugoj polovici II ili početkom I stoljeća pr.n.e. U tom razdoblju dolazi do postupnog pada u razvoju grada kao odraz vojno-političkih i društvenih prilika na širim prostorima. To je već doba sve učestalijih osvajačkih pohoda Rimljana prema istočnojadranskoj obali i njenom zaleđu. Najvjerojatnije je da je i grad Daors.. stradao u nekom od ratova tog vremena.⁵¹

SKRAĆENICE

AA	–	Archaeologische Anzeiger, Berlin.
ABSA	–	The Annual of the British School at Athens, London.
AJA	–	American Journal of Archaeology, Philadelphia.
BCH	–	Bulletin de Correspondance Hellenique (Ecole française d'Athènes), Paris.
CBI	–	Centar za balkanološka ispitivanja, Akademija nauka Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
GZM(A)N.S.	–	Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine (arheologija), Nova serija, Sarajevo
NSA	–	Notizie degli scavi di antichità, Academia Nazionale dei Lincei, Roma
RSL	–	Rivista di studi Liguri, Istituto internazionale di studi Liguri, Muzeo Bicknell, Bordighera

⁵⁰ G. Lugli 1957, str. 67; S. Islami 1976, str. 107 i d.; N. Čeka 1975, str. 147 i d.; 1978, str. 249 i d.; 1983, str. 135 i d.; 1985, str. 137 i d.; K. Zheku 1978, str. 113 i d.; F. Prendi 1976, str. 89 i d.

⁵¹ Z. Marić 1973a, str. 122; 1985, str. 49-50; Đ. Basler 1984, str. 49.

LITERATURA

- P. AMANDRY 1981. Chronique delphique (1970-1981), BCH CV-1981-II, Paris, 1981.
- S. ANAMALI 1972. Amantie, Iliria II, Tirana, 1972.
- Đ. BASLER 1956. Gradina u Ošanićima kod Stoca, Naše starine III, Sarajevo, 1956.
1984. Veliki zid na Gradini u Ošanićima, Slovo Gorčina, Stolac, 1984.
- G. E. BEAN – 1957. The Carian Coast III, ABSA, No 52, London, 1957.
- J. M. COOK
- F. BENOIT 1952. L'archéologie sous-marine en Provence, RSL Anno XVIII, Bordighera, 1952.
1954. Amphores et céramique de l' épave de Marseille, Gallia XII-1, Paris, 1954.
1956. Epaves de la côte de Provence. Typologie des amphores, Gallia XIV – 1, Paris, 1956.
1957. Typologie et épigraphie amphoriques. Les marques de Sestius, RSL Anno XXIII (3-4), Bordighera, 1957.
1958. Nouvelles épaves de Provence, Gallia XVI-1, Paris, 1958.
1960. Nouvelles épaves de Provence (II), Gallia XVIII-1, Paris, 1960.
- Dh. BUDINA 1971. Harta arkeologjike e Bregdetit Jon dhe e pellgut de Delvinës, Iliria I, Tirana, 1971.
- N. ÇEKA 1972. Antigonée, Iliria, Tirana, 1972.
1972. La ville illyrienne de la Basse-Selce, Iliria II, Tirana, 1972.
1975. Tipare të kulturës qytetare në Ilirinë e Jugut, Studime Historike 2, Viti XXIX (XII), Tirana, 1975.
1978. Vendbanime protourbane në Ilirinë e Jugut, Iliria VII-VIII (1977-1978), Tirana, 1978.
1983. Lindja e jetës qytetare te Ilirët e Jugut, Iliria XIII, 2, Tirana, 1983.
1985. Aperçu sur le développement de la vie urbaine chez les Illyriens du Sud, Iliria XV, 2, Tirana, 1985.
- O.C. COLBURNO 1977. Torre del Mordillo (Cosenza). – Scavi negli anni 1963, 1966 e 1967, NSA Ser. VIII-Vol. XXXI, Roma, 1977.
- Dh. CONDI 1984. Fortesa – vilë Malathresë, Iliria XIV, 2 Tirana, 1984.
- M. A. COTTON 1983. Metaponto II, NSA Ser. VIII-Vol. XXX (1977), Roma, 1983.

- M. CRISTOFANI 1973. Volterra, NSA Ser. VIII-Vol. XXVII, Roma, 1973.
- F. D'ANDRIA 1980. Metaponto I, NSA Ser.VIII-Vol. XXIX (1975), Roma, 1980.
- B. DAUTAJ 1981. Kalaja e Mavrovës dhe identifikimi i saj me qytetin ilir Olympe, Iliria XI, 1, Tirana, 1981.
- V. DAUTOVA-RUŠEVLJANIN 1970. Tipologjia kvarnerskih amfora, Diadora 5, Zadar, 1970.
- P. DUCREY – O. PICARD 1970. Recherches à Latô, BCH XCIV (II), Paris, 1970.
- A. FABER 1975. Zum Megalithenbau – Einige Bemerkungen über die Überwölbung der Stadttore der Megalithenbefestigungen und ihre Datierung, Posebna izdanja, CBI XXIV, 6, Sarajevo, 1975.
- Y. GOESTER – G. TERIELE – C. VERMEULEN WINDSANT 1981. Laudha 1978, BCH CV (II), Paris, 1981.
- Y. GRANDJEAN 1970. Rapports sur les travaux de l'Ecole française en 1969, BCH XCIV (II), Paris, 1970.
- M. GUALTIERI 1979. Roccagloriosa (Salerno). – Relazione preliminare sulla campagna di scavo 1976-1977, NSA Ser. VIII-Vol. XXXII (1978), Roma, 1979.
- N.G.L.HAMMOND 1967. Epirus, Oxford, 1967.
- L. HASELBERGER 1978. Zum Paläopyrgos von Naussa auf Paros, AA, Heft 3, Berlin, 1978.
- H. HIDRI 1983. Gërmime në nekropolin e Dyrrahut – Kodrat e Dautës (viti 1977), Iliria XIII,1, Tirana, 1983.
- S. i H. HODKINSON 1981. Mantinea and the Mantinike: Settlement and Society in a Greek Polis, ABSA, No. 76, London, 1981.
- R. HOPE SIMPSON – J. F. LAZENBY 1970. Notes from the Dodecanese II, ABSA, No. 65, London, 1970.
- S. ISLAMI 1976. Problèmes de chronologie de la cité illyrienne, Iliria VI, Tirana, 1976.
- I. KACA 1981. Tre vendbanime ilire në rrethin e Dibrës, Iliria XI, 1, Tirana, 1981.
- D. KOMATA 1978. Një vëstrim arkeologjik në luginën e Shushica, Iliria VII-VIII (1977-1978), Tirana, 1978.
- W. K. KOVACSOVICS 1982. Zu drei Bandenkmalern aus Alyzia, Mitteilungen des Deutschen Arcaeologischen Institut, Athenische Abteilung, Band 97, Berlin, 1982.
- K. LAKO 1981. Rezultatet e gërmimeve arkeologjike ne Butrint në vitet 1975-1976, Iliria XI, 1, Tirana, 1981.
- N. LAMBOGLIA 1952. La Nave Romana di Albegna, RSL Anno XVIII (3-4), Bordighera, 1952.

1955. Sulla cronologia delle anfore romane di età repubblicana (II-I secolo a. C.), RSL Anno XXI (3-4), Bordighera, 1955.
1961. Problemi tecnici e cronologici dello scavo sottomarino al'Grand Conglué, RSL Anno XXVII (1-4), Bordighera, 1961.
- F. G. LO PORTO 1966. Metaponto-Scavi e ricerche archeologiche, NSA Ser. VIII- Vol. XX, Roma, 1966.
- G. LUGLI 1957. La tecnica edilizia romana, Roma, 1957.
- F. G. MAIER 1958. Stadtmauern auf Keos, Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung, Band 73, Berlin, 1958.
- E. MANGANI 1985. Adria (Rovigo). – Necropoli in loc. Ca'Garzoni. Prima campagna di scavo 1966, NSA Ser. VIII –Vol. XXXVI (1982), Roma, 1985.
- Z. MARIĆ 1973. Arheološka istraživanja na Gradini u Ošanićima kod Stoca 1963. godine, GZM(A) N.S. sv. XXVII/XXVIII (1972/1973), Sarajevo, 1973.
- 1973a. Daorsi, Godišnjak CBI X, 8, Sarajevo, 1973.
1975. Prahistorijska i protohistorijska utvrđenja na području Daorsa, Posebna izdanja, CBI XXIV, 6, Sarajevo, 1975.
1977. Arheološka istraživanja Akropole ilirskog grada Daors..a na Gradini u Ošanićima kod Stoca od 1967. do 1972. godine, GZM (A) N.S. sv. XXX/ /XXXI (1975-1976), Sarajevo, 1977.
1979. Depo pronađen u ilirskom gradu Daors.u (2. st. pr. n. e.), GZM (A) N.S. sv. XXXIII (1978), Sarajevo, 1979.
1985. Helenizam i helenistička umjetnost u Hercegovini, Materijali XX, Beograd, 1985.
- B. MARJAN 1989. Protohistorijski nalazi s Gradine u Prenju kod Stoca, GZM (A) N.S. sv. 42/43 (1987/1988), Sarajevo, 1989.
- B. MARIJANOVIĆ 1984. Završna istraživanja akropole na Gradini u Ošanićima, GZM (A) N.S. sv. 39, Sarajevo, 1984.
- R. MARTIN 1956. L'urbanisme dans la Grèce antique, Paris, 1956.
1965. Manuel d'architecture grecque, I, Matériaux et techniques, Paris, 1965.
- L. MAZZEO SARACINO 1977. Russi (Ravenna). Campagna di scavo 1971, NSA Ser, VIII-Vol. XXXI, Roma, 1977.
- J. P. MICHAUD 1970. Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1968 et 1969, BCH XCIV(II), Paris, 1970.

- O. PICARD 1970. Rapports sur les travaux de l'Ecole française en 1969, BCH CIV (II), Paris, 1970.
- F. PRENDI 1976. L'urbanisme de l' Illyrie du Sud à la lumière des données archéologiques, Iliria VI, 1, Tirana, 1976.
- F. PRENDI – Dh. BUDINA 1972. Fouilles 1960 dans la forteresse d'Irmaj (Gramsh), Iliria II, Tirana, 1972.
- F. PRENDI – K. ZHEKU 1972. La ville illyrienne de Lissus, son origine et son système de fortifications, Iliria II, Tirana, 1972.
1986. Rreth zhvillimit urbanistik të Lisit (fundi i shek. IV-I p.e.sonë), Iliria XVI, 1, Tirana, 1986.
- D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1965. Prolegomena ilirskoj numografiji, Godišnjak CBI III/1, Sarajevo, 1965.
- E.–L. SCHWANDNER 1977. Die böotische Hafenstadt Siphai, AA, Heft 4, Berlin, 1977.
- R. L. SCRANTON 1941. Greek Walls, Cambridge, Massachusetts, 1941
- H. SPAHIU 1983. Muret rretheuse të kësthjellës së Beratit, Iliria XIII, 1, Tirana, 1983.
- F. TARTARI 1978. Hedhurimë me qeramike lokale nga Durrësi, Iliria VII-VIII (1977-1978), Tirana, 1978.
1982. Amforat e Muzeut Arkeologjik të Durrësit, Ilirie XII, 2, Tirana, 1982.
- R. A. TOMLINSON – J. M. FOSSEY 1970. Ancient Remains on Mount Mavrovouni, South Beotia, ABSA, No. 65, London, 1970.
- G. TOUCHAIS 1981. Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1980, BCH CV (II), Paris, 1981.
- O. VELIMIROVIĆ-ŽIŽIĆ 1986. Ostaci fortifikacione arhitekture na gradini Đuteza u Dinošima kod Titograda, Materijali XXII, Novi Sad, 1986.
- D. VRŠALOVIĆ 1974. Istraživanja i zaštita podmorskih arheoloških spomenika u SR Hrvatskoj (elaborat), Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Zagreb, 1974.
1979. Arheološka istraživanja u podmorju istočnog Jadrana (disertacija), Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Zagreb, 1979.
- F. E. WINTER 1966. Notes on Millitary Architecture in the Termessos Region, AJA, Vol. 70–No. 2, Philadelphia. 1966.
1971. Greek Fortifications, London, 1971.
- L. YLLI 1984. Kësthjella ilire në Prishtë, Iliria XIV, 1, Tirana, 1984.
- M. ZANINOVIĆ 1982. Nalazi sa Tora kod Jelse kao prilog njegovoj kronologiji, Opvscvla Archaeologica 7, Zagreb, 1982.
- K. ZHEKU 1978. Mbi tipologjinë e vandbanimeve të fortifikuara paraurbane ilire në territorin e Shqipërisë, Iliria VII-VIII (1977-1978), Tirana, 1978.

PORTE NORD – ORIENTALE DANS LE MUR MÉGALITHIQUE DE LA CITÉ ILLYRIENNE DE DAORS..A

RÉSUMÉ

En 1989 des études ont été menées dans le centre urbain hellénistique des Daorses illyriens, sur la Gradina d'Ošanići, près de Stolac, sur une partie d'un important mur mégalithique jouxtant la tour nord-orientale (Plan 1). On a découvert une autre porte ayant un linteau en arc au-dessus du chambranle et un auvent plat au-dessus de la partie médiane (corridor) et présentant un seuil bien conservé et des trous pour les axes des portes en bois ainsi qu'une charpente de plancher en mortier de chaux partiellement bien conservée (Plan 2-7). Dans les décombres de la porte de la ville on a trouvé un inventaire mobile datant d'époques préhistoriques anciennes et d'époques hellénistiques.

Les dimensions principales de la porte sont: $3,50 \times 4,20$ m (Plan 2), et la hauteur de la porte avec l'arc est de 3,80 m (Plan 6, 9). La porte en bois à deux vantaux avait des axes encastrés dans les trous du seuil à une distance de 2,80 m et avait 2,10 m de haut, c'est-à-dire la même hauteur que celle des vantaux (Plan 5, 6). Ainsi la porte nord-orientale correspondait en tout à la porte de la ville jouxtant la tour sud-occidentale étudiée auparavant (Plan 1). D'après la disposition spatiale, il semble toutefois que la porte nord-orientale servait surtout à des fins militaires et jouait un rôle stratégique dans la défense de l'agglomération lorsqu'il y avait menace de guerre, tandis qu'en période de paix, elle était ouverte à un trafic de marchandises restreint. Qu'il en fût ainsi, la situation sur le vaste plateau de la colonie de Banje le prouve; en effet c'est de là que partaient plusieurs voies de communication se dirigeant vers la porte jouxtant la tour sud-occidentale. D'autre part, la porte nord-orientale était entravée (Plan 1) sur sa face antérieure par des murs en zig-zag et en arcs et aucune voie de communication en provenance du plateau de Banje n'était orientée vers elle. Par conséquent, la porte nord-orientale était principalement destinée à la défense, à la différence de la porte sud-occidentale qui était le passage principal pour entrer dans la ville et en sortir. Etant donné l'ouverture importante de la porte principale, il semble que la ville de Daors..ait elle aussi été détruite après avoir été envahie.

La porte nord-orientale comme la porte principale ont été ultérieurement interpolées, avec les tours de défense, dans le mur mégalithique. Leur insertion correspondrait à la IIème phase de l'édification de l'architecture mégalithique de défense (la première phase correspond à la construction du mur mégalithique de droite ligne au début du IIIème siècle av.n.e.), c'est-à-dire au début ou au cours de la seconde moitié du IIIème siècle av.n.e. Dans la dernière et troisième phase de construction, on s'est contenté d'apporter une modification aux dimensions de la porte principale en réduisant la largeur pour la ramener à celle de la porte nord-orientale, et ce vraisemblablement à la fin IIème ou au cours de la première moitié du Ier siècle av.n.e.

Traduction:
Marie-Agnès Vujić

Tabla I

1

2

Tabla II

1

2

3

4

Tabla III

1

2

3

4

5

6

UDK: 903.05. "639" (497)

Maja PAROVIĆ – PEŠIKAN
Originalni naučni rad

TIPOLOGIJA GRČKIH STRIGILA IZ JUGOSLAVIJE I ALBANIJE

Strigilis, odnosno *stleggis* u grčkoj terminologiji, predstavlja alatku specifične namene i oblika, koja je usko vezana za vežbe i život u palestri grčkih gimnasia, za sistem vaspitanja – kako fizičkog tako i duhovnog – budućih građana grčkog polisa. Kako se u grčkim gradovima vojska popunjavala pretežno sinovima građana, pripremi omladine za vojnu službu u gimnasiau pridavao se veliki značaj. Spiskovi efeba i imena pobjednika na lokalnim takmičenjima, ispisani na kamenim pločama, postavljali su se u gimnasiau na vidnom mestu, a učešće na velikim opštegrčkim takmičenjima smatralo se velikom čašću ne samo za učesnika nego i za grad odakle je on dolazio. Zato bi pojava strigila u pojedinim, ne tako čestim, grobnicama trebalo da svedoči o određenom načinu života, odnosno o prihvatanju ne samo običaja nego i ideologije grčkog polisa. U članku su obrađeni, tipološki određeni i hronološki datovani strigili (29 kom.) iz nalazišta u Jugoslaviji i Albaniji.

Razumljivo je da nalaze takve vrste možemo očekivati u onim delovima Jugoslavije gde je uticaj grčke kulture ostavio najjačeg traga, pre svega u Makedoniji i na jadranskoj obali. Postojanje gimnasia u nekim antičkim gradovima Makedonije zabeleženo je na osnovu arheoloških i epigrafskih nalaza, doduše iz nešto kasnijeg, ranorimskog doba. Tako su u gradu *Styberra* u Pelagoniji tokom iskopavanja otkriveni ostaci većeg građevinskog kompleksa na lokalitetu Manastir, koji, na žalost, nisu do kraja ispitani. D. Vučković-Todorović¹ pripisala ih je gimnasiau kako zbog činjenice da je tu nađeno nekoliko desetina natpisa i veći broj statua, među kojima jedna statua efeba, tako i zbog karakteristika arhitektonskog kompleksa u kome je bilo i dvorište sa peristilom, gde su se i izvodile vežbe. Među natpisima je naročito zanimljiv jedan, u kome se govori o postavkama ulja za vežbanje efeba, koji se završavao stihovima o "radosti svih u gimnasiau koji se mogu mazati uljem u izobilju"². Preko epigrafskih nalaza, dakle na posredan način, možemo zaključiti o postojanju gimnasia i u peonskom gradu *Stenae*, kod Demir Kapije, u čijoj su neposrednoj blizini otkriveni odlomci velikog natpisa u čast lokalnog gimnasiajarha, koji je, osim grčkog imena Noumenios, nosio još i rimsko ime Titos (odn. Titus)³.

¹ D. Vučković-Todorović 1964, 17-18, T. XII.

² D. Vučković -Todorović 1964, 22-23, T. XIX, sl. 33.

³ F. Papazoglu 1952, 262-266; M. D. Petruševski 1955, 140-143, gde autor daje ispravno čitanje imena: Noumenios.

Veća koncentracija bronzanih i gvozdениh strigila upravo u nekropoli Demir Kapije zato otvara mogućnost za pretpostavku o postojanju gimnasija bar od IV v. st. e., ako ne i ranije, potvrđujući, još jednom, tipično grčki karakter ove metropole i načina života u njoj.

Prikupivši sve nalaze strigila koji su bili poznati u njegovo vreme, prof. P. Lisičar⁴ je publikovao tridesetak različitih strigila izrađenih od bronzе ili gvožđa, podelivši ih u dve velike grupe: 1. strigili iz predrimskog doba, počev od IV veka st. e., i 2. strigili iz rimskog doba. U prvoj grupi su se našli svi primerci iz onda tek otkrivenih nekropola oko Ohrida (Trebnište, Trebniško Kale, Prentov Most), kao i oni iz nekropole Demir Kapija, dok su u drugu grupu ušli nalazi iz Solina, okoline Zadra i drugih mesta u Dalmaciji, uz slučajne nalaze iz reke Kupe kod Siska. Iako P. Lisičar nije ulazio detaljnije u tipološka razmatranja, on je tom prilikom utvrdio dva osnovna tipa karakteristična za svaku od ovih grupa: osnovni grčki tip strigila sa trakastom, nazad savijenom drškom, i rimski tip, sa drškom u obliku masivnog rukohvata.⁵ Posebno je izdvojena grupa grobova datirana u vreme oko III v. n. e. (Kostolac, Gorica kod Ohrida, Promine-Golobrig u Dalmaciji).⁶ Imajući u vidu sadašnje stanje istraživanja na ovom polju, s obzirom na novije nalaze i u Makedoniji (Demir Kapija, Isar-Marvinci) i u Dalmaciji (Issa), a naročito u vezi sa novim publikovanim materijalom iz nekropola grčkih gradova Sredozemlja, Jadranskog mora, kao i na severnim i zapadnim obalama Ponta, u kojima strigili potiču iz dobro datiranih grobnih celina, smatramo da je došao momenat za pokušaj tipološke analize varijanata ove, inače vrlo stabilne, vrste alatke. Ne treba naglašavati poseban značaj nalaza iz južnih jadranskih kolonija Apolonije i Epidamnosa (Dirahija)⁷ sa jedne, i iz nekropole Isse (Vis)⁸ sa druge strane, za područje jadranske obale i zapadne Makedonije. Nalazi iz njihovih nekropola, istraživanih u toku poslednjih 10-15 godina, dali su dovoljno materijala za naša ispitivanja, isto kao i materijal iz velike nekropole na Liparskim ostrvima blizu Sicilije (Meligounís-Lipàra).⁹ Strigili iz nekropole Korinta i crnomorskih kolonija, Apolonije na zapadnoj obali Ponta kod grada Sozopola i Olbije na severnoj crnomorskoj obali, upotrebljeni su samo kao komparativni materijal.

Pitanje datiranja prvih, najstarijih, strigila kod nas izazvalo je neslaganje, naročito u pogledu lepo izrađenog bronzanog, spolja posrebnog strigila iz groba 29 u nekropoli Trebnište/Suva češma, koji su V. Lahtov i J. Kastelic¹⁰ datovali u kraj VI ili početak V v. st. e., dok je P. Lisičar povezoao ovaj nalaz sa strigilima iz Demir Kapije, koji nisu stariji od IV v. st. e. Međutim, naknadno objavljivanje brojnih predmeta arhajskog grčkog importa sa područja Salone, Isse i drugih mesta na istočnoj obali Jadrana ukazalo je na

⁴ P. Lisičar 1958, 323-331.

⁵ P. Lisičar 1958, 324-326.

⁶ P. Lisičar 1958, 328.

⁷ A. Mano 1971, 104-207, T. XLVI; H. Hidri 1983, 157-158, T. II, gr. 2; T. III, gr. 15; T. VII, gr. 30.

⁸ M. Nikolanci 1961-1962, 85; N. Cambi, B. Kirigin, E. Marin 1981, 69; B. Kirigin, E. Marin 1985, 50-52; B. Kirigin 1985, 92-95.

⁹ L. Bernabo-Brea et M. Cavalier 1965, 217, 227, T. LXIII, 1-2; T. CXXXI, 5 f; T. CXXXVIII, 2 d; T. CCXVIII, 18.

¹⁰ V. Lahtov – J. Kastelic 1957, 41 i 50, T. XVII, 7-8.

znatno starije uske veze s arhajskim centrima grčke kulture širom Mediterana, od Male Azije do Sicilije i Etrurije¹¹, pa se tako stvorila mogućnost da se objasni pojava ovog, bez sumnje, importovanog strigila mnogo pre IV v. st. e., za koji se tradicionalno vezivao širi talas grčke kolonizacije na istočnom Jadranu. O datiranju ovog strigila i o arhajskom natpisu na njegovoj dršci imali smo priliku da govorimo na drugom mestu.¹² Rešavanju ovog za našu temu važnog pitanja najviše bi moglo doprineti upoređenje sa istovremenim nalazima iz drugih susednih nekropola, odnosno, sa predstavama strigila na grčkim vazama, koje su, bez sumnje, nezamenljiv izvor naših saznanja o svakodnevici života u antičko doba uopšte, a naročito za proučavanje kulture klasičnog doba, kao nemi svedok, uverljiv skoro isto toliko kao i malobrojni sačuvani pisani literarni izvori. U tu svrhu poslužili smo se rezultatima do kojih je došao švajcarski arheolog H. Marwitz¹³, koji se, koliko mi je poznato, jedini dosad bavio tipologijom strigila na ovaj način, prilikom ispitivanja jednog bronzanog strigila nađenog u moru između Sirakuze i Leontina.

Na osnovu crteža sa vaza, koje je ispitivao H. Marwitz, može se govoriti o dva osnovna oblika strigila, klasificiranih prema obliku drške kao osnovnom kriteriju (sl. 1): 1. sa drškom u obliku štapića ili cilindričnog tulca za nasađivanje drške (sl. 1, A); 2. sa drškom u obliku presavijene trake u vidu petlje, odnosno slobodno lebdeće trakaste drške. Drška prvog tipa se produžava u lučno savijen deo oblikovan kao žleb, koji je služio kao strugalica prilikom čišćenja tela od peska i ulja posle vežbanja u palestri. Prateći slike na slikanim antičkim vazama, Marwitz je došao do saznanja da je ovaj tip bio u upotrebi na prelasku iz VI u V v. st. e. (Berlinski slikar), zatim tokom prve polovine V v. st. e. (slikar Pariske Gigantomahije, oko 470. g., odnosno Euaion-Maler, oko 460. g.), pa sve do poslednje trećine V v. (slikar Kleofona).¹⁴ Posle V v. nemoguće je pratiti dalji razvoj strigila preko predstava u vaznom slikarstvu zbog toga što je od početka IV v. u kasnom crvenofiguralnom stilu zavladao tolika nemaraost i površnost izrade da ti crteži praktično gube svoj dokumentarni značaj, sve do napuštanja crvenofiguralnog stila sa prelaskom na čisto dekorativni stil "Gnathia" vaza počev od druge polovine IV v. Dakle, razvoj prvog tipa strigila može se videti na osnovu položaja žleba strugalice u odnosu na dršku i prema manjoj ili većoj zaobljenosti njenog luka, koji postaje sve izrazitiji, sa vremenom dobijajući polukružni oblik (sl. 1, 1-4, 6).

Na Balkanu ova vrsta strigila poznata je iz nekropole Apolonije Ilirske, gde potiče iz najstarijih grobova s kraja VI-početka V v. (sl. 2, 1-2).¹⁵ Zanimljivo je da drške ovih strigila pokazuju izvesne razlike. Jedna (iz groba 64) ima oblik šipke obavijene metalnom žicom (ili uskom trakom ?), dok se na spoljnoj površini lučno savijene strugalice nalazi mala petlja za vešanje na zid ili za nošenje za pojasom. Drugi strigil ima poduži tulac za nasađivanje drvene drške, cilindričnog oblika; dakle, u pitanju su iste varijante koje su zapažene i na slikama u vaznom slikarstvu. Prva varijanta ima svoje paralele u jednom grobu iz nekropole Meligounís-Lipàra (grob 144), u kojem je nađen strigil izrađen od

¹¹ N. Nikolanci 1966, 100-110.

¹² M. Parović-Pešikan 1988, 43-47, sl. 1.

¹³ H. Marwitz 1979, T. 22, 1-2.

¹⁴ H. Marwitz 1979, 75.

¹⁵ A. Mano 1971, T. XLVI, 1-2.

gvožđa sa drškom obavijenom trakom u vidu spirale.¹⁶ Za drugu varijantu, onu sa cilindričnim tulcem, ima dobrih analogija u severnoj nekropoli Korinta¹⁷, kao i u Olbiji¹⁸, sve iz V-IV veka st.

Jedini dosad poznat primerak ovog tipa strigila iz Jugoslavije dolazi iz nekropole Isar-Marvinci u dolini Vardara (grob 33), pronađen zajedno sa žiškrom u velikoj keramičkoj urni a datiran je u kraj V početak IV v.¹⁹ Koliko se može videti, relativno dobro sačuvana drška ovog strigila, puno livena (?) i sa dugmetom na donjem kraju, ima dosta sličnosti sa jednim od korintskih primeraka, takođe iz V-IV v. st. e.²⁰

Iz nekropole Epidamna (Dirahija) potiču dva primerka (grob 9), od kojih je jedan čitav, a drugi u fragmentima, sa drškom u obliku šipke obavijene spiralnom metalnom žicom (sl. 2, 3).²¹ Ova dva primerka spadaju u nešto kasnije doba, u kraj IV-početak III v. st. e., i govore o daljoj upotrebi tog tipa strigila u ranohelenističko doba. Kasnohelenističkom, odnosno rimsko-republikanskom periodu (II-I v. st. e.), kad počinje intenzivan prodor Rimljana na Balkan, sve do završetka rimsko-ilirskih ratova u Dalmaciji, pripada veliki broj primeraka iz naših muzejskih zbirki. Tu treba spomenuti nekoliko primeraka iz Salone (sl. 2, 5-7), kao i jedan primerak iz Siska, nađen prilikom bagerisanja reke Kupe (sl. 2, 4).²² Ovi strigili imaju veoma bliske analogije u kasnohelenističkim grobovima u Meligounís-Lipàra (grob 66, 84, 108 i dr.).²³ Oni imaju pločastu dršku, koja je ravna, sa polukružno savijenom strugalicom. Najkasniji primerak ovog tipa u Jugoslaviji, koliko mi je poznato, potiče iz Emone i datiran je u I v. n. e.²⁴, dok drugi primerak iz severne nekropole Emone, koji se po obradi drške neznatno razlikuje od prethodnog, spada u drugu polovinu I veka.²⁵

Većina strigila iz ovog doba, za razliku od najranijih, bila je napravljena od gvožđa, dok su bronzani primerci retki. Međutim, pojava gvozdenih strigila zapažena je znatno pre, još u IV v. st. e., kad se upotrebljavaju paralelno sa bronzanim, ali njihova široka upotreba pada tek na početak helenističkog doba. O tome svedoče brojni nalazi iz liparske nekropole, kao i iz Apolonije pontijske.²⁶ Kao retke izuzetke možemo pomenuti dva gvozdena strigila iz olbijske nekropole V-IV v. iz grobova 50/1910 i 76/1910²⁷, od kojih je jedan bio sa drškom nalik na ravnu šipku, dok je drugi sa drškom u obliku tulca. Uske pločaste drške gvozdenih strigila iz kasnohelenističkog i ranorimskog doba verovatno su

¹⁶ L. Bernabo – Brea et M. Cavalier 1965, II, 239.

¹⁷ G. R. Davidson 1952, 183, pl. 81, n. 1317 (grob 32, prva polovina V v.); G. R. Davidson 1964, 92, pl. 81, n. 322/2 (oko sredine V v.).

¹⁸ Ю. Н. Козыб 1974, 85; gvozdeni primerak iz groba 50/1910, datiranog u V-IV v.

¹⁹ V. Sokolovska 1982, 178, sl. 6.

²⁰ G. R. Davidson 1964, pl. 81, n. 322/2.

²¹ H. Hidri 1983, T.II, 15.

²² P. Lisičar 1958, 325, sl. 3, c, e, f; 327, sl. 4 c.

²³ L. Bernabo-Brea et M. Cavalier 1965, II, T. CCXVIII, 18, 28, 30, 32.

²⁴ Lj. B. Popović – D. Mano-Zisi – M. Veličković – B. Jeličić 1969, 139, br. 278.

²⁵ Lj. Plesničar – Gec 1967, 95, 4; Lj. B. Popović – D. Mano-Zisi – M. Veličković – B. Jeličić 1969, br. 278.

²⁶ Мв. Венедиков 1962, 315 -317, T. 170 -171; L. Bernabo-Brea et M. Cavalier 1965, II, 239.

²⁷ Ю. Н. Козыб 1974, сл. 39, 4.

se oblagale drvenom ili koštanom oplatom. Što se tiče strugalice, već se kod najstarijih varijanti prvog tipa prati tendencija koja će se videti i kod ostalih tipova, o kojima će još biti reči. Ta tendencija ponavlja onaj razvoj koji se konkretno prati na primerima iz vaznog slikarstva. Naime, isprva se strugalica, izgleda, sastojala od trakastog bronzanog lima, samo malo savijenog, nalik na strigil iz groba 9 u Apoloniji (sl. 2, 2), kod koga još nema žleba polukružnog preseka, a sama alatka više liči krivom nožu. Primerak iz nekropole Epidamna (Dirahija) s kraja IV-početak III v. (sl. 2, 3) već je dobro oblikovan sa žlebom polukružnog preseka i standardnim polulučnim oblikom strugalice, koji se razvio u međuvremenu.

Drugi tip, sa trakastom drškom savijenom u obliku petlje, isto tako se pojavljuje na mnogim slikanim vazama V v. st. e., pokazujući već onda veliku raznovrsnost u oblikovanju trakaste drške i načinu njenog učvršćivanja, kao i postepenog formiranja rukohvata ili prave drške. Kod svih slikanih predstava strigila može se zapaziti da je petljasta ili slobodno lebdeća drška znatno manja od strugalice. H. Marwitz²⁸ podelio je strigile ovog tipa u četiri grupe prema načinu pričvršćivanja drške: a) sa drškom savijenom prema unutrašnjoj strani (sl. 1, Ba, 11), čije su predstave potvrđene na vazama slikara Onesima, s početka V v. st. e., i jednog od slikara Polignotovog kruga, oko sredine V v.; b) sa drškom savijenom na spoljnu stranu koja slobodno lebdi (sl. 1, Bb, 14-17), a javlja se, takođe, kod slikara sa prelaza iz VI u V. v., kao što je slikar Onesima, ili kod slikara Briga, 480-470. g. kao i kod Trske, znatno kasnijeg slikara poslednje četvrtine V v.; c) varijanta prethodne grupe, kod koje je unazad savijena trakasta drška pričvršćena nitnama na spoljnoj strani strugalice (sl. 1, Bc, 18-20); d) sa potpuno zatvorenom drškom, prilično masivnom i uobičenom kao rukohvat, manje-više simetrično postavljenom u odnosu na strugalicu (sl. 1, Bd, 21). Sudeći po predstavama na vazama, ova poslednja varijanta kao da je bila malo rasprostranjena. Iako se na osnovu ilustracija strigila na slikanim vazama možda može govoriti da se strigili iz grupe Bc i Bd javljaju pretežno kod slikara prve četvrtine V v. st. e., što se vidi po ilustracijama sakupljenim kod H. Marwita, očigledno je da su sve varijacije formiranja drške, kako kod bronzanih tako i kod gvozdених strigila, stvorene u V v. st. e., približno u isto vreme, a verovatno je i da su trajale sve do helenističkog doba.

Nije, međutim, podjednaka popularnost pojedinih hronološki istovremenih oblika. Tako je na osnovu materijala iz nekoliko većih nekropola jasno da su najčešći nalazi strigila u grobovima V i IV v. pripadali tipu sa slobodno lebdećom drškom, presavijenom na spoljnu stranu, ili pak tipu sa drškom pričvršćenom nitnama na zadnjoj strani žleba strugalice – varijante Bc i Bd, prema Marwitu, koje smo označili kao tip 2a (sl. 3,8-14) i 2b (sl. 3, 15-17). Zaista, iz dostupnog nam materijala samo pojedini retki primerci mogu da se uporede sa varijantom Bd, odnosno našom varijantom 2c, kao i sa varijantom Ba, koju smo označili kao 2d. U pitanju je jedan primerak iz Apolonije Ilirske na Jadranu (sl. 3, 16), datiran u kraj V ili početak IV v., tipa 2c, uz dva primerka tipa 2d (sl. 3, 19-20) iz nekropole Epidamna, koji su skoro identični. Bar jedan od njih je iz groba datiranog bronzanim novcem lokalnog kovanja IV v. Nekropola Olbije takođe je dala jedan primerak

²⁸ H. Marwitz 1979, 76.

tipa 2c, konstatovan u grobu datovanom oko sredine V v.²⁹ dok je iz Apolonije Tračke, na zapadnoj obali Ponta, poznat jedan primerak istog oblika izrađen od gvožđa, ali je mnogo kasniji, iz III v. st. e.³⁰ Primerci bliski tipu 2d pojavljuju se u nekropoli kolonije Issa (grobnice 3 i 4), datirani u II v. st. e., otkopani na lokalitetu Martvilo.³¹ Zapravo, isejski primerci su mnogo bliži bogato ukrašenim strigilima iz rimskog doba, koje je P. Lisičar³² izdvojio u posebnu grupu, ali o njima ćemo detaljnije govoriti kasnije. Sve to govori o dugom održavanju i trajanju tradicije upotrebe strigila³³, bez obzira što je on u rimsko doba lokalno ograničen, jer se duže zadržao u oblastima s očuvanom helenističkom tradicijom, kao npr. na području oko Crnog mora ili u Maloj Aziji.³⁴

Ali vratimo se na tipološki razvoj strigila sa područja Balkana. Zahvaljujući povećanom broju nalaza pokušaćemo sagledati razvoj najčešćih tipova strigila – 2a i 2b (sl.3), koji odgovaraju tipovima Bb i Bc po Marwitzu (sl. 1). Najstariji primerak strigila tipa 2a u Jugoslaviji dobro je sačuvan i bronzani posrebneni strigil iz groba 29 u nekropoli Trebenište/Suva češma kod Ohrida (sl. 3, 10)³⁵, na kome je natpis bio ispisan slovima zapadnogričkog alfabeta raširenog u srednjoj Grčkoj, kao i u grčkim kolonijama na Siciliji i u južnoj Italiji. O ovom nalazu imali smo priliku detaljno raspravljati na drugom mestu.³⁶ Nema sumnje da je u pitanju importirani primerak iz južne Italije. Uz njega možemo dodati jedan primerak iz groba 69 nekropole Apolonije Ilirske³⁷, koji je nešto stariji, datiran u kraj VI-početak V v., a isto tako i strigil iz Siska (sl. 3, 8-9), izvađen iz reke Kupe (sad u Arheološkom muzeju u Zagrebu), za koji je P. Lisičar konstatovao da mu je drška prvobitno bila odvojena i prilikom restauracije naknadno zakovana za strugalicu.³⁸ Još jedan primerak iz Apolonije, iz groba 118 (sl. 3, 11), datiran u kraj V ili početak IV v.³⁹, zaključuje ovu malobrojnu najstariju grupu nalaza tipa 2a.

Njihova osnovna karakteristika je relativno dug i plitak žleb strugalice i kraća drška sa slobodno lebdećim krajem, koji se završava listolikom pločicom (bez rupica za zakivke). Značajan je i odnos veličine strugalice prema dužini drške, do njenog pregiba, koji iznosi oko 2:1. Za razliku od standardnog oblika ove vrste strigila, svi primerci rane grupe su izrazito ravni sa blago savijenom strugalicom, kao npr. strigil iz Apolonije (grob 118), koji ukazuje na osnovni pravac budućeg razvoja. Svi pomenuti primerci su od bronzne, a jedan je posrebneni.

²⁹ Ю. Н. Козуб 1974, 138, sl. 39, 3 i sl. 40.

³⁰ Мв. Венедиков 1962, 316, T. 171, br. 1064.

³¹ B. Kirigin 1985, 92-94; N. Cambi, B. Kirigin, E. Marin 1981, T. IX, 2, 9, 13 i 29.

³² P. Lisičar 1958, 328.

³³ P. Lisičar 1958, sl. 3, a, b, d; sl. 4, e, f; M. Vasić 1905, 148-158, sl. 9.

³⁴ E. Pottier – S. Reinach 1885, 168-169.

³⁵ V. Lahtov – J. Kastelic 1957, vidi nap. 10.

³⁶ M. Parović – Pešikan 1988, 43-48, sl. 1 – gde se obrazlaže pretpostavka o datiranju ovog natpisa u kraj VI ili možda i početak V v.st.e. na osnovu analognih epigrafskih spomenika i lingvističkih podataka.

³⁷ A. Mano 1971, T. XLVI, 3.

³⁸ P. Lisičar 1958, 325, sl. 4a – konstatuje da je ovaj strigil veoma sličan primerku iz Trebeništa.

³⁹ A. Mano 1971, T. XLVI, 6.

Dalji razvoj tipa 2a dobro se vidi na nalazima s kraja V-IV v., koji takođe čine usko povezanu hronološku i tipološku skupinu. Među njih ubrajamo nekoliko primeraka iz Demir Kapije izrađenih od gvožđa (sl. 3, 13), od kojih je onaj sa prelomljenim krajem trakaste drške pronađen u grobu 4 pre početka sistematskih iskopavanja, pa je dospao u Narodni muzej u Beogradu (sl. 3, 12)⁴⁰. Za njegovo datiranje značajan je crvenofiguralni lekit sa slikom labuda nađen u istom grobu, datiran u kraj V v. st.e.⁴¹ U istoj muzejskoj zbirci postoji još jedan potpuno sačuvan gvozdeni strigil istog oblika kao i prethodni primerak iz Demir Kapije nepoznatog porekla, koji spominje P. Lisičar.⁴² Dva strigila iz južnojadranskih kolonija, iz groba 20 u Apoloniji⁴³ i iz groba 13 u Dirahiju (sl. 14)⁴⁴, i tipološki i hronološki odgovaraju primerku iz groba 4 u Demir Kapiji, s obzirom da se datiraju u kraj V ili početak IV v. Značajnu paralelu ovim našim strigilima čini nekoliko primeraka iz Apolonije na zapadnoj crnomorskoj obali u Trakiji, gde su nađeni pretežno u grobovima iz IV v. st. e.⁴⁵ Dva ilustrovana primerka, od kojih su sačuvane uglavnom samo drške sa gornjim delom strugalice, imaju na isti način unazad savijenu traku koja slobodno lebdi, a završava se listolikim dodatkom ovalnog oblika bez rupica za zakivke.

Karakteristično svojstvo koje ovu malobrojnu skupinu izdvaja od starijih primeraka tipa 2a sastoji se u jako savijenom lučnom obliku žleba strugalice, a i nešto drukčijim proporcijama u odnosu dužine drške prema strugalici. Očigledno je da se dužina drške postepeno povećava, uz istovremeno povećanje dužine alatke u celini: najveća dužina u starijoj grupi iznosi 22 cm, dok je u ovoj povećana do 24,8 cm. Isti oblici i tendencija razvoja konstatovani su i u materijalima nekropole Meligounís-Lipàra⁴⁶, gde se, prvenstveno, pokazuje znatno povećanje broja gvozdениh strigila uporedo sa bronzanim, naročito u grobovima sa keramikom iz druge polovine IV v. i sa "Gnathia" keramikom poslednje trećine IV v. i početka III v. st.e. Ni na jednom od ovih primeraka nema bilo kakvog traga ukrašavanja.

Tipološki razvoj strigila tipa 2a završavaju dva primerka iz nekropole antičke Isse⁴⁷, gde su u porodičnim grobnicama sa više naknadnih sahrana nađeni gvozdeni strigili, koji se tipološki potpuno uklapaju u ovu grupu, a potiču iz grobnica 14 i 24. Prema obilnom keramičkom materijalu, uključujući i importiranu keramiku iz italjskih proizvodnih centara i domaću keramiku iz isejskih radionica, ove grobnice su pripadale III, odnosno III-11 v. st. e.⁴⁸

⁴⁰ P. Lisičar 1958, 324, sl. 2b; D. Vučković – Todorović 1961, 240.

⁴¹ D. Vučković – Todorović 1961, 249, sl. 45. Dva druga komada potiču iz iskopavanja Demir Kapije 1951.-1952. g., a nađeni su u sloju, van grobnih celina. Sad se nalaze u Arheološkom muzeju Makedonije u Skoplju.

⁴² P. Lisičar 1958, 324, sl. 2a.

⁴³ A. Mano 1971, T. XLVI, 5 (desno).

⁴⁴ H. Hidri 1983, T. II.

⁴⁵ Мв. Венедиков 1962, 315-317, T. 170, br. 1041 i 1044.

⁴⁶ L. Bernabo – Brea et M. Cavalier 1965, II, 239, T. CXXVIII, 2d (grob 145) i T. CXXXI, 5f (grob 246).

⁴⁷ B. Kirigin, E. Marin 1985, 50-51, T. IX, 15.

⁴⁸ N. Cambi, B. Kirigin, E. Marin 1981, 69-70.

Jedini potpuno sačuvan primerak strigila tipa 2b dolazi iz groba 117 nekropole Apolonije Ilirske, koji se datira u kraj V početak IV v. (sl. 3, 17), koji ima jako savijen oblik lučnog dela strugalice i trakastu dršku s izduženim krajem pričvršćenim na zadnjoj strani žleba strugalice.⁴⁹ Veoma su mu bliska tri primerka iz liparske nekropole, od kojih je jedan iz V v. st.e., a ostali iz IV v.⁵⁰ Iz novijih iskopavanja nekropole Demir Kapija (grob 43) potiče fragmentirani strigil koji pripada ovoj grupi⁵¹. Od njega se sačuvala veoma dobro izrađena trakasta drška sa lepo oblikovanim izduženim listolikim završetkom skoro trougaonog oblika sa četiri zakivke za pričvršćivanje za lopaticu strugalice. S unutrašnje strane trakaste drške nalazi se utisnut žig u ovalnom okviru.⁵² Na pregibu trakaste drške, približno na polovini njene dužine, zapaža se rombično proširenje čisto ukrasnog karaktera, koje uz pomenuti ukrasni završetak trakaste drške svedoči o veoma pažljivoj izradi. Svojom lepom izradom i svečanim izgledom ovaj strigil odudara od standardnih proizvoda sa kojima se obično susrećemo, izuzev primerka iz Trebeništa/Suva češma, koji je, prema izveštaju V. Lahtova, spolja imao pozlatu.

Ukrasno proširenje na dršci strigila pojavljuje se, osim na strigilu iz Demir Kapije, još i na ranije pomenutom primerku iz Meligunís-Lipàra (grob 246), sa veoma sličnim, iako ne potpuno identičnim, trouglastim završetkom na kraju trakaste drške. U nekropoli Olbije (grob 71/1911)⁵³ nađen je još jedan strigil sa sličnim ukrasnim detaljem, koji je iz V-IV v., kao i prethodno pomenuti nalazi. Najviše dekorativnih elemenata na strigilima iz ovog perioda konstatovano je u Apoloniji na tračkoj obali Ponta.⁵⁴ U pitanju je ukrašavanje ovalnog završetka drške velikom urezanom palmetom, čija predstava pokriva celi listoliki deo drške, prelazeći ponekad i na strugalicu, za koju je prikovan sa većim brojem zakivki (2-5).

Strigili ovog tipa se javljaju i u grobovima helenističkih nekropola; tako se njihov razvoj može pratiti na bazi nekoliko primeraka iz Makedonije i iz Apolonije Tračke. Bez obzira na to što su svi primerci u fragmentarnom stanju, može se konstatovati da je oblik alatke ostao skoro nepromenjen. U ove primerke spadaju fragmenti gvozdenog strigila iz groba 15 nekropole Trebeniško Kale⁵⁵, od koga su nađena tri odlomka: od gornjeg dela strugalice i dva dela drške. Pored toga V. Lahtov pominje još i jedan strigil iz groba 69 nekropole Crveinca/Prentov Most.⁵⁶ Oba ova strigila datiraju se u III-II v. st.e. Posebno

⁴⁹ A. Mano 1971, T. XLVI, 4.

⁵⁰ L. Bernabo – Breari M. Cavalier 1965, II, XII, 2.

⁵¹ V. Sokolovska 1973-1974, 187, 189, T. III, 3.

⁵² Za razliku od V. Sokolovske (ibid.) i V. Bitrakove-Grozdanove (1987, 103, T. I, 2), koje tumače ovaj natpis kao majstorski pečat, mislim da je u pitanju votivni predmet posvećen Apolonu Numeniju, možda od strane pobednika u nekom lokalnom takmičenju. Inače, podsećamo da je ime Noumenios potvrđeno na jednom fragmentarno očuvanom natpisu iz Budur Čiflika, odnosno u neposrednoj okolini Demir Kapije, koji datira iz rimskog doba: uporedi u vezi s tim natpisom mišljenja F. Papazoglu i M. Petruševskog (nap. 3).

⁵³ Ю. Н. Козуб 1974, 85, sl. 39, 2.

⁵⁴ Мв. Венедиков 1962, 317, T. 170, br. 1057-1058.

⁵⁵ V. Lahtov 1959, 58, T. XXXI, 4-5.

⁵⁶ V. Lahtov – J. Kastelic 1957, 50. Nekropola Crveinca, odnosno Prentov Most, kako se još naziva u literaturi, nije još uvek objavljena, pa se koristim kratkim izveštajem Lahtova, koji ovaj strigil upoređuje sa nalazima iz Demir Kapije i Trebeništa (lokalitet Suva češma). Up. takođe: P. Lisičar 1958, 324.

je karakterističan grobni kompleks iz Trebeniškog Kaleta, u kome je, osim strigila, nađeno nekoliko karakterističnih predmeta za ilirske nekropole tog doba, kao što je veoma kasni oblik kratkog mača tipa mahajre sa specifičnim trouglastim sečivom, očito lokalne proizvodnje, fibula s udvojenom iglom, specifična za južnoilirsko područje, vrh koplja i bronzano posuđe.⁵⁷

Razvoj strigila u vreme rimske dominacije na jadranskoj obali, kao i u Makedoniji, počinje posle sredine II v. st.e., odnosno padom ilirske države kralja Gencija i pobedom nad Makedonijom. Za ovo doba karakterističan je oblik strigila tipa 2d, koji se naslanja na starije oblike istog tipa, zabeležene samo u nekropoli Epidamna (Dirahija) u ranohelenističkim grobovima s kraja IV-početka III v., kao i potpuni nestanak svih ostalih oblika karakterističnih za grčku kulturu življenja od kraja VI v. Na istočnojadranskoj obali u to doba Issa je bila najznačajniji centar preko koga je Rim sprovodio svoj uticaj, dok je Salona postala glavni grad nove rimske provincije Ilirika. Verovatno je to razlog što se nalazi strigila iz rimsko-helenističkog perioda (II-I v.) vezuju upravo za ova dva grada. Ranije je već spomenuto da se strigili tipa 2d, izrađeni isključivo od gvožđa, pojavljuju u grobnicama 3 i 4, a verovatno i u grobnici 5a, iz nekropole Martvilo u Issi. Zbog višekratne upotrebe ovih porodičnih grobnica u njima se ponekad nalazi više sahrana, pa su, tako, u grobnici 3 nađena četiri primerka strigila. Međutim, podsećamo da nekoliko primeraka iz Salone pripada prvom tipu strigila sa drškom u obliku štapića iz istog doba (v. gore).

Isejski primerci su neposredni prethodnici još jedne grupe rimskih strigila koje je P. Lisičar izdvojio, kao što smo već rekli, u zasebnu skupinu⁵⁸, a svi potiču iz rimskih grobova II-III v. Za razliku od starijih strigila druge grupe tipa 2d, rimski primerci pokazuju izvesnu hipertrofiranost oblika, naročito u pogledu veličine strugalice, koja se završava elegantno izvijenom oštricom, dok se istovremeno nastavlja povećanje celokupne dužine alatke (između 24,5 i 30 cm). Očigledna tendencija ka eleganciji dopunjena je, ponekad, ukrašavanjem biljnim ornamentima u tehnici punktiranja, obično u vidu bršljanovih grančica, spirala itd., što je slučaj sa dva najlepša primerka, od kojih je jedan iz Gorice kod Ohrida⁵⁹, a drugi iz Kostolca u blizini rimskog Viminacija.⁶⁰ Ista vrsta strigila nalazi se i u rimskim gradovima na jadranskoj obali (Salona, okolina Zadra, Promina-Golobrig)⁶¹, ali i uz velike reke (Emona, Viminacium). Zato bi se moglo reći da se ta vrsta nalaza vezuje za određene grupe rimskog stanovništva u velikim gradovima, a posebno u gradovima Male Azije i u drugim orijentalnim provincijama, gde se helenistička tradicija veoma dugo očuvala. U tom svetlu značajna je činjenica da su se u grobovima sa strigilima nalazile antropomorfne bronzane posude, kao vaza iz Kostolca, koja ima oblik Satira, ili vaza u obliku Besa iz Gorice i Promine – Golobrige, koje sve upućuju na orijentalno

⁵⁷ O kasnijim tipovima mačeva nastalim po uzoru na grčku mahajru u lokalnim ilirskim radionicama, vidi: M. Parović – Pešikan 1982, 39, T. IV, 2; o kopljastim fibulama, up. R. Vasić 1975, 14-16; M. Parović – Pešikan 1988a, Bd. 1, 179.

⁵⁸ P. Lisičar 1958, 326-328.

⁵⁹ V. Lahtov 1961, sl. 1 i T. VII, 1-1a.

⁶⁰ M. Vasić 1905, 148-158, sl. 9.

⁶¹ P. Lisičar 1958, 326.

poreklo pokojnika. Pojava stanovništva orijentalnog porekla na Balkanu, veoma intenzivna od početka II v., ali i kasnije, u doba Severa, potvrđena je brojnim natpisima doseljenika sa maloazijskim imenima, a, takođe, i širenjem orijentalnih kultura. Ovde nije mesto za raspravu o razlozima tog procesa, koji su mnogostruki; spomenimo samo neke mogućnosti kao, npr., premeštanje vojnih jedinica duž Dunavskog limesa ili preseljavanje većih grupa stanovništva iz Male Azije u rudarske krajeve Gornje Mezije, kao i trgovaca orijentalaca u primorske gradove.

SPISAK NALAZA STRIGILA SA PODRUČJA JUGOSLAVIJE I JADRANSKIH KOLONIJA

Tip I

Jugoslavija

1. Isar-Marvinci, grob 33 (kraj V-početak IV v. st.e.), bronza.
2. Sisak, nađen u reci Kupi (II-I v. st.e.), gvožđe, dužina 17,5 cm.
3. Salona, nekropola (II-I v.), gvožđe, dužina 20 cm.
4. Salona, nekropola (II-I v.), gvožđe, dužina 22 cm.
5. Salona, nekropola (II-I v.), gvožđe, dužina 21 cm.
6. Emona, severna nekropola (druga polovina I v. n.e.), 21 cm.

Albanija

7. Apolonija, grob 64 (kraj VI-početak V v.), bronza.
8. Apolonija, grob 9 (kraj VI-početak V v.), bronza.
9. Epidanmos, grob 9 (kraj IV-početak III v.), gvožđe.

Tip II a

Jugoslavija

10. Trebenište/Suva češma, grob 29 (početak V v.), bronza, posrebrn, dužina 22 cm.
11. Sisak, reka Kupa (kraj VI-početak V v.), bronza, dužina 24,5 cm.
12. Demir Kapija, grob 4 (kraj V-IV v.), gvožđe, dužina 22 cm.
13. Nepoznato nalazište, Narodni muzej, Beograd (kraj V-IV v.), gvožđe, dužina 24,8 cm.
14. Issa, grob 14 (III v.), gvožđe.
15. Issa, grob 24 (III-IV v.), gvožđe.

Albanija

16. Apolonija, grob 69 (kraj VI-početak V v.), bronza.
17. Apolonija, grob 118 (kraj V v.), bronza.
18. Apolonija, grob 20b (kraj V-IV v.), bronza.
19. Epidamnos, grob 13 (kraj V-IV v.), bronza.

Tip II b*Jugoslavija*

20. Demir Kapija, grob 45 (kraj V-IV v.), bronza.

Albanija

21. Apolonija, grob 117 (kraj V-IV v.), bronza.

22. Epidamnos, grob 15 (kraj V-IV v.), bronza.

Tip II c*Jugoslavija*

23. Trebeniško Kale, grob 15 (III-II v.), gvožđe.

24. Crveinca/Prentov Most, grob 69 (III-II v.), gvožđe.

25. Issa, grob 3 (II v.), gvožđe, 4 komada.

26. Issa, grob 4 (II v.), gvožđe.

Albanija

27. Apolonija, grob 20a (kraj IV-III v.), bronza.

Tip II d*Albanija*

28. Epidamnos, grob 2 (kraj IV v.), gvožđe.

29. Epidamnos, grob 20 (kraj IV-III v.), gvožđe.

SKRAĆENICE

Godišnjak CBI	–	Godišnjak. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Centar za balkanološka ispitivanja. Sarajevo.
Inv. Arch.	–	Inventaria Archeologica. Savez arheoloških društava Jugoslavije. Beograd.
Materijali SADJ	–	Materijali Saveza arheoloških društava Jugoslavije.
Starinar	–	Starinar, Beograd.
VAHD	–	Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku. Split.
Vjesnik HAD	–	Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva. Zagreb.
Ž.A.	–	Živa antika. Skoplje.

LITERATURA

- L. BERNABO BREA et
M. CAVALIER 1965. Meligounís – Lipàra, II, Palermo, 1965.
- V. BITRAKOVA –
GROZDANOVA 1987. Spomenicite od helenističkiot period vo SR Ma-
kdonija, Skopje, 1987.
- N. CAMBI, B. KIRIGIN,
E. MARIN 1981. Zaštitna arheološka istraživanja helenističke ne-
kropole Isse (1976. i 1979. g.), VAHD 75, Split,
1981.
- D. R. DAVIDSON 1952. The Minor Objects, Corinth, vol. XII, Princeton
1952.
1964. North Cemetery, Corinth, vol. XIII, Princeton,
1964.
- H. HIDRI 1983. Fouilles de 1977 dans la nécropole de Dyrachion,
Iliria XIII/1 Tiranë, 1983.
- B. KIRIGIN 1985. Zapažanja o helenističkoj nekropoli Isse, Mate-
rijali SADI, XX, Beograd, 1985.
- B. KIRIGIN – E. MARIN 1985. Issa '80. Preliminarni izvještaj, VAHD 78, Split,
1985.
- Ю. Н. КОЗУБ 1974. Некрополо Ољѣбѹ V – VI ст. до н.е. Київ, 1974.
- V. LAHTOV 1959. Arheološko otkopivanje na "Trebeniško Kale"
kraj seloto Trebenište Ohridsko, 1953-1954,
Lihnid II/III, Ohrid, 1959.
1959. Arheološko otkopivanje na "Trebeniško Kale"
kraj seloto Trebenište Ohridsko, 1953-1954,
Lihnid II/III, Ohrid, 1959.
1961. Slučaen naod na "Gorica" kraj seloto Leskoec
Ohridsko, Situla 4, Ljubljana, 1961.
- V. LAHTOV – J.
KASTELIC 1957. Nova istraživanja na nekropolata "Trebenište"
1953.-1954., Lihnid I, Ohrid, 1957.
- P. LISIČAR 1958. Strigilis u našim zbirka, Ž.A. VIII/1, Skopje,
1958.
- A. MANO 1971. Le tumulus I de la nécropole d'Apolonie, Iliria
I, Tiranë, 1971.
- H. MARWITZ 1979. Eine Strigilis, Antike Kunst, Bd. 22/2 1979.
- M. NIKOLANCI 1961./2. Helenistička nekropola Isse, VAHD 63/64, Split,
1961.-1962.
1966. Arhajski import u Dalmaciji, VAHD 86, Split,
1966.
- F. PAPAZOGLU 1952. Jedan grčki natpis iz Makedonije, Ž.A. II/2,
Skopje, 1952.
- M. PAROVIĆ –
PEŠIKAN 1982. Grčka mahajra i problem krivih mačeva, Godi-
šnjak CBI, XVIII/20, Sarajevo, 1982.
1988. Dva strigila sa grčkim natpisima iz Makedonije,
Ž. A. 38/1-2, Skopje, 1988.

- 1988a. Замечания по поводу позднего железного века Балкана в связи с находками из Краичиновачеј у: Gomolova – Chronologie und Stratigraphie der Vorgeschichtlichen und antiken Kulturen der Donauniederung un Südost – europas, Bd. 1, Symposium, Ruma, 1986., Novi Sad, 1988.
- M. D. PETRUŠEVSKI 1955. Ιουμήυλου ili Nouμήυλου. *Ž. A.* V/1, Skopje, 1955.
- LJ. PLESNIČAR – GEC 1967. La nécropole romaine à Emona, *Inv. Arch.*, Jugoslavija, Fasc. 10, Y 95, 4, 1967.
- LJ. POPOVIĆ – Đ. MANO 1969. Antička bronza u Jugoslaviji, katalog izložbe, ZISI – M. VELIČKOVIĆ – B. JELIČIĆ, Beograd, 1969.
- E. POTTIER – S. 1885. Fouilles dans la nécropole de Myrina: Le mobilier funéraire, *BCH IX*, Paris, 1885.
- REINACH 1973./4. Novija arheološka iskopavanja u Demir Kapiji, *Starinar n.s. XXIV-XXV*, Beograd, 1973.-1974.
- V. SOKOLOVSKA 1982. Isar – Marvinci, *Ž.A.* 32/2, Skopje, 1982.
- M. VASIĆ 1905. Bronzani sud iz Viminacija, *Vjesnik HAD*, VIII, Zagreb, 1905.
- R. VASIĆ 1975. A Note on the Lancelote Fibulae, *Arch. Iug.* VI, Beograd, 1975.
- Mв. ВЕНЕДИКОВ 1962. Металически и костени предмети од некропола на Аполониа, Софија, 1962.
- D. VUČKOVIĆ- 1961. Antička Demir Kapija, *Starinar n.s. XII*, Beograd, TODOROVIĆ, 1961.
1963. Styberra – Антично поселение в селе Чепигове в окрестностях Прилепа, *Arch. Iug.* IV, Beograd, 1963.

TYPOLOGY OF GREEK STRIGILES
FROM YUGOSLAVIA AND ALBANIA

SUMMARY

This article represents an attempt to give a typology of bronze and iron strigiles found on the East Adriatic coast and in Macedonia, complemented with some new specimens discovered after P. Lisičar's articles on the same subject. Strigiles in Yugoslavia have been found only in graves, as it is usual in other ancient poleis, which are considered here only as comparative material. On the contrary, the strigiles coming from necropolis of the South Adriatic colonies, Apollonia and Epidamnos, regarding their importance in spreading Greek influence on the west and central part of the Balkans, are treated equally to those from the Balkans and are included to the enclosed list. That makes the general picture of the spreading of particular types much clearer.

Chronologically, it is significant to establish the first appearance of a strigilis on the West Balkans and compare it with the oldest specimens from Apollonia and Epidamnos. It has shown that the earliest strigiles, found in West Macedonia (Trebenište/Suva češma) and in Sisak, come from the same period as the specimen from the necropolis of Apollonia, and that they are typologically identical. The specimen from Trebenište is dated to the end of the VI or beginning of the V century B. C., while the most recent specimen found in the necropolis Isar-Marvinci comes from the end of V or beginning of the IV century. Among the strigiles from Demir Kapija the earliest is the piece from grave 45, with the seal on the handle, which could be dated to the last quarter of the V century, while the others, mostly made of iron, are dated to the IV century B. C. A very fine specimen from Trebenište/Suva češma, of luxurious fashion, is the only one with the traces of silver-plated surface. It had an inscription on the handle, scratched in the letters of west archaic Greek alphabet, used not only in the poleis of Middle Greece, but also in their colonies in South Italy and on Sicily. That confirms the supposition of V. Lahtov and J. Kastelic of the early datation of this piece, being the first of the similar specimens from Yugoslavia, with importance in other aspects.

The strigiles from East Adriatic colonies are dated mostly to Hellenistic and early Roman period, while the earliest specimens come from the necropolis Martvilo (Issa) and are dated to the III and the II century B. C. Some specimens from Archaeological Museum of Split, on the ground of the analogies with some specimens from necropolis Meligounis-Lipàra, could be dated to the end of the Hellenistic period or to the beginning of the I century A. D. The large group of strigiles from Sisak contains such specimens, too.

While examining the form of the Greek strigilis it was found very useful to compare them to the forms noted on the painted Greek vases of the V century B. C., in spite of obvious differences caused by the possibilities of expression and the evolution of style of vase painting (particularly in the IV century B. C.), as well as by the style characteristic of particular painters. Yet, it was due to these representations that H. Marwitz, (*Eine Strigilis*, *Antike Kunst*, Bd. 22/2, 1979) defined several particular types, based mostly on the shape of the handle, and also pointed at the basic course of the evolution of this tool,

regarding the size and shape of the blade (fig. 1). Proceeding from this point, we could divide our specimens in two initial types of strigilis that last continually to the Roman period, forming during their evolution (several) variants well known along the Mediterranean.

Type I, with two variants of the shape of the handle: a) with the handle in the form of a stick, sometimes wrapped around in the spiral string with a loop to be hanged by (fig. 1-A; fig. 2, 1 and 3); b) with a cylindric tube fixed on the wooden handle. That is the form of the strigilis from the necropolis Isar-Marvinci, and also of the one of the strigiles found in the river Kupa near Sisak (fig. 2, 7-8). By the shape of the blade, the latter is close to the Greek specimen (fig. 2, 3), so it is more probable that it comes from the beginning of the Hellenistic period, rather than Roman. This type of strigilis continues its development in the Roman period, and has been discovered in the necropolis of Emona, Zadar, Salona and Nin. However, this refers only to the variant Ia, while the variant Ib seems to be disappearing during the Hellenistic period (the most recent specimen comes from the necropolis Isar-Marvinci in the II century B. C.).

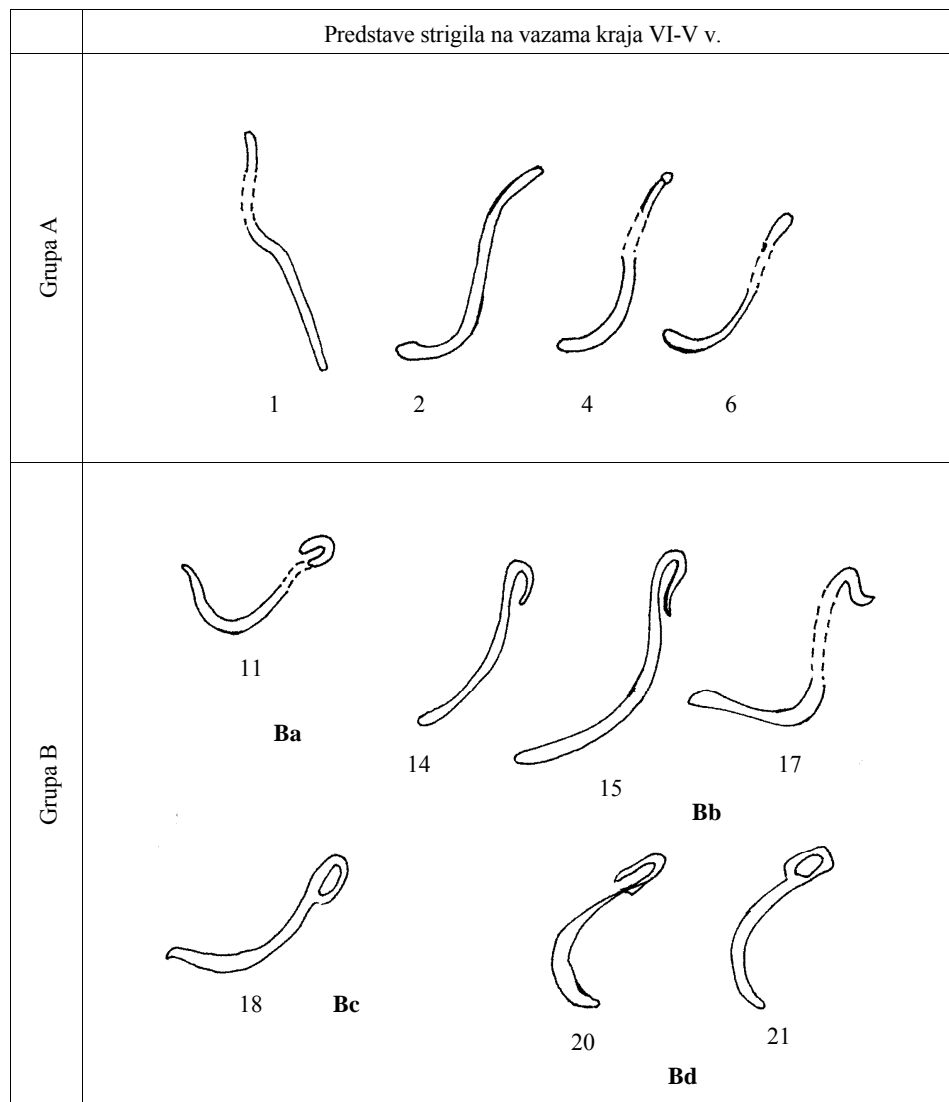
Type II, with the handle shaped as a loop or a floating band, was more frequently used, and according to the shape of the handle can be divided to four variants, which can all be recognized on the painted Greek vases of the V century B. C. (fig. 1-B, a-d). Variant IIa, with the long band-shaped handle twisted backwards (fig. 3, 8-14), is the most frequently used among our specimens, as well as the variant IIb (fig. 3, 15-17) with the handle riveted to the back side of the blade. Those two variants include most of all the strigiles found in Macedonia (Trebenište/Suva češma, as well as all the strigilis from Demir Kapija), necropolis of Issa (tombs 14 and 24), as well as the above mentioned archaic specimen from Sisak.

Variant IIc (fig. 3, 18 and 21-22), with a massive square or oval handle, is not so frequent on our territory, although it is accustomed throughout the necropolis of the Greek poleis from Sicily and Corinth to the Black Sea colonies (Apollonia in Thrace, Olbia). On the South Adriatic this type was confirmed only in a grave from Apollonia at the end of the V century B. C., while it is known in Issa only in the II century graves. It is possible that the fragments of iron strigilis from the necropolis Trebeniško Kale belong to this type as well. The strigiles of the type IIc from Issa directly anticipate the latest group of strigiles of the Roman period, known from the tombs of II-III century A. D. (Viminacium, Leskoec-Gorica near Ohrid, Promina-Golobrig, Nin), where they are sometimes found together with figural bronze vessels shaped as Satyr, Bessus etc. It seems that the most recent specimen among them in the one from Leskoec-Gorica, found together with the fibula of cross-shaped type, as well as a little vessel of late Roman type, too.

Variant IId (fig. 3, 19-20) is the least frequent among the specimens of the East Adriatic coast, for it is located only in two graves from Epidamnos. The strigiles of this type also belong to the group with floating bend handle, but twisted to the front. Both specimens are dated to the beginning of the Hellenistic period, i. e. to the end of the IV and in the III century B. C.

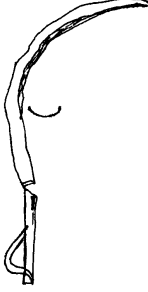
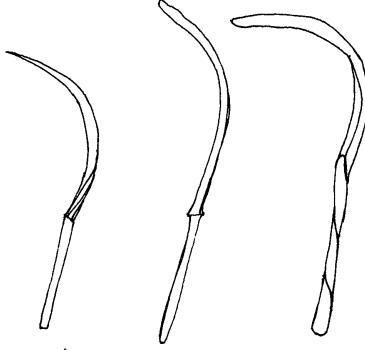

Translated:
Zdenka Tribe

Sl. 1.

Sl. 1. – Strigili sa predstava na grčkim vazama (Prema H. Marwitzu)

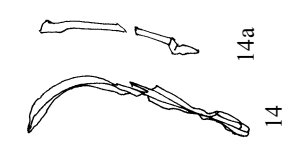

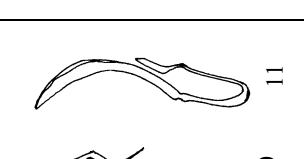

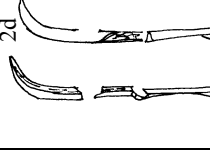

Sl. 2. – *Strigili, tip 1*

	Kraj VI-V v.	Kraj V-IV v.	Kraj IV-III v.	Helenističko-rimski (II-I v.)
Tip 1a	 1		 3	 4 5 6
Tip 1b	 2	 7	 8	

Sl. 2. – *Strigili tip 1: varijanta 1a* – 1. Apolonija, grob 64; 3. Epidamnos, grob 9; 4. Sisak, iz reke Kupe (Arheološki muzej, Zagreb); 5,6. Salona (Arheološki muzej, Split; *varijanta 1b* – 2. Apolonija, grob 9; 7. Isar – Marvinci, grob 33; 8. Sisak, iz reke Kupe.

Sl. 3. – *Strigili tip 2: varijanta 2a* – 9. Sisak, iz reke Kupe (Arheološki muzej, Zagreb); 9a. Apolonija, grob 69; 10. Trebenište, grob 29; 11. Apolonija, grob 118; 12. Demir Kapija, grob 4; 13. Nepoznato nalazište (Narodni muzej, Beograd); 14. Issa, grob 14. *Varijanta 2b* – 15. Demir Kapija, grob 43; 16. Epidamnos, grob 15; 17. Apolonija, grob 117. *Varijanta 2c* – 18. Apolonija, grob 20a; 21-22. Issa, grob 3. *Varijanta 2d* – 19. Epidamnos, grob 12; 20. Epidamnos, grob 2.

Sl. 3. – Strigili, tip 2

	Kr. VI–poč. V v.	V v. st. e.	Kr. V–IV v.	Kr. IV–III v.	III–II v.	II v. st. e.
Tipa 2a	 <p>9 9a</p>	 <p>10 11</p>	 <p>12 13</p>	 <p>14 14a</p>		
Tipa 2b			 <p>15 16 17</p>			
Tipa 2c i 2d		 <p>18 2c</p>	 <p>19 20 2d</p>		 <p>21 22 2c</p>	

UDK: 904:72 (497.15 Kakanj)

Dr. Veljko PAŠKVALIN
Originalni naučni rad

ZAŠTITNA ISKOPAVANJA NA ANTIČKOM LOKALITETU “GROMILE” U KARAULI KOD KAKNJA

U ovom prilogu iznose se arheološki rezultati zaštitnih iskopavanja na antičkom lokalitetu Gromile u selu Karauli kod Kakanja.¹ Radi se o istraživanju rimske građevine, koje otvara neka naučna pitanja. Jedno od njih je problem obrane područja u rimskoj provinciji Dalmaciji južno od Save u razdoblju kasne antike. Drugo je, pak, kulturnopovijesni odnos (utjecaj) oblasti Donje Panonije (Pannonia inferior) prema središnjim prostorima antičke Bosne (Desidijati) i datiranje ovog građevinskog kompleksa unutar povijesnih događanja u razdoblju kasne antike.

Rezultati ovih iskopavanja već su djelimično objavljeni u publikacijama “Visoko i okolina kroz historiju”² i u “Odbrambeni sistemi u praistoriji i antici na tlu Jugoslavije”³. Međutim, oni nisu još cjelovitije objavljeni, pa bismo to sada pokušali učiniti.⁴ Tako će se, uz deskripciju dijela istražene rimske arhitekture (sl. 1), obraditi i neki malobrojni arheološki nalazi, među kojima su najznačajniji ulomci slikane ili bojene bjeličaste keramike (T.III, 1-3. i T. IV, 1-4).

TOK ISKOPAVANJA

Istraživanja su obavljena 1979. godine, a uz autora u iskopavanjima je učestvovala sad već pokojna J. Sušnik, dokumentarista Odjeljenja za arheologiju Zemaljskog muzeja Sarajevo. Poslije ocjenjivanja situacije prostiranja i položaja rimske građevine na Gromilama,

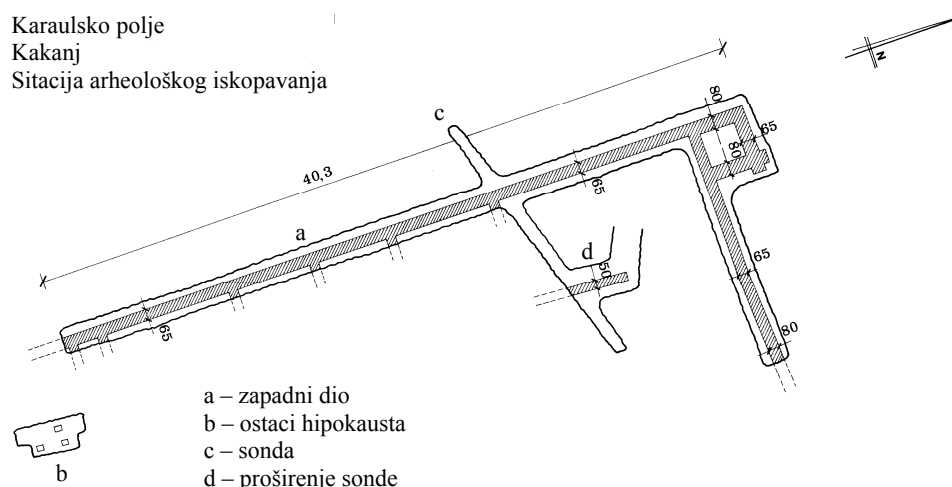
¹ Riječ je o zaštitnim iskopavanjima. Do sistematskih istraživanja na ovom lokalitetu, koja bi bila od velikog značaja za arheološku nauku Bosne i Hercegovine, najvjerojatnije uopće više neće doći. Naime, ovaj lokalitet pokrio je visok sloj zemlje sa lokacije na kojoj će se vršiti eksploatacija ugljena dnevnog kopa rudnika Kakanja. Do sistematskih iskopavanja u tom trenutku nije moglo doći, jer za to finansijski nije bio spreman ni Rudnik Kakanj, a ni Republički naučni fond. Tako je važan arheološki lokalitet na Gromilama u Karauli, koji je, u naučnom pogledu, bio najuže vezan za kulturnopovijesni period kasne antike, ostao, na žalost, neistražen. Parcela na kojoj su se vršila zaštitna istraživanja vlasništvo je Jove Lazića iz Karaule. Vidi katastarsku situaciju sl. 2. Na njoj su označeni lokalitet Gromile i Panadurište.

² I. Bojanovski 1984, 68, 84-5.

³ V. Paškvalin 1986, 153-162.

⁴ V. Paškvalin 1986; vidi napomene 1 i 52.

izabrano je mjesto na kojem je postavljena manja sonda dimenzija 16×1 m smjera istok-zapad (sl. 1). Na prostoru sonde konstatirani su ostaci zidova rimske građevine. Također je konstatirana i podnica, ali veoma slabe kvalitete, gotovo sam kreč, te ne bi mogla upućivati na estrih starije podnice, već na fazu mlađe građevine i adaptacije. Grubi estrih nađen je u kulturnom sloju na dubini od 0,20 do 0,30 m, odmah ispod samog humusa. Potrebno je, isto tako, iznijeti činjenicu da je na dubini 0,70 m nađeno fragmenata rimskih cigala i jedna kamena ploča, što bi govorilo o dubini kulturnog sloja.

Sl. 1.

Kopajući dalje u sondi, koju smo radi praćenja ovog zida proširili na istočnom dijelu, otkrili smo fragmente keramike, od kojih smo nekoliko, u vezi sa kronološkom problematikom ovog objekta, izdvojili za objavu. S obzirom na konstatirani pravac ovog zida u smjeru sjever-jug, moglo se pouzdano uočiti da on pripada zapadnom dijelu građevine. Na ovom dijelu istraženog prostora nađene su uz ovaj zid (osnovni zapadni) (sl. 1), s njegove unutarnje strane i dva rimska bakrena novčića (T. V, 3).

Prateći, dakle, ovaj zid, najprije prema sjeveru, utvrdili smo njegov kraj, odatle je zid dalje skretao prema istoku, ali nije prema zapadu. Na krajnjem sjevernom dijelu građevine, kako pokazuje pravac sjever-jug, dobiva se nova situacija. Naime, ovaj zid nije do kraja mogao biti istražen, kao ni zid u pravcu sjever-jug, pa smo zbog takve situacije ostali prikraćeni za dimenzije ove građevine. No, i u ovoj mjeri otkopine pokazuju da je u pitanju objekt arhitekture većih dimenzija (sl. 1).

S obzirom da se od sjeverozapadnog ugla građevine sjeverni pravac zida veže s istočnim, a sjeverni produžava, bilo je potrebno utvrditi gdje se ovaj zid i završava. Iz tih razloga, na tom dijelu građevine išlo se u iskopavanjima do kraja i moglo se utvrditi da se na tom istom dijelu nalazi manja četvrtasta prostorija (sl. 1), koja ulazi u sastav građevine. Ona je zbog svog isturenog položaja mogla služiti obrani, tj. predstavljati

jednu od četiri ili više takvih kula, koje nalazimo i kod drugih sličnih objekata s istom namjenom.⁵

Zanimljivo je primijetiti da je zid u pravcu jug-sjever do prelaza u zid četvrtaste kule iste debljine od 0,65 m, a da su zidovi koji formiraju četvrtastu kulu dimenzije 2 × 2 m debeli 0,80 m. Nešto je slično i sa zidom smjera zapad-istok (sl. 1), što bi moglo upućivati i na drugu kulu na sjeveroistočnoj strani građevine. Prilikom iskopavanja ove prostorije nađeni su fragmenti građevinskog materijala, cigla i opeka, kao i ulomci keramike.

Otkrivši ovaj zid (jug-sjever) i prateći ga s njegove unutrašnje strane, sa sigurnošću smo utvrdili ostatke šest pregradnih zidova debljine 0,50 m na različitoj razdaljini, koji su na zapadnoj strani građevine, u dužini od oko 40 m, formirali niz od šest prostorija različitih veličina (sl. 1).

Zahvaljujući sačuvanom zidu na sjevernoj strani građevine, smjer zapad-istok, pregradnom zidu u pravcu sjever-jug i ostacima s njim paralelnog zida, otkrivenog u dužini od 6 m i udaljenog 10 m prema istoku, može se sa sigurnošću dobiti i kvadratura ove prostorije, kao i kvadrature ostalih prostorija na zapadnoj strani građevine (sl. 1).

Međutim, na samom južnom kraju otkrivenog zida smjera sjever-jug primjećuju se dva od pregradnih i međusobno neznatno udaljenih zidova usmjerenih u pravcu zapad-istok. Oni više podsjećaju na neki hodnik, ali je, s obzirom na blizinu konstatiranog hipokausta (sl. 1), moguće da su dijelili građevinski objekt na njegov sjeverni i južni dio. Tako smo zbog nemogućnosti potpune istraženosti ove rimske građevine ostali u mnogo čemu prikraćeni. Ipak, u pogledu rasvjetljavanja njezine funkcije, bar u njezinom povijesnom segmentu koji se odnosi na postojanje kula (sl. 1.), doprinos predstavlja i nalaz tri kamene kugle (T. V. 2), koje su pripadale prački, antičkoj ratnoj spravi (oružje)⁶, na osnovu čega se može pretpostaviti da je građevina, uz poljoprivredno-stambenu namjenu (villa rustica), služila istovremeno i za obranu.⁷

Prije nego se pređe na već spomenuti problem identificiranja antičke građevine otkrivene na lokalitetu Gromile, u širem smislu Panadžurište, (sl. 2), potrebno je, također, ukazati na dosad već poznate arheološke podatke s ovog nalazišta, koji nas mogu približiti otkrivanju namjene ove građevine.⁸ Tako se i prije ovih zaštitnih arheoloških ispitivanja znalo da se ispod tri kamene gomile na Karaulskom polju kriju ruševine zgrada iz rimskog doba i da se ovdje na prostoru od dva hektara nailazi na rimski građevinski materijal, crijep, opeku, kućni malter i tesani kamen.⁹ Također je važno i potrebno spomenuti nalaz šupljih hipokaustnih opeka, jer one svjedoče, kao što je već konstatirano, o ugrađivanju sistema za zagrijavanje rimskih zgrada na ovom prostoru (sl. 1).¹⁰ Prema tome, ovi arheološko-topografski podaci na Panadžurištu upućuju na postojanje rimskog naselja. Ono se, kao i veći broj rimskih naselja, formira uz prethistorijska naselja ili u njihovoj

⁵ M. Suić 1976, 237; E. B. Thomas 1980, 275-321; fig. 36 (rekonstrukcija 37), fig. 44 (rekonstrukcija 45), fig. 51 (rekonstrukcija 52), fig. 53, (rekonstrukcija 54), tlocrti: fig. 57 itd.

⁶ A. Musić 1942, 135.

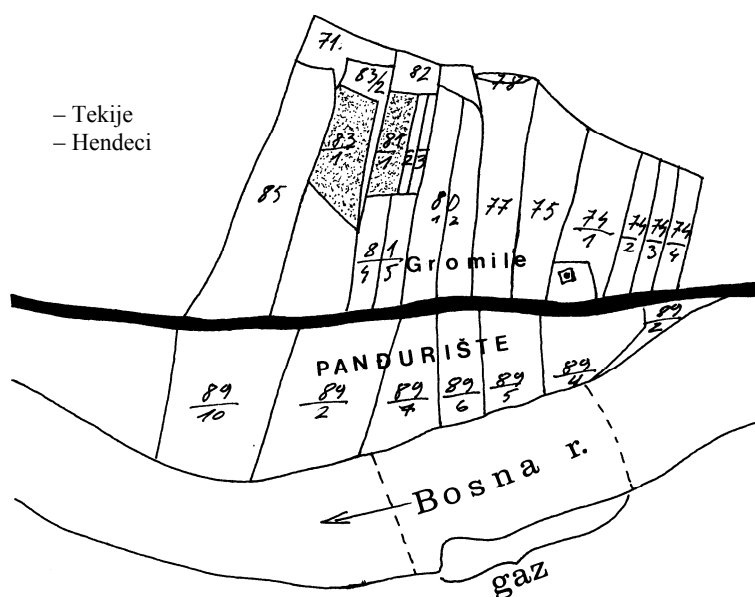
⁷ M. Suić 1976, 235-237, 240; J. Rankov 1986, 184; E. B. Thomas 1980, 275-321.

⁸ I. Bojanovski 1984, 68, 84-85.

⁹ I. Bojanovski 1984, 84-85.

¹⁰ I. Bojanovski 1984, 68, 84-85.

blizini.¹¹ U našem slučaju prethistorijsko naselje leži na Gradini (Gradac) u selu Karauli i ono je preživjelo rimsku okupaciju i pacifikaciju.¹² Iz tih razloga može se pretpostaviti da je na prostoru Karaulskog polja, vrlo rano došlo do nastanka rimskog naselja.¹³ Da se nalazilo na magistralnom putu, argumentirano svjedoče i nalaz miljokaza i tragovi temelja mosta u rijeci Bosni,¹⁴ što ukazuje na povijesni značaj ovih prostora u periodu antike, a posebno u doba kasne antike.

Sl. 2.

Pored kasnoantičkog utvrđenja na Gradini,¹⁵ koje dominira Karaulskim poljem, ugaona četvrtasta kula (sl. 1), otkrivena uz građevinu na Gromilama, otkriva i njezinu pravu namjenu, tj. obrambenu. Na žalost, od ove konstatacije ne može se ići dalje zbog već spomenute činjenice o nepotpunoj istraženosti građevine, pa nije moguće ni donositi zaključke o tipu ove zgrade kao kastruma, odnosno kastrona, u koji tip građevine M. Suić svrstava Mogorjelo.¹⁶ Ako kastrumi nemaju sistem zagrijavanja, onda ni građevina na Gromilama, koja ima ugrađen hipokaust, ne može predstavljati kastrum (logor), pa je vjerojatnije da je mogla biti utvrđena villa rustica, koja je odgovarala utvrđenoj zgradi ili

¹¹ Primjere takvog nastanka naselja u rimsko doba vidimo u formiranim antičkim municipijima u Bugojnu (Bistues) ili Ošanićima (Stolac), odnosno Diluntum itd.

¹² I. Bojanovski 1984, 68, 84-85; V. Paškvalin 1986, 156.

¹³ I. Bojanovski 1984, 68, 84-85.

¹⁴ I. Bojanovski 1984, 68, 85.

¹⁵ I. Bojanovski 1984, 68, 84-85.

¹⁶ M. Suić 1976, 240; E. B. Thomas 1980, 275-321.

kastronu¹⁷ (sl. 1). Poznajemo ih, upravo, na području Panonije.¹⁸ One su ulazile u sistem obrane Rimskog Carstva, i to najviše u periodu kasne antike, kada u području limesa dolazi do čestih ratova sa susjednim narodima.¹⁹

S obzirom na postojanje utvrđenja na Gromilama i na Gradini, izgleda da se ratna iskustva prenose sa područja Panonije i u krajeve južno od Save. Naime, utvrđuju se naselja, a posebno ceste, koje u tim situacijama imaju izuzetan značaj, jer služe bržem kretanju vojske i dovozu materijala. Ovaj način obrane odgovarao bi današnjem našem pojmu teritorijalne obrane. Tom sistemu obrane služila je na Gromilama i naša građevina, imajući isti zadatak kao i Mogorjelo, tj. stajala je na putu nadolazećim ratnim pohodima i osvajanjima teritorija ovih krajeva od strane istočnih Gota.²⁰

ARHEOLOŠKI NALAZI

Kako ova građevina nije do kraja istražena, ne predstavlja se ni većim brojem nalaza. Zapaženi su ulomci keramike i nalaz bronzanog novca (T.I-V). Na osnovu ovih nalaza pokušat ću doći do kronologije zgrade, koja će isključivo biti preliminarna, kao i do drugih kulturnopovijesnih pojava vezanih za ovo područje i susjednu Panoniju. Izabrani ulomci keramike mogu se svrstati u više grupa. Klasifikaciju određuju njihove vanjske karakteristike, posebno njihova obojenost. U tom pogledu, u prvu skupinu uvrstili bismo fragmente keramike koji su najbliži vrsti keramike terrae sigillatae (T. I, 1-3), u drugu, keramiku tanosive i sive boje (T. II, 1-3), a u treću, keramiku bjeličaste boje (T. III, 1-3), dok bismo u četvrtu skupinu ubrojili odlomke obojene keramike ukrašene geometrijskim motivima (T. IV, 1-3). Uz ove fragmente javlja se i jedan ulomak tanosive boje, koji se po svemu odvaja od svih njih (T. V, 1).

Fragment sa T. I, 1, malo zaobljenog oboda, uskog urezanog žlijeba na prelazu u visoki vrat, s blagim jedva primjetnim prelazom u trbuh, pripada manjoj posudi u formi zdjele ili pehara. Tankih je zidova, dobre fakture i pečenja, s finim blagim narančastim premazom preko bjeličaste boje (dim. 3,3 × 3,2 × 0,4 cm; pr. 4 cm, inv. br. 7585).

Ova zdjela, ili pehar, ima sve karakteristike keramičkih posuda bjeličaste ili blijedožute boje, s vanjske, a manje s unutarnje strane, s tankim blagim narančastim premazom, koji seže samo preko oboda. Zdjelice tankih zidova u periodu Ranog Rimskog Carstva izdvajaju se u proizvodnji fine keramike u posebnu skupinu. One iz sjeveroitalskih radionica dopijevaju u razne krajeve Rimskog Carstva, pa tako od kraja 2.-3. st.²¹ stižu i u naše prostore, uklapajući se u civilizacijski proces romanizacije.

Ulomak sa T. I, 2 veće posude, u obliku zdjele ili tanjira, zaobljenog je oboda, s blagim prelazom u trbuh; slabije pečen, s jedva vidljivim tragovima sjaja na površini, vjerojatno od premaza crvene boje ili poliranja (dim. 4,6 × 4,6 × 0,6 cm; pr. 17,8 cm; inv. br. 7580).

¹⁷ M. Suić 1976, 235-238, 240; E. B. Thomas 1980, 275-321.

¹⁸ M. Suić 1976, 237; E. B. Thomas 1980, 275-321.

¹⁹ M. Suić 1976, 237; J. Rankov 1986, 182-186; D. Piletić 1986, 137.

²⁰ V. Paškvalin 1984, 156.

²¹ I. Čremošnik 1976, 104-106; O. Brukner 1981, 39-40; I. Čremošnik 1984, 48-49.

S obzirom na karakterističnu formu i izradu, ni ovaj fragment keramike, odnosno posude u obliku zdjele ili tanjira, ne potječe prije 2. ili početka 3. st.²²

Fragment prikazan na T. I, 3 zaobljenog je oboda, izvijenog prema vani, koji prelazi u trbuh posude, također u obliku zdjele ili tanjira, iznutra više nego izvana ima mjestimičnih tragova crvene boje, što upućuje na tehniku mramorizacije. Dobre je fakture i slabijeg pečenja (dim. 13,2 × 4,1 × 0,4 cm; pr. 10,5 cm).

Ovaj ulomak je bjeličaste boje, a u profilu kao znak slabijeg pečenja primjećuje se bjeličastocrvenkasta boja, na čijim stranama, posebno na unutrašnjoj, nalazimo vertikalne crvene trake, a to ukazuje, kao što je već konstatirano, na tehniku mramorizacije. Ona predstavlja jednu od glavnih karakteristika rimske keramike u periodu od posljednje trećine 1. do prve trećine 2. st.²³ Tehnika je vidljiva, a postiže se na taj način što se svjetloranž ili crvena boja nanosi perom ili četkicom u vidu talasaste linije po žućkastooranž ili smeđoj podlozi posude.²⁴ Ova keramika se proizvodi u radionicama Italije, a najkvalitetniji primjerci potječu iz doba Flavijevaca, dok se u našim krajevima ova tehnika, sa slabijom kvalitetom izrade i pečenjem, kakav je naš primjerak, može datirati nešto kasnije, i to u 2.-4. st.²⁵

Fragment sa T. II, 1 zaobljenog je oboda prema vani, koji prelazi u blagom luku u trbuh posude, najvjerojatnije u obliku zdjele tamnosive boje, na čijoj površini odmah ispod oboda teče paralelna plitko urezana horizontalna traka, dok nešto niže idu dvije paralelne, nešto dublje urezane trake. Ulomak je dobre fakture i dobro pečen (dim. 4,2 × 3,5 × 0,5 cm; pr. 7,4 cm; inv. br. 7584).

Ovom ulomku posude – zdjele najbliže analogije nalazimo u tipovima zdjela sive boje datiranih u vremenski raspon u 2. do 4. st.²⁶ s karakterističnim spomenutim paralelnim urezima kao ukrasom. Prema formi i načinu izrade, zdjele u Donjoj Panoniji mogu se, po O. Brukner, izdvojiti u tri kategorije.²⁷ Naš tip bi pripadao, najvjerojatnije, imitaciji forme terrae sigillatae i terrae nigrae (tip 1-26), kronološki se svrstava u 2. do 3. st., odnosno od 2. do 4. st.²⁸ Točnije datiranje nije moguće, ali je ulomak bliži razdoblju 2.-3. st.

Ulomak na T. II, 2, je zaobljenog oboda prema vani, sive boje, a blagim prelazom u trbuh, nešto oštrijim prema dnu posude u formi zdjele, dobro je pečen i dobre fakture (dim.: 9 × 6,5 × 0,5 cm; pr. 9,5 cm.).

Za razliku od ulomka keramike sa T. II, 1, koji se razlikuje samo po urezanim paralelnim horizontalnim linijama i formi, ovaj ulomak pripada istom tipu posude u obliku zdjele za koji bi se moglo reći da od tri kategorije ovog tipa posuda u Donjoj Panoniji pripada onom s latenskom tradicijom.²⁹ Tako se ovaj tip zdjele kronološki može postaviti u isto doba kao i prethodni, tj. u 2.-3. st. ili u širi vremenski dijapazon od 2. do 4. st.³⁰ Ove kronološke

²² I. Čremošnik 1976, 104-106; O. Brukner 1981, 39-40; I. Čremošnik 1984, 48-49, 50-51.

²³ I. Čremošnik 1965, 185; O. Brukner 1981, 33.

²⁴ I. Čremošnik 1984, 48-49; O. Brukner 1981, 33; I. Čremošnik 1965, 185.

²⁵ O. Brukner 1981, 33; I. Čremošnik 1965, 185; I. Čremošnik 1984, 48-49.

²⁶ O. Brukner 1981, 33-34, 87.

²⁷ O. Brukner 1981, 39, 87.

²⁸ O. Brukner 1971, 35.

²⁹ O. Brukner 1981, 39.

³⁰ I. Čremošnik 1965, 193; O. Brukner 1981, 39-40.

razlike proizlaze iz bogatog repertoara različitih oblika, tehnika, izrade i utjecaja, kojima je bila podvrgnuta rimska keramika već od same njezine pojave u ovim krajevima, i iz drugih formi posuda preuzetih iz latenske tradicije. Posebno se to odrazilo i na lokalnu tradiciju, iz koje nastaju provincijske forme, pa ih zbog toga i susrećemo u raznim vremenskim periodima Rimskog Carstva u našim krajevima.³¹

Odlomak posude sive boje sa T. II, 3, koji iz donjeg dijela trbuha prelazi u dno posude u formi pehara, naglašeno u vidu prstena, visok je 0,5 cm; unutar prstena smješteno je plastično profilirano kružno ispučenje u obliku dugmeta. Faktura zida posude pokazuje da pečenje nije teklo do kraja (pr. 13,8 cm; inv. br. 7576).

Ovaj ulomak posude, vjerojatno u formi pehara, svjetliji je, pa se od prethodna dva fragmenta u obliku zdjele bitno razlikuje i ne može se pouzdanije kronološki i tipološki odrediti. Njegova izrada, oblik i svjetlosiva boja ukazuju da posuda potječe iz 3.-4. st.³² i da pripada tipu provincijalne rimske keramike s elementima daleke latenske tradicije; taj tip se susreće u kasnoantičkim ambijentima kao što je Bugojno i drugi lokaliteti.

Fragment sa T. III, 1 zaobljenog je oboda lako savijenog prema vani, ispod kojeg se pruža plastični prsten, odakle se gotovo okomito spušta u trbuh i dno posude, vjerojatno u formi pehara bjeličaste boje, fine fature i dobro pečene (dim.: 5,2 × 3,6 × 0,4 cm; pr. 8 cm; inv. br. 7563).

Mora se početi s dvije konstatacije, koje nas dovode do prepoznavanja tipa posude i njegovog datiranja. To je, u prvom redu, bjeličasta boja i prstenasti ukras ispod oboda, koji su karakteristični i za posude sa slikanom keramikom. I drugo, da su posude spomenutog obilježja izrađene u obliku pehara.³³ Tako bismo u ovom fragmentu keramike prepoznali kasnoantičko posude tipa pehara, boje bjeličaste ili bjeličastožučkaste, koje se moglo izrađivati i u središnjem području Bosne ili, pak, trgovinom uvoziti iz panonskih krajeva.³⁴ Posebno treba ukazati na prsten ispod oboda, koji na ovim tipovima posuda iz razdoblja 3.-4. st. pokazuje latenoide karakteristike, odnosno kontinuitet latenske tradicije.³⁵

Odlomak sa T. III, 2, zaobljenog oboda, lako izvijenog prema vani, koji blago prelazi u veći plastični prstenasti ukras, dobre je fature i dobro pečene (dim.: 10,6 × 4,7 × 0,3 cm; pr. 13,4 cm; inv. br. 7562).

Ovaj ulomak keramike je iste bjeličaste boje kao i prethodni i pripadao je, vjerojatno, posudi u obliku pehara, također, dobro poznatog iz razdoblja kasne antike.³⁶ Analogan je peharima s područja Bosne i Hercegovine, a posebno onima sa centralnog područja Bosne.³⁷

³¹ O. Brukner 1981, 39-40.

³² Nalazi keramike sa lokaliteta Grudine u Bugojnu nisu objavljeni do danas. Bit će objavljeni uskoro. O. Brukner 1971, 23-48.

³³ I. Čremošnik 1954, 179-188; I. Bojanovski 1965, 140-143; O. Brukner 1981, 32, 38.

³⁴ Keramičko posude blijedožučkasto ili svjetloblijedo, koje nije oslikano, također spada u kategoriju posuda slikane ili bojene keramike s jednom jedinom razlikom što ono nije slikano, ali je izradom i formama posuda u svakom pogledu identično i datira se u 3-4. st. I. Čremošnik 1984, 49-52; O. Brukner 1981, 32-33, 38.

³⁵ O. Brukner 1981, 32; V. Paškvalin 1990, 45-48.

³⁶ I. Čremošnik 1961, 192, 191; O. Brukner 1981, 32-33, 38.

³⁷ I. Čremošnik 1961, 191, Tab. II, 6, 192, Tab. 1, 3; za razliku od ovih naš nije obojen; I. Čremošnik 1984a, 260-273, sl.14.

Jedina je razlika u tome što na ovom peharu, identične boje, forme i izrade, nema ukrasnih elemenata, što bi govorilo da svi pehari istog tipa nisu ukrašavani.³⁸ To bi moglo značiti da je ukrašavanje posuda tipa pehara bilo uvjetovano njihovom posebnom namjenom, bila ona kulturno-civilizacijskog ili samo kulturnog ili, pak, ritualnosepulkralnog karaktera. U svakom slučaju ukazivala bi na civilizacijski i kulturni nivo pojedinaca ili općenito društva u razdoblju kasne antike 3.-4. st. na centralnim područjima Bosne.³⁹

Fragment sa T. III, 3, zaobljenog oboda, koji prelazi u zakošen visoki cilindrični vrat, a zatim u zaobljen, skoro bikoničan trbuh, pripadao je posudi bjeličaste boje u obliku vrča s drškom, koja polazi od samog oboda.⁴⁰ Dobro je pečen i dobre fature; (dim.: $5,9 \times 5,4 \times 0,3$ cm; pr. 4,5 cm).

I ovaj fragment pripada istoj vrsti keramičkih posuda kao i dva prethodna, samo se od njih razlikuje po tome što pripada drugom tipu posude koji karakteriziraju drške. Ovi sudovi koje karakterizira visoki cilindrični vrat mogu imati dvije, pa čak i tri drške.⁴¹ Osim toga, posude ovih tipova i izrade s posebnom namjenom često su, kao što smo već istakli, ukrašene bojenim geometrijskim motivima.⁴²

Fragmenti slične keramike nađeni su na području Konjica, na Gracu u Donjem Selu i u susjednim Čelebićima.⁴³ Datirani su u 3. st., a ova datiranja potkrepljuje nadgrobni spomenik podignut Aureliju Karvu, koji ne može biti stariji od 3. st.⁴⁴

Tako primjerci tipa posuda s dvije ili tri drške, otkriveni u pojedinim dijelovima Bosne⁴⁵, Hercegovine⁴⁶ i Donje Panonije⁴⁷, kronološki ne idu dalje od 3. st. Fragmenti sa Gromila, također, ne mogu biti stariji od njih, tj. od 3. st. Treba također istaknuti da cilindrični vrat upućuje na latensku tradiciju, koja se na ovom prostoru sačuvala i u doba kasne antike.⁴⁸

Ulomak prikazan na T. IV, 1 iznutra zaobljenog i prema unutrašnjoj strani koso izvedenog oboda, ispod kojeg se pruža plastični prsten, koji prelazi u vertikalni trbuh formira posudu u obliku pehara bjeličastožučkaste boje. Fine je fature i dobro pečen (dim.: $9,8 \times 4 \times 0,4$ cm; pr. 9 cm). Ispod plastičnog prstena vidljivi su tragovi pet slikanih valovitih paralelnih horizontalnih linija smeđe boje.

Sasvim je sličan, s obzirom na formu, izradu i ukras, ulomak dat na T. IV, 2, s blago zaobljenim i prema unutrašnjoj strani zakošenim obodom, koji prelazi u plastični prsten, a zatim vertikalno u trbuh, u posudu forme pehara. Na ovom fragmentu bolje je sačuvan ukras u vidu višestruke valovnice slikane smeđom bojom, koja ispunjava prostor između

³⁸ Uporedi ovaj tip keramičkog suđa svjetloblijede boje s identičnim sudom iste forme i izrade kod O. Brukner 1981, 37-39, (tip 19 i 32), I. Čremošnik 1984, 265, sl. 6; I. Čremošnik 1976, 103-104, Tab. XVI 27, 26.

³⁹ I. Čremošnik 1984a, 266, 272; I. Čremošnik 1984, 52-53.

⁴⁰ Usp. I. Čremošnik 1961, Tab. I, 3. O. Brukner 1981, 41-42; I. Čremošnik 1984, 271, sl. 14.

⁴¹ Vidi napomenu 40.

⁴² I. Čremošnik 1984a, 266, 272; I. Čremošnik 1984, 52-53.

⁴³ I. Bojanovski 1965, 140-143.

⁴⁴ I. Bojanovski 1965, 140-143.

⁴⁵ I. Čremošnik 1984, 49-58.

⁴⁶ I. Bojanovski 1965, 140-143.

⁴⁷ O. Brukner 1981, 38.

⁴⁸ O. Brukner 1981, 39-40; I. Čremošnik 1984, 49.

prstena i naglašene smeđe horizontalne trake; očito, prostor donjeg dijela posude, ukrašen višestrukim vertikalnim trakama, odvojen je od gornjeg. Kako je na ovom dijelu posude u formi pehara izgledao čitav ukras, mogu nam pokazati samo posude istog tipa. Fragment dobre fakture i dobro pečen; dim.: $4,3 \times 7,4 \times 0,4$ cm, te bjeličastožučkaste boje.

Ulomak na T. IV, 3, prema sačuvanim ostacima boje i geometrijskih ukrasa, pripada istoj kategoriji keramike, trbuhu posude u obliku pehara, bjeličastožučkaste boje, dobre fakture i pečenja (dim.: $3 \times 2,5 \times 0,3$ cm).

Sredinom fragmenta pruža se 0,5 cm široka traka; iznad nje vidljiv je niz od tri horizontalne paralelne trake, a ispod je motiv u vidu kose linije iz koje izlaze kružnice s drškom, motiv već poznat na keramičkim posudama ovog tipa.⁴⁹ Ukras je slikan smeđom bojom.

Kako ova tri fragmenta keramike (T. IV, 1-3) pripadaju istoj kategoriji posuđa, a dva od njih (T. IV, 2, 3) čak i istom tipu, tj. posudama u obliku pehara, pokušat ću ih u tom smislu i problematski obraditi.

Ova vrsta rimske provincijalne keramike naziva se slikanom ili bojenom keramikom. Zastupljena je najviše na području središnje Bosne: Putičevu, Ilidži, Kalinoviku, Turbetu, Delilovcu, Bugojnu, Doboju i Putovićima⁵⁰ kojima se, evo, pridružuje i novo nalazište u Karauli, dok se u Hercegovini ista kategorija keramike javlja samo u Čapljini.⁵¹ Izvan Bosne i Hercegovine poznata je u Donjoj Panoniji, u Sirmiumu i Cibalama⁵² a u Crnoj Gori u Kominu⁵³ i Duklji.⁵⁴ Što će buduća istraživanja otkriti u vezi s rasprostranjem ove keramike na ovom području, ostaje, zasada, neizvjesno. U pogledu izučavanja ove vrste keramike, u prvom redu njezinog porijekla ili autentičnosti, importa ili uticaja, moramo se okrenuti dosadašnjim nalazima, posebno onima u Donjoj Panoniji, njihovim oblicima i slikanju ukrasa.

Dosadašnja tipološka analiza ovog keramičkog posuđa pokazuje da je od nekoliko tipova najzastupljeniji tip u obliku pehara, koji karakterizira prema vani malo izvijeni obod, koji prelazi u snažni plastični prsten, odakle se stijenka posude spušta vertikalno prema dnu posude. Ovu formu bojenih posuda susrećemo u nalazištima Putičevo,⁵⁵ Ilidža⁵⁶, a zatim u Bugojnu⁵⁷, koje je po broju fragmenata ove vrste keramike bogatije od drugih nalazišta. U odnosu na nalazišta u srednjoj Bosni, u pogledu rješenja porijekla i kulturnih uticaja vezanih za ovaj tip posuđa, posebno su značajni Sirmium⁵⁸ i Cibale (Vinkovci).⁵⁹ Ova dva panonska nalazišta, naročito Sirmium, mogli bi otkriti put rješenju postavljenih problema.

⁴⁹ I. Čremošnik 1984a, 261, sl. 1, 262, sl. 5.

⁵⁰ I. Čremošnik 1961, 189-199, Tab. I-II; I. Čremošnik 1984a, 260-272.

⁵¹ I. Čremošnik 1961, 191; I. Čremošnik 1984a, 266.

⁵² O. Brukner 1981, Tab. 54, 1-7.

⁵³ A. Cermanović-Kuzmanović 1975, 103-105, Tab. I-IV.

⁵⁴ A. Cermanović-Kuzmanović 1975, 103-105.

⁵⁵ I. Čremošnik 1961, 190. sl. 1.

⁵⁶ I. Čremošnik 1961, 191.

⁵⁷ I. Čremošnik 1961, 193.

⁵⁸ O. Brukner 1981, 32-33, Tab. 52, 1-7.

⁵⁹ O. Brukner 1981, Tab. 55, 5.

Ovaj tip keramičke posude-pehar s kragnom sa slikanim geometrijskim ukrasom poznat je kao rana forma na području Rajne, s razvojem do početka 3. st.⁶⁰ Inače, ne samo ovaj tip posuda bojene keramike, već općenito posude keramike sa slikanim ukrasom, pokušava nešto preciznije odrediti A. Cermanović-Kuzmanović, za razliku od I. Čremošnik, koja ovu kategoriju posuda datira u 3. i 4. st.⁶¹, pa je, na osnovi arheoloških okolnosti nalaza u Duklji i Kominu (Municipium S...), datira u drugu polovicu 3. i u prve decenije 4. st.⁶²

Kao jedno od značajnijih pitanja slikane keramike nameće se pitanje njezina kontinuiteta, odnosno importa u krajevima centralne Bosne u rimsko doba, gdje je posebno zapažena. Ako je stratigrafski utvrđeno da su slikani primjerci keramičkih posuda u formi pehara nađeni u najstarijem sloju (horreum) s padanskom terrom sigillatom, onda se kao kronološka granica izrade ovog tipa posuda i tehnike slikanja u Sirmiumu ili u Donjoj Panoniji može uzeti doba Flavijevaca ili kraj 1. st.⁶³ U prilog ovakvoj konstataciji ide i mišljenje F. Maiera, koji ovu keramiku od srednjogalskog do helvetskog područja kronološki stavlja u raspon od posljednjih desetina godina pr.n.e do početka 2. st.⁶⁴ Ali u vezi s postavljenim problemima kontinuiteta slikane keramike u Bosni u rimsko doba nastaje drugo pitanje; koliko se naša slikana keramika i njezini tipovi posuda, oblikom i tehnikom, a posebno motivima slikanog ukrasa na bjeličastoj ili bjeličastožutoj površini s mrkocrvenim ili smeđim geometrijskim motivima, razlikuju od tehnike i slikanih motiva na posudama forme pitosa, amfora i krčaga (sa Gomolave i dr.), koji se, također, nalaze u upotrebi u Podunavlju do sredine 1. st.⁶⁵ Naše bojeno posude s ukrasom pretežno se načinom slikanja, komponiranim od geometrijskih motiva, razlikuje od podunavskog (spomenutog), također bojenog keramičkog posuda sa širim paralelnim trakama, izradom i oblicima posuda⁶⁶, pa bi u tom smislu trebalo razmišljati o raznim izvorima, odnosno korijenima ovih dviju različitih koncepcija u slikanju posuda i njihovih oblika kojima je izgleda zajednička samo kasnolatenska tradicija.⁶⁷

Uočeno je da bojena ili slikana keramika sa Gomolave⁶⁸ i drugih nalazišta⁶⁹ s karakterističnim ukrasom u vidu širih paralelnih horizontalnih traka, koje pokrivaju dvije trećine suda u Panoniji i šire, postepeno nestaje na prelazu iz 2. u 3. st., a možda već i na prelazu iz 1. u 2. st.⁷⁰ Ta se situacija ne bi mogla odnositi na područje središnje provincije Dalmacije (Bosne), jer je prvi put zabilježena u Putovićima uz lončarsku peć, koja je

⁶⁰ O. Brukner 1981, 32 (tip 19), 37.

⁶¹ A. Cermanović-Kuzmanović 1975, 105; O. Brukner 1981, 32; I. Čremošnik 1984a, 271-272.

⁶² Vidi napomenu 61.

⁶³ O. Brukner 1981, 32-33; O. Brukner 1981., 32.

⁶⁴ O. Brukner 1981, 32.

⁶⁵ V. Paškvalin 1990, 48-50; I. Čremošnik 1984a, 262.

⁶⁶ V. Paškvalin 1990, 48-50, Tab. XII, 1-6.

⁶⁷ I. Čremošnik 1984a, 260-272.

⁶⁸ Vjerojatno ide s tehnikom bojenja s onom iz Sirmiuma iz kraja 1. u 2. st.; O. Brukner 1981, 32; V. Paškvalin 1990, 48-50.

⁶⁹ V. Paškvalin 1990, 48 -50; ovdje su iznesena nalazišta te keramike i autori koji su je izučavali, posebno nalaze sa Gomolave.

⁷⁰ O. Brukner 1981, 32-33; V. Paškvalin 1990, 48-50.

prestala raditi u doba Flavijevaca.⁷¹ To znači da ova, nazovimo je podunavska vrsta keramike, za razliku od slikane keramike, o kojoj je ovdje riječ, nije pustila dublje korijenje, pa se, vjerojatno, morala i ranije ugasiti.

No, ipak, to nije slučaj s drugom kategorijom slikane keramike sa šireg područja centralne Bosne⁷², Hercegovine⁷³ i Crne Gore,⁷⁴ a koja je pouzdano utvrđena u Sirmiumu s kraja 1. st.⁷⁵

Ova se kategorija slikane keramike, za razliku od gore navedene (Gomolava), okvirno datira od kraja stare ere do početka 2. st.⁷⁶ te bismo u njezinoj pojavi u 3. i 4. st. na području središnje Bosne imali kulturnopovijesni kontinuitet. Naime, njezina upotreba prestaje u Panoniji (Sirmiumu), a nastavlja se, što je veoma zanimljivo, na području romaniziranih ilirsko-panonskih Desitijata.⁷⁷ Prema tome, preko Donje Panonije naša slikana keramika i njezini različiti tipovi nastavljaju kontinuirano trajanje sve do 5. st.⁷⁸ i predstavljaju panonski import ili kulturni uticaj, i to direktno iz donjeapanonskog kulturnog centra Sirmiuma, najvjerojatnije već od flavijevskog perioda, kada ovaj urbani centar postaje rimska kolonija.⁷⁹

Kulturni kontinuitet ili veza sa panonskim centrom vrlo vjerojatno je u nalazištu Ograja u Putovićima, u kojem smo, iako stratigrafski manje sigurno, našli tragove ove iste slikane keramike, za koju je teško tvrditi da je mogla nastati prije flavijevskog perioda.⁸⁰ Možda spomenuti fragment s Ograje u Putovićima predstavlja i onu vezu (dopunu) praznog vremenskog prostora od kraja 1. do 3. st. u ovim krajevima. O tome da su ta veza i odnos povijesno i kulturno mogući, najbolje govori urbani rimski centar u današnjoj Zenici, koji je status municipija dobio upravo za obitelji Flavijevaca, odnosno od samog cara Vespazijana (Flavija), koji je i Sirmium podigao na rang kolonije te širom Carstva, naročito u provinciji Dalmaciji i Panoniji razvio snažnu djelatnost u romanizaciji autohtonog stanovništva, Ilira i Panona, učvršćujući tako rimsku vlast.⁸¹

Dakle, ne samo tipološka nego i sličnost u likovnoj obradi ovih posuda otkriva direktnu vezu ili odnos sa bojenom keramikom istog stila s područja Donje Panonije (Sirmium i Cibale).⁸² Tako bi ova konstatacija, koja je već i ranije spomenuta u vezi s kontinuitetom ove keramike u našim krajevima, i likovnom izradom ukazala da njeno porijeklo ili utjecaj počinje razvojem u Donjoj Panoniji.⁸³ Osim toga, ovu bojenu keramiku odvajamo od bojene keramike sa širokim smeđim paralelnim crtama koje pokrivaju veći dio posude,

⁷¹ V. Paškvalin 1990, 45-50.

⁷² I. Čremošnik 1961, 189-199.

⁷³ I. Čremošnik 1961, 191-192.

⁷⁴ A. Cermanović-Kuzmanović 1975, 103-105.

⁷⁵ O. Brukner 1981, 32.

⁷⁶ O. Brukner 1981, 32-33; I. Čremošnik 1984, 57. ukazuje na mogućnost datiranja od 2. st.

⁷⁷ I. Bojanovski 1988, 47; V. Paškvalin 1990, 66-67.

⁷⁸ I. Čremošnik 1984, 58; I. Čremošnik 1988a, 271.

⁷⁹ I. Bojanovski 1988, 333.

⁸⁰ V. Paškvalin 1990, 55-56.

⁸¹ I. Bojanovski 1988, 167-168.

⁸² Uporedi I. Čremošnik 1961, Tab. I-II. O. Brukner 1981, T. 54.

⁸³ I. Čremošnik 1984a, 270-272.

jer predstavljaju dvije različite koncepcije i nalaze se isključivo na drukčijim formama posuda.⁸⁴ Stoga im treba tražiti i odvojene, različite izvore u kulturnoj epohi kasnog latena.⁸⁵ Ova analognost motiva govori o autohtonoj (lokalnoj) panonskoj tradiciji, koja prihvata kulturne impulse Kelta i uspijeva ih sačuvati u kulturnohistorijskom kontinuitetu u periodu rimske vlasti sve do 4, odnosno 5. st.⁸⁶ Tako bi ova kulturnopovijesna činjenica, uz mnoge druge, bila arheološka potvrda da je romanizirano ilirsko stanovništvo na središnjem prostoru provincije Dalmacije (Bosne) bilo u veoma bliskom kulturnohistorijskom kontaktu sa stanovnicima Panonije.

Fragment na T. V, 1, s masivnim obodom, lako izvijenim prema vani, koji pod pravim kutom prelazi u kratki vrat, a ovaj u trbuh, pripada, vjerojatno, posudi u obliku lonca, tamnosmeđe boje s vidljivim tragovima kvarcnog pijeska, slabijeg pečenja i fature (dim.: 8,5 × 3,5 × 3 cm; pr. 8 cm).

Oblik, izrada i boja ove keramičke posude dokazuju da ona pripada dobro poznatoj kategoriji posuda kasnoantičke tradicije, kao i mogućnost da je mogla biti u upotrebi i u ranom srednjem vijeku; to bi upućivalo i na vjerojatno slavensko prisustvo unutar građevinskog objekta u 9. st.⁸⁷

Kamena kugla, pr. 5,8 cm (T. V, 2), inv. br. 6991/2, pripada građevinskom objektu i povijesno i funkcionalno ga otkriva kao obrambeni objekt iz vremena najezde barbarskih naroda, koji su nadirali prema jugu iz sjevernih krajeva Rimskog Carstva. Radi se, naime, o obrađenom kamenu koji je dio vojne obrambene i napadačke sprave pračke, dobro poznate u naoružanju kasnoantičkih vojski toga doba, pa i onih ranijih.⁸⁸

Bronzani rimski novac (T. V, 3) nađen je s unutrašnje strane zida građevine (sl. 1):

Av.: DN CONSTANTIVS PF AVG

Rev.: FEL TEMP REPARATIO

Kov.: SMKB(?)⁸⁹

Ovaj tip novca cara Konstancija II (337-361) datiran je u 355-358. godinu⁹⁰ i dokazuje jak inflacioni proces kao posljedicu rata koji je Konstancije II vodio sa Sarmatima na panonskom dijelu limesa i na limesu Mezije I.⁹¹

Potrebno je, također, spomenuti da je ovaj rimski car kovao dvije vrste novca sa kršćanskom tematikom. Na njegovom novcu sa Gromila u Karauli nalazi se poznata kršćanska simbolika, Kristov monogram, koji je na novac prvi stavio Konstantin Veliki, dok su ovom simbolu na novcu posebnu pažnju posvetili Konstancije II, Magnencije i Decencije.⁹²

⁸⁴ Uporedi I. Čremošnik 1961, Tab. I-II. V. Paškvalin 1990. na Tab. XII, 1-6.

⁸⁵ I. Čremošnik 1984a, 269-272.

⁸⁶ I. Čremošnik 1984a, 271.

⁸⁷ Iako je ovaj fragmenat keramike nađen među ulomcima slavenske keramike I. Čremošnik ipak drži da pripada kasnoj antici; I. Čremošnik 1984, 61; nije isključena mogućnost da ovaj fragment keramike datira i u 9. st., pa je moguća prisutnost Slavena u to doba. Vidi I. Čremošnik 1984, 61.

⁸⁸ M. Vasić 1990, 26.

⁸⁹ M. Vasić 1990, 25-26.

⁹⁰ S. St. Dušanić 1988.

⁹¹ M. Vasić 1990, 26.

⁹² M. Suić 1976, 235. i d.; E. B. Thomas 1980, 273-321.

Nalaz ovog novca cara Konstancija II na Gromilama u Karauli od izuzetnog je značaja, jer otkriva vrijeme povijesnih događaja u periodu vladanja ovog cara.⁹³ Naime, to je povijesno razdoblje koje se vjerojatno odnosi na njegovu borbu protiv Sarmata, kad se provincija Dalmacija, odnosno njezini krajevi južno od Save osiguravaju građevinama utvrđenim kulama, tzv. kastronima.⁹⁴ Tako ovaj brončani novac cara Konstancija II vremenski aktualizira građevinu s kulama na Gromilama u Karauli u periodu vladavine ovog cara.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Kad je riječ o centralnom dijelu današnje Bosne u rimsko doba ili, još preciznije, o krajevima između tokova rijeke Bosne i Vrbasa, dosad nije konstatiran utvrđeni građevinski objekat kao što je ovaj na Gromilama u selu Karauli (sl. 1). Za sada znamo za samo jedno kasnoantičko utvrđenje na širem području Bosne i Hercegovine. Mogorjelo kastron, na Neretvi (Čapljina) nedaleko od Narone, a za Gromile u Šipovu i Gradove u Voljevici na Drini to se samo pretpostavlja.⁹⁵

U vezi s gornjom konstatacijom potrebno je, također, istaknuti da se kasnoantičko doba veoma slabo izučavalo s aspekta vojne obrane, posebno sistem ili način branjenja teritorija. Podstrek takvom izučavanju neka budu, uz utvrđenja na gradinama, građevine s kulama kao što su ove na Gromilama i na Mogorjelu.

Položaj građevine s kulama u Gromilama pokazuje što se branilo, odnosno kako se vršila obrana teritorija ili određenog područja. Naime, u prvom planu branile su se komunikacije, izrazitog značaja radi lakšeg kretanja vojske i doturanja materijala u oba smjera, a posebno radi obrane od neprijatelja. Tu namjenu zajedno s utvrđenjem na Gradini, imala je i utvrđena vila rustika na Gromilama u Karauli.⁹⁶ Ovaj način obrane područja i komunikacija podsjeća na isti ili sličan sistem na prostoru Panonije.⁹⁷

Uz spomenute konstatacije, ne može se zasada govoriti o planu utvrđene građevine – kastrona, jer nije do kraja mogla biti istražena.⁹⁸ Međutim, treba istaknuti da su otkriveni neki elementi (sl. 1) koji posredno otkrivaju njezin tlocrt ili plan. Stoga se može zaključiti da je ovo utvrđenje na uglovima imalo kule (četiri), a možda i više, i da nije moglo biti castrum (logor), već utvrđena vila rustika-kastron.⁹⁹

Osim ovih tvrdnji treba, također, konstatirati da je zgrada, odnosno vila rustika, nastala prije 3. i 4. st., transformirana u obrambeni objekat, posluživši općoj obrani Rimskog Carstva u razdoblju kasne antike u našim krajevima. Ovu konstataciju potvrđuje,

⁹³ Kovnica se može označavati s SMKA i SMKB; vidi Alice Sz. Burger 1979, Münztafel, 1-8, s. n. 32 (SMKB) i s. n. 107, 108. (SMKA) Cyzikos.

⁹⁴ M. Suić 1976, 227 i d., 238; V. Paškvalin 1986, 156.

⁹⁵ I. Bojanovski 1988, 289.

⁹⁶ V. Paškvalin 1988, 71.

⁹⁷ V. Paškvalin 1986, 156, Tab. XXIV, 1-4, Tab. XXXVI.

⁹⁸ M. Suić 1976, 235-237.

⁹⁹ Vidi napomenu I.

isto tako, i nalaz tri manje kamene kugle (T. V, 2), koje pripadaju ratnoj spravi prački.¹⁰⁰

Među nalazima keramike sa Gromila u Karauli najznačajnije mjesto dobivaju ulomci slikane ili bojene keramike (T. IV, 1, 2, 3).

Ovu keramiku u svojim radovima detaljnije je obradila I. Čremošnik.¹⁰¹ Ovdje neće biti riječi o svim njezinim razmišljanjima i konstatacijama o slikanoj keramici, već samo o pokušaju tvrdnje da je postojao kulturnohistorijski kontinuitet između ove keramike iz oblasti središnje Bosne i one iz Donje Panonije. Tu vezu ili spomenuti kontinuitet treba tražiti od 2. st., kada se na području Donje Panonije, posebno u Sirmiumu, izrada keramike veoma razvila.¹⁰² Na takvo razmišljanje podsjeća i nalaz identične keramike unutar antičkih termi na Ograji u Putovićima i pokušaj preciznijeg datiranja bojene keramike iz Komina (Municipium S..) i Duklje u drugu polovicu 3. i u prve decenije 4. st.¹⁰³

U uskoj vezi s ovim kulturnopovijesnim kontinuitetom treba spomenuti i to da je kolijevka ove vrste keramike Donja Panonija (Sirmium), a da je nastala stvaralaštvom keltskih plemena Skordiska, Eraviska i Boja, koji su tehniku slikanja prenijeli i na autohtono stanovništvo Panonije.¹⁰⁴ To isto stanovništvo prenijelo je sve to i na susjednu populaciju južno od Save, na teritoriji Desitijata, za čije stanovništvo antički pisac Strabo kaže da je panonsko.¹⁰⁵

Doprinos ovoj konstataciji mogu, također, biti i brojna nalazišta ove keramike kojima se, evo, upotpunjuje i nalazište na Gromilama u Karauli. Tvrditi da je ova keramika samo kulturna ili ritualno sepulkralna, bilo bi deplasirano. Bit će prije da je prezentant imućnijeg sloja rimskog romaniziranog autohtonog društva.

Brojnija nalazišta slikane keramike u centralnim krajevima današnje Bosne čini se da, isto tako, omogućavaju pretpostavku o postojanju lončarskih peći, odnosno njihovih majstora, čiji će se tragovi jednog dana, najvjerojatnije, otkriti.¹⁰⁶

U koje povijesno doba arheološki podaci datiraju utvrđenu građevinu – kastron na Gromilama u Karauli?

Četvrtasta kula (sl. 1.), već je rečeno mlađa je od građevine, tj. vile rustike. Naime, ovu konstataciju potvrđuju zidovi kule deblji od zidova zgrade (sl. 1). To svjedoče također ulomci keramike dati na T. I-II, datirani u 2. do 3. st.¹⁰⁷ Starijih arheoloških

¹⁰⁰ M. Suić 1976, 240; V. Paškvalin 1986, 156-157; Đ. Basler – N. Miletić 1988, 331.

¹⁰¹ A. Musić 1942, 135.

¹⁰² I. Čremošnik 1961, 189-199, Tab. I-II; I. Čremošnik 1984a, 260-273.

¹⁰³ O. Brukner 1981, 39; I. Čremošnik 1984a, 270.

¹⁰⁴ O. Brukner 1981, 32; A. Cermanović-Kuzmanović 1975, 104-105; I. Čremošnik 1984a, 170-252.

¹⁰⁵ I. Čremošnik 1984a, 261, 270-271; Kod Eraviska nađeno je pojedinačnih nalaza. Da bi se dobio sigurnije konstatacije o izvorima slikane keramike, potrebno je još mnogo toga istražiti, od većeg broja nalazišta do temeljitijih analiza bilo koje vrste. To bi dalo dakako i pouzdanije kronološke podatke. U ovom trenutku ostaje pretpostavka da su Eravisci i Skordisci tehniku slikanja prenijeli na panonsko autohtono stanovništvo, koje ju je dalje nastavilo razvijati i prenositi.

¹⁰⁶ Pregled nalazišta vidi I. Čremošnik 1984a, 260-273; to je područje koje je u povijesnom razdoblju rimske okupacije naseljavalo ilirsko-panonsko pleme Desitijati; I. Bojanovski 1988, 70; V. Paškvalin 1990, 66, napomene 173, 174.

¹⁰⁷ A. Cermanović-Kuzmanović 1975, 105.

potvrda od ovih, na žalost, nema, ali zato vrlo čvrste i pouzdane dokaze o postojanju već utvrđene građevine nalazimo u slikanoj ili bojenoj keramici (T. IV, 1, 2, 3.), koja je datirana u 3-4. st.¹⁰⁸ i u bronzanom novcu cara Konstancija II (337-361). Moguće je da je ova građevina pratila povijesno vrijeme cara Konstancija II, pa je u njegovo doba, s dodatnim kulama, postala utvrđenje – kastron. To je period njegovih ratova sa Sarmatima na limesu i Meziji I.¹⁰⁹

Obojena keramika egzistenciju ove građevine prolongira i na 5. st.¹¹⁰ Stoga bi bilo moguće da njezina kronologija obuhvata dva vremenska razdoblja. Jedan širi od 2. do 5. st., a drugi unutar njega, podijeljen na vrijeme od 2. do sredine 4. st., kad egzistira kao vila rustika, i od 4. do 5. st. kada služi kao utvrđena građevina – kastron.

---

¹⁰⁸ Vidi napomene od 22 do 31.

¹⁰⁹ Vidi napomene od 88 do 91.

¹¹⁰ I. Čremošnik 1984a, 271.

LITERATURA

- Đ. BASLER 1988. Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom 3, 25, 224 Sarajevo, 1988.
- I. BOJANOVSKI 1965. Arheološki pregled 7, Beograd, 1965.
1984. Razdoblje rimske uprave. U: Visoko i okolina kroz historiju, Visoko, 1984.
1988. Bosna i Hercegovina u antičko doba, Djela CBI 56. 6. Sarajevo, 1988.
1988. Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom I, Sarajevo, 1988
- B. BRUKNER 1965. Keramika mladeg željeznog doba, RVM 14, Novi Sad, 1965.
- O. BRUKNER 1971. Osnovne forme i tehnike rimsko-provincijske keramike u Sirmijumu, Simpozij II Zenica, Zenica, 1971.
1981. Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije, Dissertationes et monographiae, Zavod za zaštitu spomenika kulture SAP Vojvodine i Savez arheoloških društava Jugoslavije, Beograd, 1981.
- A. SZ. BURGER 1979. Das spätrömische Gräberfeld von Somogyszil, Fontes archaeologici Hungariae, Budapest, 1979.
- A. CERMANOVIĆ-KUZMANOVIĆ 1975. Slikana keramika i njezina problematika, Stari-
nar XXIV-XXV, Beograd, 1975.
- I. ČERMOŠNIK 1961. Nalazi bojene keramike u BiH, GZM, n. s. sv. XV-XVI, Sarajevo 1961.
1965. Rimska vila u Višićima, GZM, n. s. A, XX, Sarajevo 1965.
1976. Rimsko naselje na Paniku kod Bileće, GZM, n.s. A, XXIX, Sarajevo 1976.
1984. Rimski castrum kod Doboja, GZM, n. s. A, 39, Sarajevo, 1984.
1984a. Poreklo rimske slikane keramike, Arh. Vest, XXXV, Ljubljana, 1984.
- S. St. DUŠANIĆ 1988. Rani vesnici hrišćanstva na rimskoj moneti carskog perioda, Glasnik Srpske pravoslavne crkve br. 8, Beograd, 1988.
- A. MUSIĆ 1942. Nacrtr grčkih i rimskih starina, Zagreb, 1942.
- V. PAŠKVALIN 1986. O utvrđenjima u Bosni i Hercegovini u rimsko doba, Materijali XXII, Savez arheoloških društava Jugoslavije, Novi Sad, 1986.
1988. Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom 3, 16, 91, Sarajevo 1988.
1990. Arheološko nalazište Ograja u Putovićima kod Zenice, GZM, n. s. sv. 45; Sarajevo, 1990.

D. PILETIĆ	1986.	Acumincum i Burgenae – Dva važna uporišta na donjopanonskom Limesu, Materijali XXII, Savez arheoloških društava Jugoslavije, Novi Sad, 1986.
J. RANKOV	1986.	Kasnoantički limes u Đerdapu, Materijali XXII, Savez arheoloških društava Jugoslavije, Novi Sad, 1986.
M. SUIĆ	1976.	Antički grad na istočnom Jadranu, Zagreb, 1976.
E. B. TOMAS	1980.	Villa settlements. U: The archaeology of roman Pannonia, Budapest, 1980.
M. VASIĆ	1990.	Nalaz rimskog bronzanog novca IV i V veka iz municipijuma Horreum Margi (Ćuprija), Beograd, 1990.
D. VILOTIJEVIĆ	1965.	Latenski sloj naselja na lokalitetu Popov Salaš kod Novog Sada, RVM 14, Novi Sad, 1965.

SKRAĆENICE

ALBiH – Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Sarajevo.

AP – Arheološki pregled, Beograd.

Arh. Vest. – Arheološki vesnik. Acta archaeologica. Ljubljana.

Djela CBI – Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Centar za balkanološka ispitivanja. Sarajevo.

GZM – Glasnik Zemaljskog muzeja. Sarajevo.

GSP – Glasnik Srpske pravoslavne crkve. Beograd.

Materijali XXII – Savez arheoloških društava Jugoslavije. Novi Sad.

RVM – Radovi vojvođanskih muzeja. Novi Sad.

Starinar – Starinar. Beograd.

Simpozij II Zenica – Izdanja Muzeja grada Zenice. Zenica.

SCHUTZGRABUNGEN AN DER ANTIKEN LOKALITÄT "GROMILE" IN KARLAULA BEI KAKANJ

ZUSAMMENFASSUNG

Wenn von Mittelbosnien, oder genauer gesagt von dem Gebiet zwischen den Flüssen Bosna und Vrbas südlich der Sava die Rede ist, muß festgestellt werden, daß hier bisher noch keine befestigte Anlage ähnlich jener im "Gromile" im Dorf Karaula aufgefunden worden ist (Abb. 1). Bis jetzt wissen wir in dieser Hinsicht auf dem weiteren Gebiet Bosniens und der Herzegowina verläßlich nur von einer spätantiken Befestigung, nämlich Mogorjelo (Čapljina) an der Neretva, unweit vom antiken Narona, während das für "Gromile" in Sipovo und "Gradovi" in Voljevica nur vermutet wird.

Es muß hervorgehoben werden, daß die Spätantike hier vom Aspekt der Abwehr, bzw. des Systems der territorialen Verteidigung nur wenig erforscht ist. Ansporn zu solchen Untersuchungen sollen uns die Bauten mit Wehrtürmen in "Gromile" und in Mogorjelo sein.

Die Lage dieser bewehrten Bauten zeigt was geschützt wurde, bzw. auf welche Art die Verteidigung eines gewissen Territoriums erfolgte. Es wurden nämlich die Verkehrswege geschützt, zwecks ungehinderten Durchgangs von Militär und Material in beiden Richtungen und vor allem wegen der Feindabwehr. Diesen Zweck hatte auch die besfestigte villa rustica in "Gromile" im Ort Karaula.

Bis jetzt können wir noch von keinem sicheren Bauplan dieses Gebäudes-Castrons sprechen, denn es konnte noch nicht zur Gänze erforscht werden. Immerhin wurden einige Elemente gefunden (Abb. 1) die indirekt seinen Grundriss oder Plan aufdecken.

Die Befestigung könnte an den Ecken (vier) Türme gehabt haben, aber vielleicht auch mehr. Sie konnte kein castrum gewesen sein, sondern eine befestigte villa rustica – castron. Ihrer Entstehung nach ist die villa rustica älter als Ende des 3. oder 4. Jahrhunderts und, in eine Verteidigungsanlage umgewandelt, diente sie der allgemeinen Abwehr des Römischen Reichs zur Zeit der Spätantike in unseren Gegenden. Diese Feststellung bestätigt auch der Fund von 3 kleineren Steinkugeln (T. V, 2), die zu einem Kriegsgerät, nämlich einer Schleuder, gehörten.

Unter den Keramikfunden von "Gromile" im Ort Karaula nehmen Bruchstücke bemalter oder gefärbter Keramik (T. IV, 1, 2, 3) die bedeutendste Stelle ein. Hier versuchen wir auf das Bestehen der kulturhistorischen Kontinuität zwischen dieser Keramik aus Mittelbosnien und jener gleichartigen aus Unter-Pannonien (Pannonia inferior) hinzuweisen. Diese Beziehung, bzw. die erwähnte Kontinuität kann man bis ins 2. Jh. zurückverfolgen, als diese Keramik auf dem Boden von Pannonia inferior, besonders in Sirmium, ihre Entwicklung nahm. Zu solchen Betrachtungen verleitet uns auch der Fund identischer Keramik in den antiken Thermen auf der Fundstelle "Ograja" in Putovići und der Versuch der genaueren Datierung der farbigen Keramik aus Komin (Municipium S..) und aus Duklja mit zweiter Hälfte des 3. Jh. und erstem Jahrzehnt des 4. Jh. Ebenso muß unterstrichen werden, daß die Wiege dieser Art von Keramik Pannonia inferior (Sirmium) ist, während ihr Ursprung in der Kreativität der keltischen Stämme der Skordisker (Scordisci)

und Eravisker (Eravisci), wie auch des Stammes der Boje (Boii), zu suchen ist. Diese haben die Maltechnik auf die autochtone Bevölkerung Pannoniens übertragen. Die panonische Bevölkerung hat diese Kenntnis wieder an die benachbarte Population südlich der Sava weitergegeben, die auf dem Gebiet des illyrisch-pannonischen Stammes der Desitiaten lebte und von der antike Schriftsteller Strabo meint, daß sie panonisch sei.

Die Behauptung, daß dieses nur eine Kult-oder Ritualkeramik war, ist nicht am Platz; könnte es sein, daß sie zum Besitz der wohlhabenderen Schicht der romanisierten autochthonen Gesellschaft gehörte. Die zahlreichen Fundstellen dieser Keramik setzen auch das Bestehen von Töpferöfen voraus, deren Spuren man sehr wahrscheinlich eines Tages entdecken wird.

Es ist möglich, daß dieser Bau (Tab. V, 3.) zur Zeit Kaiser Konstantius' II (337-361) mit zusätzlichen Wehrtürmen versehen und zu einer Festung – castron umgebaut wurde. Das ist der Zeitraum seiner Kriege mit den Sarmaten am Limes und Mösien I.

Die farbige Keramik prolongiert das Bestehen dieses Baus bis ins 5. Jahrhundert. Deshalb würde seine Chronologie, mit Rücksicht auf die Funde, besonders die keramischen, den Zeitraum von 2. bis zum 5. Jh. umfassen, bzw. vom 2. Jh. bis zur Mitte des 4. Jh. (Konstantius II) besteht er als villa rustica und vom 4. bis 5. Jh. als befestigtes Bauwerk castron.

Übersetzung:
Dr. Erika Hrasnica

Tabla I

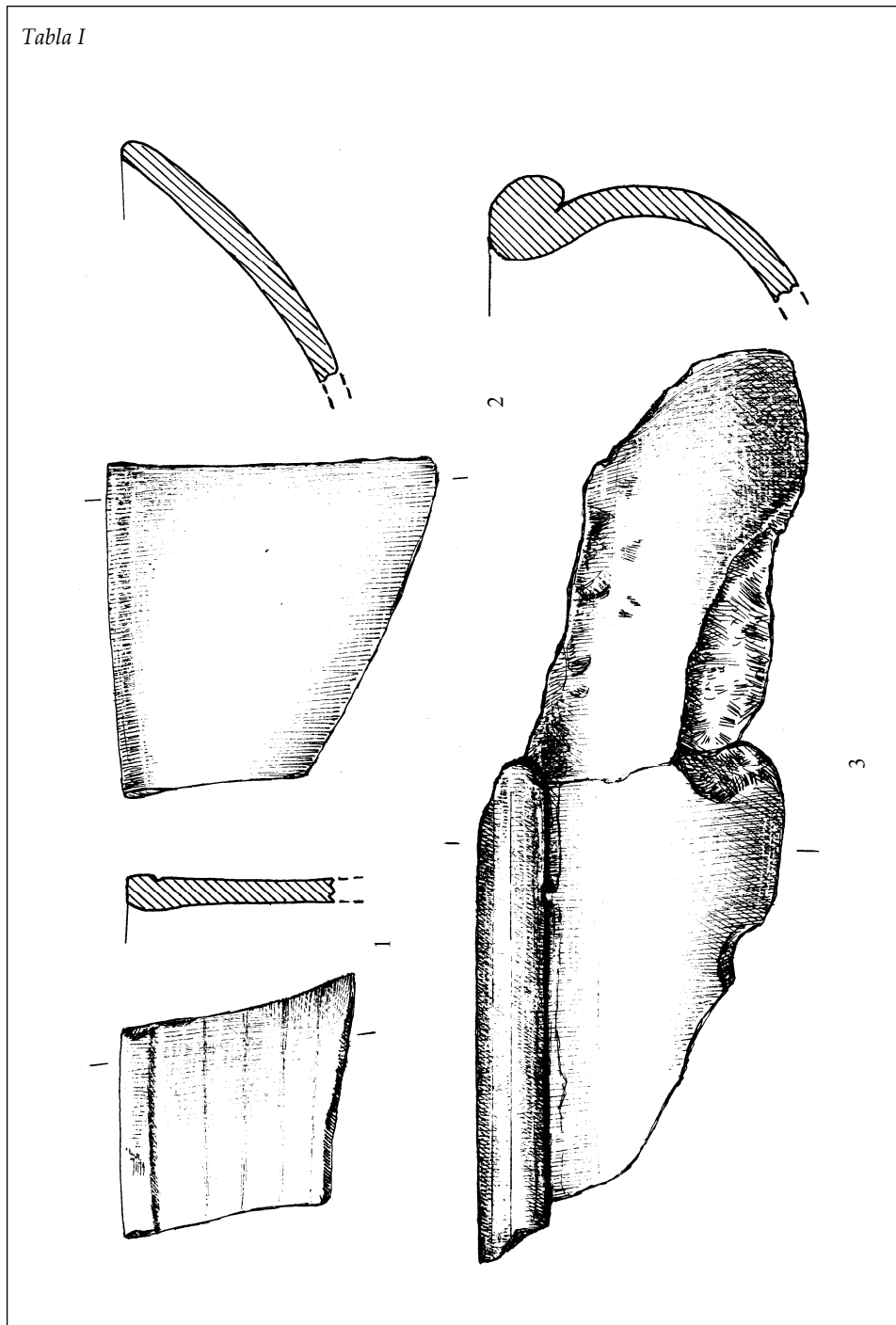

Tabla II

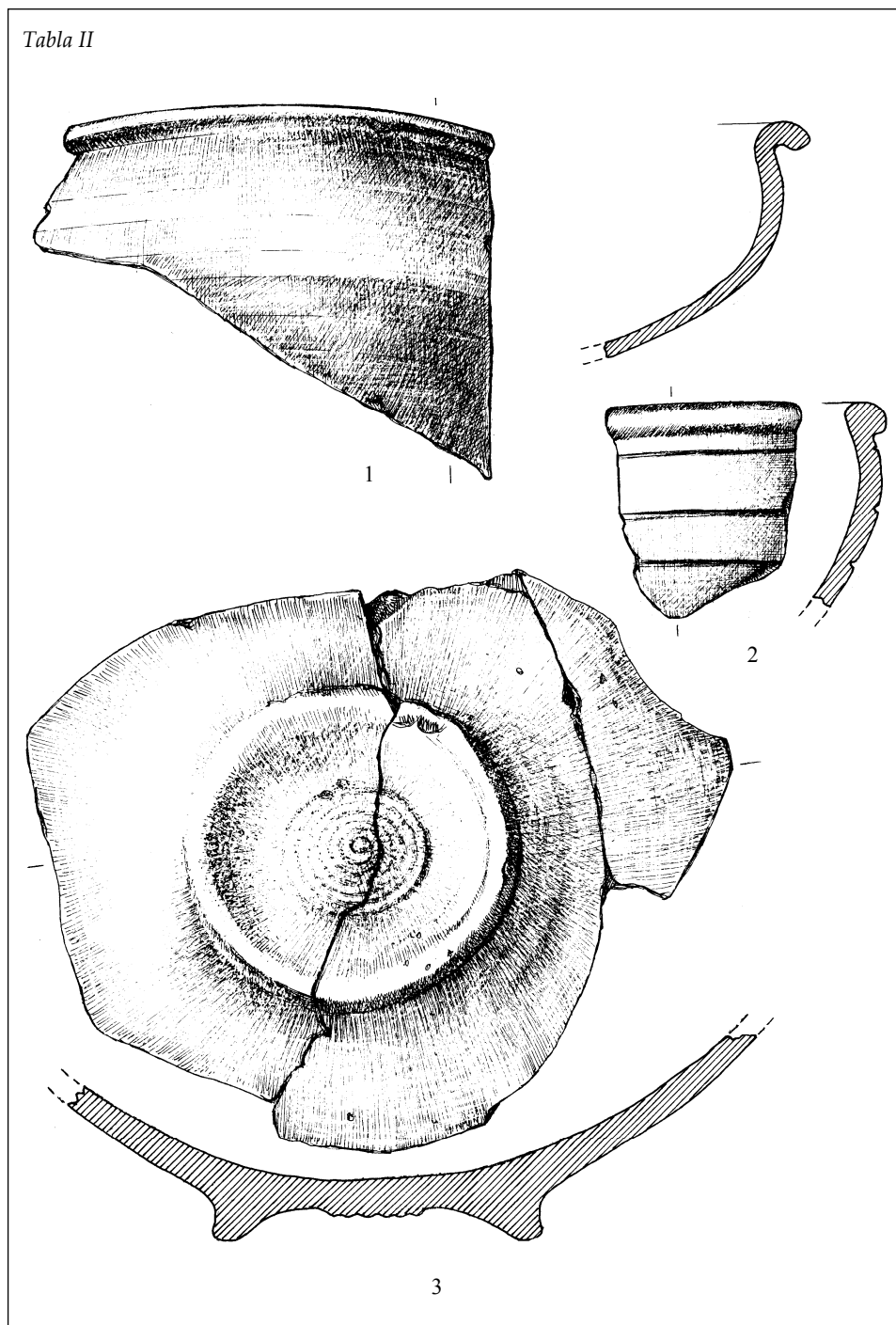

Tabla III

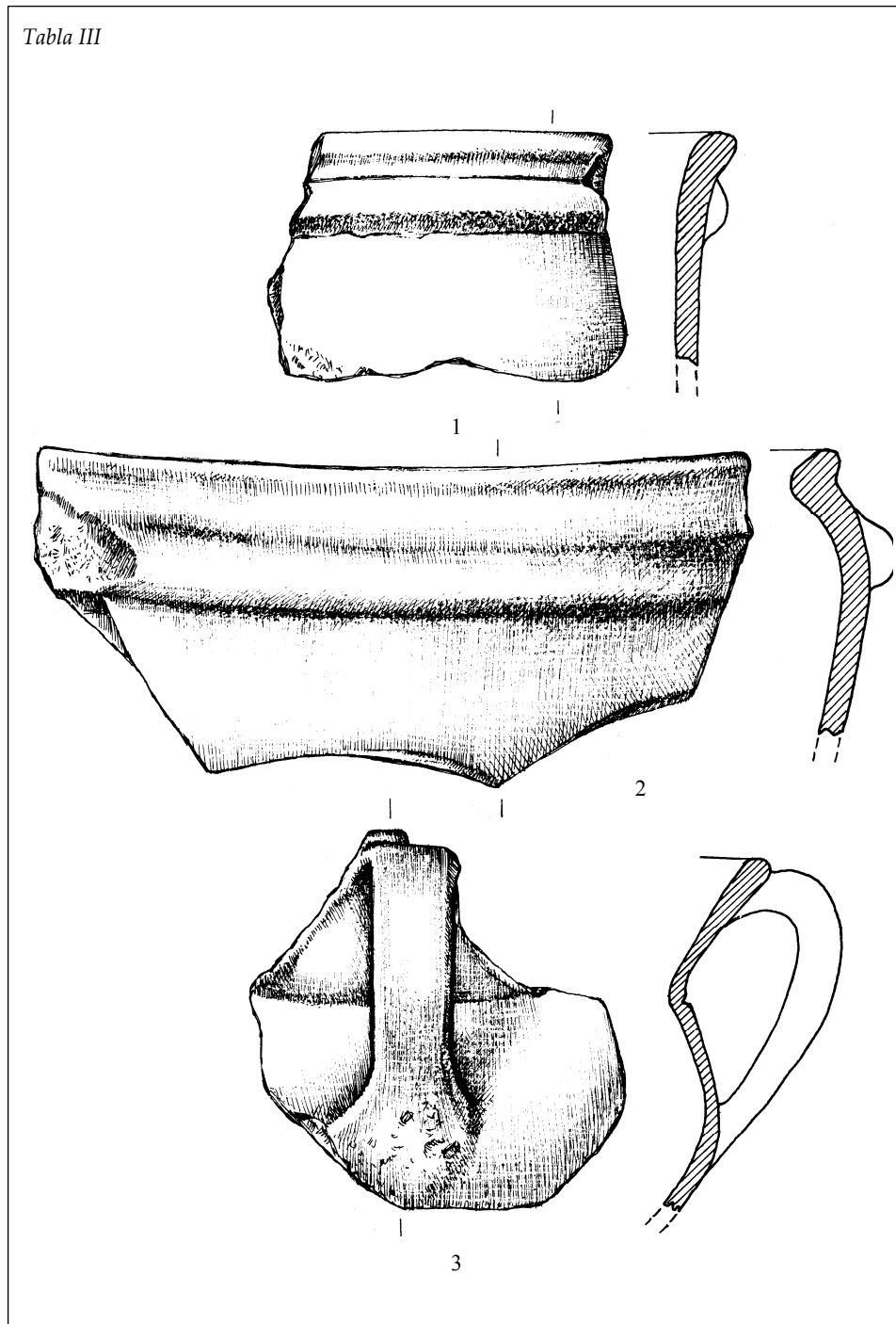
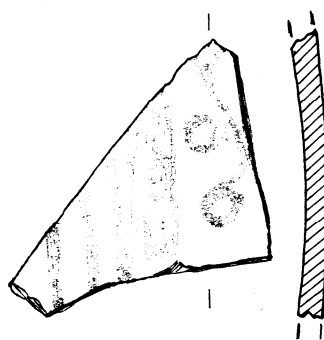
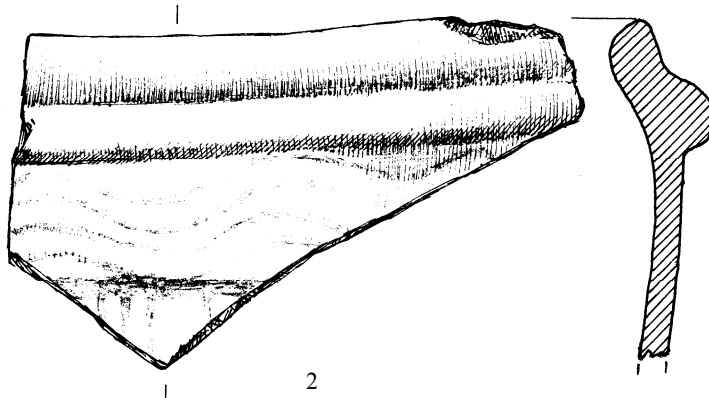
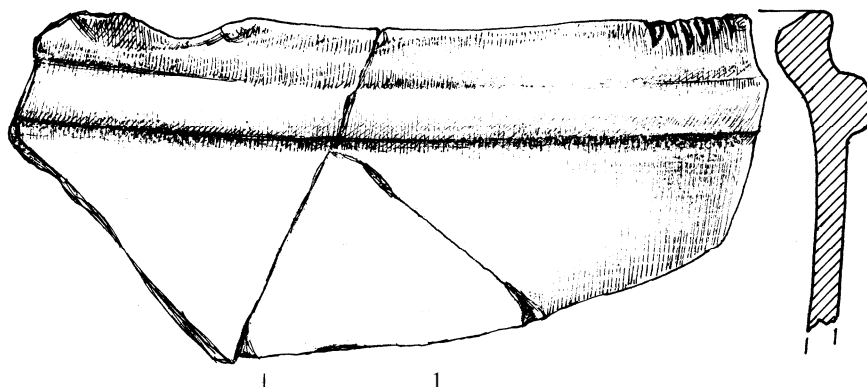
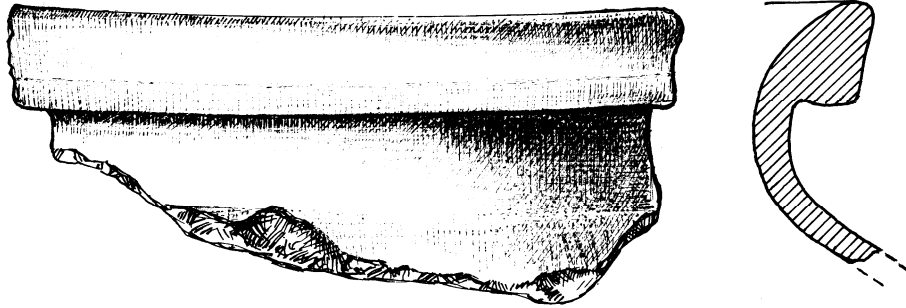

Tabla IV

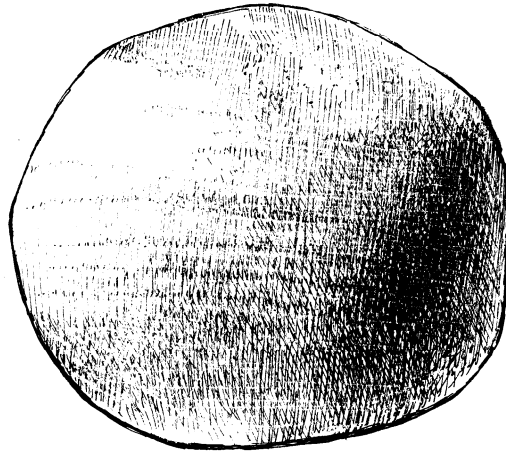
3

Tabla V

1

1

2

3

3A

UDK: 904:72 (497.15)

Mr. Ante ŠKEGRO
Originalni naučni rad

RIMSKI SPOMENICI IZ JUGOZAPADNE BOSNE (SLUČAJNI NALAZI)

U zadnjih šest godina na području jugozapadne Bosne pojavilo se nekoliko spomenika rimske plastike, žrtvenika i drugih epigrafskih spomenika. Nađeni su na području Glamočkog, Livanjskog i Duvanjskog polja. Ovdje se objavljuju dva nadgrobna spomenika, jedan Silvanov žrtvenik, fragment rimskog spomenika sa motivom vrata sa kasetonima, fragment spomenika sa spomenom Elijevca Kvinta i jedan manji fragment arhitektonske plastike. Nekoliko njih još uvijek čeka na publiciranje, budući da su u privatnom posjedu i nedostupni stručnjacima.

1. ARA POSVEĆENA SILVANU UZVIŠENOM

U lapidariju muzeja Franjevačkog samostana na Gorici u Livnu pohranjena je ara posvećena Silvanu uzvišenom (sl. 1). Potječe sa "mjesta koje se nalazi uz put iznad kuća, na potezu Vašarovine – Priluka kod Livna"¹.

Izrađena je od kvalitetnog vapnenca, obrađena sa tri strane. Na gornjem profiliranom polju nevješto su urezana tri trokuta, koji bi trebali predstavljati zabat s akroterijima. Gornji desni ugao profilacije je odbijen, dok su na donjem profiliranom polju vidljivi tragovi nešto grublje obrade (zubača užeg proreda).

Dimenzije are su: visina 27 cm, širina 18 cm, debljina 12 cm, visina natpisnog polja 10,5 cm. Na natpisnom polju are tekst je urezan u tri reda. Ostao je slobodan prostor za još jedan red. Natpis je urezan kombiniranjem rimske, nešto rustičnije kvadratne kapitale (*capitalis rustica*) i nekoliko znakova kurzivne kapitale (*capitalis cursiva*).²

Čitanje:

SIL(vano) AVG(usto) SAC(rum)

AEL(ius) CAI(us) LV (ius)

LI(bi) DI (ose)? POS(uit)

¹ Pronašao ju je Stipe Kovač, sada nastanjen u Bugojnu, tokom 1989-1990. Za objavu dugujem zahvalnost dr fra Boni Mati Vrdoljaku iz samostana na Gorici u Livnu.

² J. Stipišić 1985, 32.

Sl. 1. (Foto: Ćiril Raić)

U urezivanju teksta klesar je primijenio, kao što smo već istakli, dvostruku grafiju, odnosno kombinaciju rustične i kurzivne kapitale, što je najizražajnije kod slova A. Tako unutar prvog natpisnog retka slovo A kod riječi AVG(usto) ima poprečnu crtu (rustična kvadratna kapitala), dok je u riječi SAC(rum) nema (kurzivna provincijalna kapitala). Bez poprečne crte³ slovo A je i u drugom retku natpisa u riječi CAI(us). Ista slova imaju produžetke desne kose crte, u odnosu na lijevu, gotovo za trećinu, što nije uobičajena praksa na ovom području, a pogotovo ne na ovakvoj vrsti rimskih spomenika. Ovo je zapravo jedan od prvih spomenika na kojem se pojavljuje *capitalis cursiva* na ovim prostorima, a koju karakteriziraju nešto izduženija slova koja se mogu smjestiti u pravokutnik.⁴ Ova pojava karakteristična je za vrijeme vladavine cara Hadrijana (117-138).

³ R. Cagnat 1914, 12.

⁴ J. Stipišić 1985, 32.

Natpis je, kao što se vidi, na spomenik dao urezati Elijevac Caius Lucius, rimski građanin. Kako je već poznato, unutrašnjost delmatske zemlje (*Dalmatike he d'epi thátera*), tj. Glamočko, Livanjsko i Duvanjsko polje, bila je naseljena velikim brojem Elijevaca. Zapravo, radilo se gotovo isključivo o epihorskom stanovništvu, koje je, u duhu Hadrijanove politike romanizacije ovog delmatskog područja, kao obilježje svog građanskog prava uzimalo gentilicij cara koji mu ga je dodijelio. Ovog puta se radilo o caru Hadrijanu (*Aelii*).⁵ Ovo bi bio i ključni podatak za datiranje are posvećene Silvanu uzvišenom. Dakle, mogla je biti zavješšana u vrijeme vladavine cara Hadrijana ili, pak, neposredno iza njegove vladavine.

Kako je ovo, za sada, šesti votivni spomenik koji potječe sa prostranog rimskog naselja na potezu Vašarovine – Priluka, treba se ponovno upitati, kakav je bio karakter ovog rimskog naselja. Na njegovu izuzetnost ukazuju stalna arheološka građa – nalažena još od 1894. do danas.⁶ Zapravo, u pitanju su uvijek slučajni nalazi, jer na ovom lokalitetu nisu uopće izvedena nikakva sistematska arheološka ispitivanja.⁷ Nalazi, koji su samo dijelom spaseni za nauku, govore da se život ovdje odvijao *in continuo* počev od brončanog i željeznog doba⁸ pa sve do kasne antike. Već od ranije je poznato da su Vašarovine u vrijeme rimskog gospodstva bile značajno naselje, kome se pokušavalo, i još uvijek pokušava, dati i karakter municipalnog centra.⁹ Čini se da je po srijedi nešto drugo.

Na rimskom lokalitetu Vašarovine – Priluka ističu se ostaci rimskog naselja i groblja, a iz ovih najviše je votivnih spomenika. Od ukupno jedanaest epigrafskih spomenika s ovog lokaliteta (Vašarovine – Priluka) šest ima, uključujući i ovaj koji objavljujemo, votivni karakter. Ovo je zapravo drugo mjesto u unutrašnjosti delmatskog područja po brojnosti votivnih spomenika, odmah iza Halapića na Glamočkom polju, u kojem ih je nađeno četrnaest. Na lokalitetu Vašarovine – Priluka registrirani su tragovi kulta četiriju božanstava: Atisa, Magnae Matris, Libera i sada Silvana. Iako za posljednja dva nije znao, još 1928. je D. Sergejevski podvukao kulturni karakter ovog rimskog mjesta, pa je konstatirao "...da je u Vašarovini bilo nekakvo svetište".¹⁰ Isti autor je 1931. god. objavio fragment cipusa na čijoj je lijevoj strani prikazan Atis ("trauernder Attis, Attis funeraire") sa visokom frigijskom kapom na glavi.¹¹ Objavljujući spomenik posvećen Liberu, koji je podigla

⁵ I. Bojanovski 1970, 517; Isti 1974, 67; Isti 1983, 179; Isti 1988, 220-221.

⁶ C. Patsch 1894.

⁷ I. Bojanovski 1983, 180; B. Marijan 1986, 24.

⁸ A. Benac 1985, 114-118, sl. 47, pl. 18; B. Čović – D. Nikić 1983; B. Marijan 1986; D. Sergejevski 1928; G. Kraljević 1983, 164, br. 115.

⁹ C. Patsch 1906; B. Marijan 1986, 23. Na ovakav zaključak upućuju spomenici: ...]TOR MVN [icipii...] [...posueru]NT MER[ito...] (D. Sergejevski 1928, 92; A. i J. Šašel 1986, broj 1791), ...] SVS [...[(coloniae) AEQ(vensium) P(osuit) L(ibens) M(erito) (D. Sergejevski 1928, 91; A. i J. Šašel 1986, broj 1790; E. Imamović 1977, 466), ...f]IRMVS V[...] [...] ONIS FIL(ius) D(ecurionis) V(otum) S(olvit) L(ibens) (D. Sergejevski 1928, 91; A. i J. Šašel 1986, broj 1789; E. Imamović 1977, 466).

¹⁰ D. Sergejevski 1928, 92.

¹¹ D. Sergejevski 1931, 19-20, br. 2, T. XVIII, sl. 2; V. Paškvalin 1983, 169, T. II, sl. 6. Ovo je drugi spomenik Adsova kulta u unutrašnjosti delmatskog područja. C. Patsch je 1906. objavio spomenik beneficijamog konzulara iz Lipe, na čijim je bočnim stranama lik ovog božanstva (C. Patsch 1906, 165-166, sl. 11; CIL III 9847).

domorotkinja Viktorina iz roda Ulpijevaca (*Ulpia*), i V. Paškvalin je, nedavno, postavio tezu da u Vašarovinama postoji hram boga Dionisa, odnosno Libera, ili, u najmanju ruku, njegovo štovanje *sub divo*.¹² Isti autor je objavio fragment reljefa, s ovog lokaliteta, koji, bez sumnje, pripada kulturnoj kompoziciji maloazijsko-frigijske božice Magnae Matris.¹³ Iako je sačuvan tek manji dio kompozicije, postoji dovoljno elemenata za njeno određivanje, a kulturni karakter naglašava i parcijalno očuvani natpis: ...]AE SAC(rum). Kulturni karakter rimskog naselja u Vašarovinama – Priluci naglašavaju tri parcijalno očuvana votivna spomenika. Kako nisu sačuvani elementi reljefa, na kulturni karakter upućuju dijelovi konsekrativne formule: ...]C SACR[u]M,¹⁴ F]IRMVS V[... / ONIS FIL(ius) D(ecurio) Votum) S(olvit) L(ibens)¹⁵,...] SVS (coloniae) AEQ (ensium) P(osuit) L(ibens) M(erito).¹⁶ O kakvim se kultovima ovdje radi i koja su božanstva u pitanju, spomenici ne govore, ali jasno podvlače kulturni karakter naselja.

Činjenica da od jedanaest epigrafskih spomenika šest ima votivni karakter kao da izravno potvrđuje davno postavljenu pretpostavku D. Sergejevskog o kulturnom karakteru ovog naselja,¹⁷ odnosno ukazuje na mogućnost da je ovo bilo jedno od važnijih kulturnih centara na delmatskom području u unutrašnjosti.¹⁸ Pojavljivanje, uz orijentalna i rimska božanstva, i autohtono-ilirskog božanstva *interpretatio romana* Silvana¹⁹ naglašava i ilirski značaj ovog mjesta, odnosno ističe činjenicu da su na istom prostoru (moguće i u istom objektu!) zajedno štovana božanstva različitih etničkih zajednica (Orijentalaca, Grka, Italika i Delmata). To, pak, nije osobita novost na ovim prostorima s obzirom na postojanje jednog povećeg svetišta u kojem su štovana božanstva Dijane, Libera i Armata u rimskom naselju na Crkvini u Tomislavgradu (Duvno).²⁰ Ukoliko se radilo o tradicionalnom delmatskom svetištu iz vremena prije rimskog podvlašćivanja, ovo bi bio još jedan vid romanizacije u srcu delmatske zemlje. Spomenik Silvanu je samo još jedna potvrda pretpostavke D. Sergejevskog o kulturnom karakteru naselja u Vašarovinama – Priluci.

2. FRAGMENT NADGROBNE STELE

Iz Vašarovina potječe također i novopronađeni fragment stele dospio u Zavičajni muzej u Livnu²¹ 4. kolovoza 1989. Dimenzije: visina 50 cm, širina 38 cm i debljina 20 cm (sl. 2).

¹² V. Paškvalin 1986, 61-70, 61.

¹³ V. Paškvalin 1983, 168-169, T. II, sl. 5.

¹⁴ D. Sergejevski 1928, 92, br. 16. T. I, sl. 1.

¹⁵ D. Sergejevski 1928, 91, br. 13.

¹⁶ D. Sergejevski 1928, 91, br. 15, T. I, sl. 1.

¹⁷ D. Sergejevski 1928, 92.

¹⁸ Spomenik u: A. i J. Šašel 1986, broj 1790 ne bi bio dovoljan argument za konstataciju o hodočasničkom karakteru ovog rimskog naselja.

¹⁹ E. Imamović 1977, 55.

²⁰ C. Pač 1897, 233.

²¹ Ovaj spomenik služio je dugo kao kamen međaš ispred stajе Jozе Bika Kovača, koji se sjeća da je iskopan negdje u Vašarovinama pedesetih godina. Za objavu dugujem zahvalu Dušanu Nikiću, tadašnjem direktoru Zavičajnog muzeja u Livnu, i Darku Periši, studentu iz Zagreba, koji ga je pronašao i dopremio u Muzej.

Sl. 2.

Predstavlja zapravo manji dio lijeve strane stele, sa likom žene u medaljonu. Lijeva ruka figure, savijena u laktu pripijena uz tijelo, doseže do desnog pazuha. Figuri je odbijena šaka. Preko ramena zaogrnutu je hitonom. Glava ženskog lika je oštećena, ali su prepoznatljive crte lica, iz kojih se jasno vidi realističnost lika konkretne osobe. Nos, nešto nesrazmjernan licu (prevelik), većim je dijelom otučen. Kosa pada do ispod ušiju, što bi moglo ukazivati na to da je u pitanju ženska neudata osoba (?). Stela u cijelosti odaje ruku nevještog domaćeg (priučenog) majstora klesara, kojih je u unutrašnjosti provincije Dalmacije tokom II i III st. bilo zaista mnogo. Ovi majstori klesari u provincijama su preovladavali u drugoj polovici III i prvim decenijama IV st., kada je nastupio, u ovoj vrsti obrta, period totalnog nepoznavanja oblika klasične umjetnosti i arhitekture. Nastupilo je vrijeme tzv. samoukih marmorarija, klesara, koji nisu bili sposobni prenijeti na kamen ni ono što su negdje morali vidjeti. Zapravo, oni jednostavno nisu imali osjećaja za proporciju i oblik.²² Uzrok ovoj pojavi leži u činjenici da se krajem III i na početku IV st. izvode velike gradnje diljem Carstva (npr. Spalatum, Sirmium, Romuliana, Thesalonika, Constantinopolis, Mediolanum, Augusta Treviorum i dr.), što je apsorbiralo sve iole značajnije majstore iz zanatskih centara, ali i iz provincija. Ostajali su, uglavnom, domaći priučeni majstori koji su u ovoj situaciji dobili šansu da se prihvate dlijeta, svrdla i zubače.

²² D. Basler 1990, 21-22.

Naš fragment poslužio je vjerojatno još tokom IV st. kao spolija za neki drugi antički objekat. Očito je odbijena desna strana spomenika (možda je na njoj bio isklesan lik muškarca, oca ili supruga?), kao i natpisno polje, a vjerojatno i zabat. Čini se da je na ovo uticao čisto praktični razlog, moguće i u skorije vrijeme (samo dijelom?), iz prostog razloga da bi se ovim fragmentom moglo lakše rukovati. Fragment bi, s obzirom na dimenzije, bio dio nekog monumentalnog nadgrobnog spomenika.

Materijal od kojeg je spomenik izrađen jest vapnenac srednjeg kvaliteta, koji se dao bez većih teškoća dosta uspješno oblikovati, a kakav se može naći u izobilju na livanjskom području.

3. STELA IZ BASTASA (BOSANSKO GRAHOVO)

U rimsku zbirku Zavičajnog muzeja u Livnu 1986. god. dospjela je zanimljiva stela, porijeklom iz Bastasa kod Bosanskog Grahova.²³ Dimenzije: visina po sredini 41 cm, širina po dnu 40 cm, debljina 10 cm; visina prostora za natpis 11 cm, a širina 36 cm; visina stele do prelaza u zabat 30 cm, a visina kosih strana (zabatnih) 16 cm; širina ravne strane na zabatnom završetku 22 cm (sl. 3). Izrađena je od muljike dobre kvalitete. Na njoj su prikazane četiri ljudske figure, od kojih su tri smještene u polukružnom medaljonu, dok je četvrta izrađena na lijevoj strani stele izvan medaljona. Očito da je na steli predstavljena tipična rimska obitelj (otac s lijeve, a mati s desne strane sina), koja je imala u svom sastavu i ovisne članove (oslobođenik, rob?), a što je došlo do izražaja i na nadgrobnom spomeniku. U prikazu ženske figure unutar medaljona, osim neznatno oštećene lijeve strane, sve crte lica su dobro uočljive: oči, nos (neznatno oštećen), usta (čak i rupica na bradi), uši, a kosa je raščešljana na razdiok. Figura je obučena u košulju kratkih rukava (tunika),²⁴ preko koje je opasan uočljiv pojas. Figura ima i ogrlicu u obliku slova V (slabije uočljivu), koja joj pada do sredine grudi. Da se radi o ogrlici, a ne o izrezu haljine, govori jasno uočljivi okrugli obrub ovog odjevnog predmeta odmah na početku ramena. Figura je više oštećena s lijeve strane. Od crta lica razaznaje se samo desno uho. Figura je zaogrnuta sagumom, koji pada s desnog ramena preko lijeve ruke u četiri nabora. Pojas se ne vidi. Figura je mogla biti zaodjenuta i u domaću nošnju (dalmatika),²⁵ što se vidi iz, sličnosti s ogrtačem muškarca sa spomenika iz Priluke.²⁶ Figura između ova dva odrasla lika je, također, oštećenih crta lica, ali su donekle vidljive uši, usta i brada; i ona je odjevena u togu, preko koje, od desnog ramena, pada preko lijeve ruke ogrtač. Dječčacke je dobi.

²³ U Zavičajni muzej u Livnu dopremio ju je Dušan Nikić, kojemu i dugujem zahvalu za mogućnost objave.

²⁴ Sva raskoš rimske (epihorske) nošnje Delmata u unutrašnjosti došla je do izražaja na reljefu s likom žene sa kamene urne iz Vašarovina (C. Patsch 1906, 172, sl. 21; Isti 1909, 130, 22). O nošnjama na rimskim spomenicima na području Bosne i Hercegovine vidjeti radove I. Čremošnik 1958, 1963, 1964.

²⁵ *Dalmatica*, nekoć isključivo odjeća delmatskih pastira, do danas se očuvala kao dio liturgijske odjeće u Rimskoj crkvi, i to kao odjevni predmet đakona (A. Badurina 1979, 192).

²⁶ C. Patsch 1896, 255, sl. 18.

SI. 3. (Foto: Dušan Nikić)

I četvrta figura, koja je prikazana izvan medaljona, u lijevom kutu spomenika, predstavlja mlađu osobu. I ovdje je lice figure oštećeno, ali su uši jasno uočljive, kao i kosa koja doseže do čela i iznad ušiju! Figura je, također, odjevena u togu s okruglim izrezom oko vrata. Čini se da je haljina dugih rukava, a pojas je uočljiv. I ovdje bi se moglo raditi o izvornom, čisto delmatskom, komadu odjeće koji je prevladao u III. st. čak i u Rimu, a pogotovo u istočnim provincijama Carstva.²⁷ Na delmatskom području ona je u potpunosti prevladala još u republikansko doba.²⁸ U pojedinim krajevima Bosne i Hercegovine ovaj odjevni predmet sačuvao se u elementima seoske nošnje, gotovo u kontinuitetu, do danas.²⁹ Pitanje je zašto je figura prikazana izvan medaljona. Na steli je bilo dovoljno prostora da se sve figure postave unutar njega. Očito da je na ovaj način klesar naglasio da figura izvan medaljona nije imala isti društveni status kao tri figure prikazane unutar njega. Vjerojatno se radi o osobi koja je bila u ovisnom položaju u odnosu na tri figure iz medaljona, odnosno da se radi, po svoj prilici, o servusu ili libertusu. Ispod figura je prostor za natpis. Sama stela je neuobičajene izrade. Na njoj se prepliću elementi zabata i edikule, sve u jedinstveno profiliranom polju. Edikulu bi donekle naglašavao medaljon,

²⁷ I. Čremošnik 1963, 104.

²⁸ Daremberg-Saglio, Dictionaire, 1889, "Dalmaticka".

²⁹ Z. Čulić 1966, 176–184; S. Bajić 1989, 149–173.

a zabat sama profilacija stele, koja je identična za sav spomenik. Njena uočljivost je najslabija na vrhu stele, ali jasno potvrđuje da spomenik nije, osim neznatno, sa te strane oštećen.

Stela je izrađena od muljike dobre kvalitete. S obzirom da je nedovršena, na nju nije uklesano nijedno slovo natpisa. Moguće da nikada nije ni poslužila svojoj svrsi, te da je u toku izrade izdvojena kao neuspjao rad. I autohtone elemente specifične ilirske plastike naglašava ova stela, a posebno obrubna profilacija, koja i na ovom spomeniku izravno asocira na skulpturu od drveta.

Stela iz Bastasa ima dosta podudarnih elemenata sa fragmentom nadgrobnog reljefa koji je D. Sergejevski objavio 1935,³⁰ a koji također potječe iz Bastasa na Livanjskom polju (pronađen je na lokalitetu Crkvine 1931). I jedan i drugi spomenik karakterizira individualnost crta lica, veoma jasne konture dijelova odjeće i, nadalje, rustična obrada koja asocira na rezbareno drvo. Nema sumnje da su oba spomenika djela lokalnih majstora koji svoje proizvode izrađuju za domaće naručioce, najvjerojatnije na samom Glamočkom polju ili u Halapiću.³¹ Naš spomenik, kao i spomenik koji je objavio D. Sergejevski, sadrže mnogo odlika rimske provincijalne (rustične) umjetnosti s kraja II i početka III st., slično steli iz Isakovaca, koju je 1979. objavio I. Bojanovski.³²

Iako za datiranje spomenika iz Bastasa nema dovoljno podataka, s obzirom na analogiju sa navedenim spomenicima, kao na aktivnost klesara u Halapiću, skloni smo datirati ga u drugu polovicu II, odnosno u prvu polovicu III st.³³

4. FRAGMENT S MOTIVOM PORTA INFERI? IZ BORČANA (TOMISLAVGRAD)

U Muzejsku zbirku Franjevačkog samostana u Tomislavgradu dospjela su tri fragmenta rimskih spomenika ispod Liba u ožujku 1990. godine.³⁴ Najveći od njih predstavlja fragment nadgrobnog spomenika (moguće i pluteja) s motivom tzv. *porta Inferi*. Od spomenika je spasen samo fragment koji predstavlja četiri kasetona koje razdvajaju tri stuba. Dimenzije: visina 60 cm, širina 60 cm, debljina 8 cm; promjer stubova 5 cm, kaseton je unutar profiliranog pravokutnika visok 24 cm, a širok 8 cm. S obzirom da se ova vrsta spomenika, ako predstavlja dio nadgrobne stele,³⁵ na našim prostorima mjeri u dimenzi-

³⁰ D. Sergejevski 1935, 19, T. V, sl. 4.

³¹ I. Bojanovski dopušta mogućnost rada jedne ili dviju lokalnih klesarskih radionica u Halapiću na Glamočkom polju, a koje su, po njemu, vrlo dugo djelovale i proizvodile oltare za hramove, kao i nadgrobne spomenike i građevinske elemente (I. Bojanovski 1986, 81).

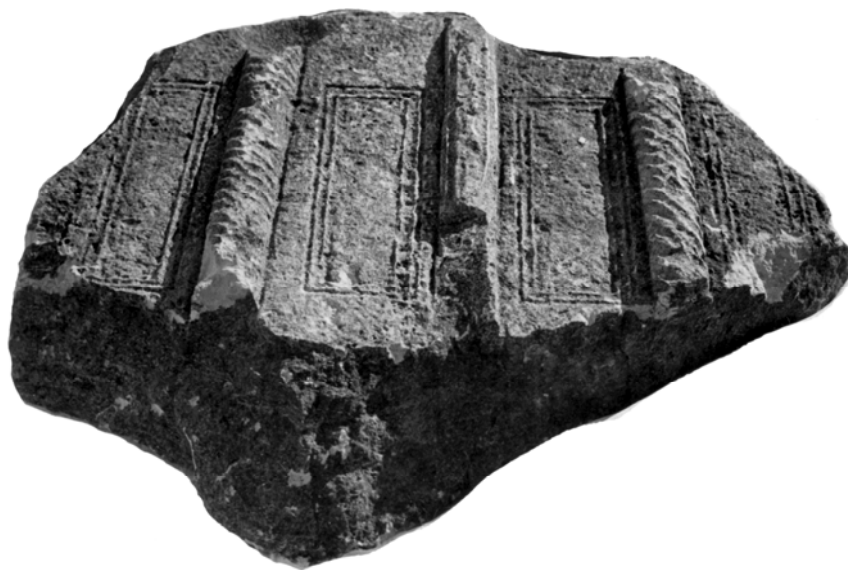
³² I. Bojanovski 1979, 119–125, sl. 1, 2, 3.

³³ I. Bojanovski 1979, 124; Isti 1986, 81.

³⁴ Pronašao ih je na lokalitetu Njiva ispod kuće pod Libom Mate Matić Trenjić iz Borčana. U samostansku zbirku dopremio ih je fra Jozo Križić, župnik, kojem dugujem zahvalu za dozvolu za objavljivanje.

³⁵ Spomenik bi mogao predstavljati i dio bazilikalne ili neke druge plastične dekoracije kasnoantičkih objekata. S obzirom na dimenzije i oštećenost samo rubnih dijelova, kao i na raspored ornamentalnih motiva, moguća je i ovakva pretpostavka.

jama od 200 do 240/250 cm (visina) i 64 do 70 cm (širina), može se pretpostaviti da je od stele ispod Liba sačuvan tek manji dio, otprilike jedna trećina (sl. 4). Središnji stub na ovom fragmentu je kaneliran, dok su dva bočna tordirana.³⁶ Kasetoni, osim što su izdvojeni stubovima, imaju i vlastiti okvir u vidu uske profilirane trake sa veoma izraženim bridovima.

Sl. 4. (Foto: Ante Škegro)

Spomeniku nedostaje završna profilacija, a ako je predstavljao nadgrobni spomenik, i natpisno polje, te eventualno edikula i zabat. Izrađen je od muljike srednjeg kvaliteta, po svoj prilici namjerno izabrane radi lakše obrade i pogodnijeg ornamentiranja. Iz istog razloga spomenik se doima kao da nije izrađen u kamenu, nego u hrastovini. To i nije posebna pojava u klesarstvu na području Delmata i drugih ilirskih etničkih zajednica, kao što smo već naglasili. Poznata je činjenica da je obrada kamena samo nastavak umjetničkog obrta u drvetu na ilirskim prostorima,³⁷ a za prelazni period vapnenasti lapor (muljika) bio je više nego pogodan. Treba podvući, također, da je spomenik sa zadnje strane ravan, što može značiti da nije bio naslonjen na neki drugi objekat.

Spomenik ispod Liba razlikuje se od ostalih spomenika s ornamentalnim motivima tzv. *porta Inferi* po nedostatku ornamentalnih detalja, specijalno tugujućih Atisa, kao i alki za kucanje. Na svim do sada poznatim spomenicima ove vrste ovi ornamentalni motivi gotovo su redovna pojava, a i raspored kasetona je drukčiji (dva veća ispod i,

³⁶ Sličan motiv tordiranih stupova sa delmatskog područja u unutrašnjosti nalazimo i na rimskoj steli iz Isakovaca na Glamočkom polju (I. Bojanovski 1979, 119, sl. 1). Ipak, ovi spomenici ne mogu se dovesti u neposrednu vezu s obzirom da je stela iz Isakovaca datirana na sam kraj II ili u III st., što nije slučaj sa našim spomenikom.

³⁷ B. Čović 1976, 256; A. Stipčević 1989, 177, te literatura navedena u bilj. 70.

eventualno, dva manja iznad). Naprotiv, motiv kasetona, kao što smo već naglasili, na ovom spomeniku raspoređen je u horizontalnom nizu, dok za vertikalne nema pretpostavki. Uobičajeno razdvajanje kasetona na ovoj vrsti spomenika, kojih na području Bosne i Hercegovine, osim ovog, ima još desetak,³⁸ izvedeno je pomoću tordiranih stubića sa kapitelima, dok spomenik ispod Liba ima stubić (središnji) sa vertikalnim kanelurama.

S obzirom na ornamentiku, njen raspored³⁹ i, nadalje, dimenzije, moglo bi se pretpostaviti da ovaj fragment, uzeto s rezervom, zapravo predstavlja dio arhitektonske kompozicije nekog kasnoantičkog objekta (možda fragment pluteja⁴⁰).

Zapitati se je otkud ova vrsta spomenika (tzv. tilurijski tip stele) na unutarkontinentalnom delmatskom prostoru. Koliko je do sada poznato, ova vrsta spomenika, ukoliko je i naš ulomak sastavni dio nadgrobne stele, vezana je isključivo za vojnički element, prvenstveno za vojnike i veterane VII legije, i to u Tiluriju i u Gračinama kod Ljubuškog, kao i manjih jedinica (III kohorta Alpinaca), a za VII i XI legiju samo dok je njihovo stacioniranje bilo u Burnumu i Tiluriju.⁴¹ Naime, sa prelaskom ovih vojnih jedinica na panonske prostore ne prenosi se sa njima i ovaj tip nadgrobno spomenika. Tamošnji nadgrobni spomenici pripadnika ovih jedinica nose sve karakteristike spomenika panonskog tipa. Tzv. tilurijski tip stele, karakterističan po zabatu, eventualnom polju za likovni prikaz, natpisnom polju i pri dnu velikim vratima s kasetonima s ručkama za izvlačenje i zvekirima raznih oblika, specifičnost je vojnih majstora u Tiluriju. Spomenici ovoga tipa izrađivani su u sjedištu VII legije, kao i u radionicama u Saloni, ali prema nacrtima tilurijskih majstora.⁴² Ovim je bačeno novo svjetlo na fenomen tzv. vojničkih majstora. Čini se da su oni mogli biti i iz sastava samih jedinica (*militēs marmorarii*), ali u većini slučajeva to su bili majstori iz popratnih civilnih naselja uz značajnije vojne garnizone (*canabae*) koji su radili za vojničku klijentelu. Oni su, također, mogli biti stranci (često i s Istoka), no

³⁸ Iz *Vitine* potječu dva (I. Bojanovski 1985, 70, br. 2, sl. 2; Ć. Truhelka 1983, 637 = I. Bojanovski 1985, 72-74, sl. 4); iz *Teskere* jedan (Humac, Ljubuški) (R. Dodig 1985, 107-115, sl. 5, 6, 7); iz *Hardomilja* (Humac, Ljubuški) četiri komada; (C. Patsch 1914, 167, sl. 34, 35; A. Betz 1938, 66, br. 58 = V. Atanacković-Salčić 1981, 263-264, sl. 2, crt. 2 = V. Paškvalin 1985, 120-122, sl. 1; V. Atanacković-Salčić, o.c., 262-263, sl. 1, crt. 1 = V. Paškvalin 1985, 122-127, sl. 3) iz *Garduna* tri (I. Marović 1984, br. 1, 107-108, sl. 1; Isti 1984, br. 2, 108-109; Isti 1984, 109-110, sl. 2).

³⁹ Na području Salone pronađena su dva slična spomenika s motivom vrata (N. Cambi 1987, T. 46, d, c; Isti 1989, T. II, sl. 1, T. III, sl. 1).

⁴⁰ A. Badurina 1979, 526.

⁴¹ Legio VII (od 42. g. Claudia pia fidelis) stacionirana je u Gardunu od 6. ili 8. g. do 61. g. (Nisu svi istraživači saglasni o vremenu garnizoniranja ove legije u Gardunu. O ovome: M. Zaninović 1984, 71; M. Mirković 1968, 25-26.) Legio XI (od 42. g. Claudia pia fidelis) stacionirana je u Burnumu, a ilirskoj vojsci dodijeljena je nakon bitke kod Akcija 31. g. s.e. Godine 69. prekomandovana je u Donju Meziju, u mjesto Durosturam. Pretpostavlja se da je nakon odlaska VII legije iz Garduna jedan manji odred XI legije prekomandovan iz Burnuma u ovaj logor iznad Tilurija. O ovome: Ritterling, Legio, PWRE, XII/2, 1619 i d.; A. Betz 1938.; M. Mirković, 1968 pass; J. J. Wilkes 1969, 88-152; o rimskom vojništvu u Dalmaciji i Panoniji ukratko: I. Bojanovski 1988, 355-359; O tragovima rimskih vojnih jedinica u BiH: E. Imamović 1990.

⁴² N. Cambi 1989, 46-47.

nisu uvijek nužno pratili i vojne jedinice. Na ovo bi mogao ukazivati i slučaj VII i XI legije. Naši majstori, čija je specifičnost motiv tzv. *porta Inferi*, ostali su na radu na području primorskih strana rimske Dalmacije još neko vrijeme nakon odlaska glavne njihove klijentele (vojnika VII i XI legije), gdje su mogli raditi za veterane i bogatije civilne službenike i strance. No, ovakav motiv ne preživljava dalje od 1 st.⁴³ Kao što je poznato, ovaj motiv je najviše vezan za maloazijske prostore, odnosno za religijska vjerovanja Frigijaca, za dio vojnika VII i XI legije porijeklom iz ovih krajeva.⁴⁴ Kao što smo već konstatirali, ovaj motiv, koji predstavlja i početak zagrobnog svijeta i života,⁴⁵ ubrzo iščezava sa nadgrobnih spomenika Dalmacije. Otkuda onda na području municipija Delminiensium? Sa delmatskih prostora u unutrašnjosti nemamo tragova prisustva vojnih osoba VI i XI legije. U Stipančićima (Tomislavgrad) registriran je veteran prve pretorijanske kohorte⁴⁶ iz III st., konzularni beneficijar veteran u Lipi (Livno)⁴⁷ iz II ili III st., nekad pripadnik X legije Gemine, te spomenik VIII Augustove legije.⁴⁸ Moguće da je s ovih prostora i žig ove legije na jednoj teguli.⁴⁹ No, ovo su sve spomenici iz kasnijeg perioda, i nemaju izravnih konotacija sa motivom tzv. *porta Inferi*.

Motiv vrata na dijelovima arhitektonske kompozicije zabilježen je od ranije na delmatskom području. Tako je K. Patsch još 1897. god. objavio dva spomenika koja potječu sa Karaule u Tomislavgradu. Radi podsjećanja evo njegova kratkog opisa: "...Visina 0,46, širina 0,50, debljina 0,61. U pročelju tri polovna stupa sa glavicama, koje su jako svedene sa strane. Udubljena površina između tih stupova uriješena je uokvirenim uklesanim paralelogramima, koji su jednaki onim 'urezima', što smo ih vidali na uzdužnoj strani nekih gore prikazanih sarkofaga. U cjelini izgledaju kao dvokrilna vrata... Odlomak od sličnog spomenika, unaokolo izodbijan. Visina 0,37, širina 0,19, debljina 0,53."⁵⁰ Međutim, K. Patsch je za oba konstatirao da ne zna njihovu svrhu.⁵¹ Spomenici su sa Karaule, a poznato je da odavde potječe nekoliko komada arhitektonske plastike iz starokršćanske bazilike.⁵² I naš fragment ispod Liba (Borčani) potječe

⁴³ Ovi majstori vežu se za vojničke logore VII i XI legije, tj. za klesarske radionice Tilurija (J. Medini 1984, 108, 112; I. Bojanovski 1985, 72; N. Cambi 1989, 46-47) i radionice na Humcu (V. Paškvalin 1985, 130). Njihov rad stavlja se u vrijeme od 20-tih godina I st. (J. Medini 1984, 112; I. Bojanovski 1985, 72) do sredine (I. Bojanovski 1985, 77), odnosno do 70-tih godina ovog stoljeća (I. Marović 1984, 112-113).

⁴⁴ H. Hoffmann 1905, 54, i d.; C. H. E. Haspels 1971, pass.; J. Medini 1984, 114, 116; R. Dodig 1985, 112; I. Bojanovski 1985, 73-74. N. Cambi, međutim, osporava maloazijsko porijeklo ove vrste nadgrobnih spomenika (N. Cambi, 1989., 48, bilj. 51).

⁴⁵ I. Marović 1984, 116.

⁴⁶ C. Patsch 1895, 288. Domoroci iz Dalmacije tokom III st. služe pretorijancima (G. Alföldy 1965, 174).

⁴⁷ C. Patsch 1906, 165; J. J. Wilkes 1969, 127.

⁴⁸ I. Bojanovski 1970, 16-18, sl. 4. Novo čitanje ovog natpisa dao je G. Alföldy 1989, 204-205.

⁴⁹ Tegula bi po svoj prilici mogla potjecati iz logora na Humcu (upor. AEM VIII, 87-88). O rimskoj opeci sa žigom u Bosni i Hercegovini: A. Škegro 1991.

⁵⁰ C. Patsch 1897, 241-243, sl. 19 i 20; Isti 1899, 233-234, sl. 58 i 59.

⁵¹ C. Patsch 1899, 234.

⁵² Đ. Basler 1972, 135.

sa mjesta na kome se također nalazila kasnoantička sakralna građevina.⁵³ Ovo nije bez značaja. Naime, i u simbolici ranog kršćanstva vrata imaju višestruku simboliku: “Podignite vrata, nadvratnike svoje, dižite se, dveri vječne, da uniđe Kralj slave!” (Ps. 24,9). Ovo se osobito odnosi na Posljednji sud, ali se može tumačiti i kao razdjelnica između pravednika i prokletnika.⁵⁴ Ovaj motiv je i u ranokršćanskim bazilikama mogao simbolično dijeliti pravednike od nepravednika, puk od klera (koji simbolizira Krista kao jedinstvenog pravednika). Upravo u tu svrhu je u ranokršćanskim bazilikama i postavljena posebna ograda, *Saeptum*, koja je prostor uz oltar namijenjen kleru dijelila od naosa namijenjenog puku. Sastojao se od vrata u sredini i pregradnih ploča (*plutei*).⁵⁵ Zašto, onda, jedan plutej nije mogao imati i ornamentalne elemente vrata? To, osobito, ako se zna da je i stražnja strana ovog spomenika ravno obrađena. Zar i arhitektonski elementi koje je otkrio na Karauli C. Patsch nisu mogli imati sličnu funkciju, odnosno služiti kao dio menze? Ovome u prilog moglo bi ići i prisustvo orijentalnog elementa na ovim prostorima, koji je motiv vrata mogao donijeti, i ovdje dalje njegovati.⁵⁶

5. FRAGMENT SPOMENIKA ELIJEVCA KVINTA

I spomenik na kojem se spominje rimski građanin Elije Kvint otkriven je u istim okolnostima kao i prethodni spomenik.⁵⁷ Ovaj fragment mogao bi predstavljati dio spomenika koji je kasnije (tokom kasne antike) doživio ponovnu upotrebu uz djelomično pritesavanje. Dimenzije: dužina 46 cm, širina 31 cm, visina 17 cm (sl. 5). Izrađen je od muljike dobrog kvaliteta. Neoštećena je (samo dijelom) prednja strana spomenika na kojoj je očuvan i veći dio natpisa. Oštećenja su nastala pritesivanjem, i to po širini spomenika, te bočnih strana. Čini se da lijeva strana nije pretrpjela veća oštećenja, a, po svoj prilici, ni desna. Ovo se može pretpostaviti na osnovi natpisa, u kojem, ispred nomena, nedostaje praenomen, a ne vide se ni tragovi da ga je i bilo. Na kraju drugog reda primjetna su slova BEN iz vjerojatne riječi LIBENS, ili LIBENTER. S obzirom na raspored redova i prostor iznad i ispod prostora može se zaključiti da su na spomeniku bila samo dva reda teksta. Natpis je urezan monumentalnom kvadratnom kapitalom, karakterističnom za ranocarski period. Slovo A je i na ovom spomeniku urezano bez poprečne haste, ali je u prvom redu s obje strane ovog slova klesar unio po dvije točke. Slovo N i T klesar je dao u ligaturi.

⁵³ I. Bojanovski 1965, 135-140, T. LXIII.

⁵⁴ A. Badurina 1979, 587.

⁵⁵ A. Badurina 1979, 526.

⁵⁶ C. Patsch 1897, 230, sl. 7; E. Imamović 1977, 414; C. Patsch 1897, 231, sl. 7; E. Imamović 1977, 414; Spomenici su, uglavnom, iz druge polovice II ili iz prve polovice III st. (I. Bojanovski 1988, 233), ali je utjecaj mogao ostati.

⁵⁷ Kao bilj. 34.

Sl. 5. (Foto: Ante Škegro)

Čitanje:

AEL(ius)QVINTV(s....

BAP D(eo?) V(otum?) RE(?) LIBEN[(ter) S(olvit)?]...

Kao što se vidi, nejasno je čitanje drugog retka natpisa. U prvom retku susrećemo se s domorodcem (Delmatom), rimskim građaninom Elijem Kvintom. Za jednoga Publija Elija Kvinta znalo se od ranije. Naime, I. Bojanovski je 1965. god. iskopao u ruševinama kasnoantičke bazilike iz IV/V st. u Crvenicama na Crkvini⁵⁸ (Tomislavgrad) aru posvećenu Jupiteru.⁵⁹ Bila je ugrađena, s više antičkih spomenika, u temelje ovog objekta. Naš spomenik, po svoj prilici javnog karaktera, mogao bi, možda, imati veze s ovom osobom. Pronađen je unutar susjednog antičkog naselja. Vjerojatno je imao istu sudbinu kao i prethodni. Kako ni na jednom od lokaliteta nisu izvedena potpuna sistematska istraživanja, ne znamo niti za definitivni obim naselja, niti za sve njegove javne građevine.

U drugom retku natpisa jasno se čitaju slova, odnosno riječi BAP D V R. Između slova D, V i R jasno su uočljivi veći razmaci, premda nema nikakvih znakova interpunkcije. Problematično je čitanje slova iza slova R. Može se raditi o slovima L (prvo iza slova R) i I (drugo slovo iza R). Prvo slovo iza R moglo bi biti i E. Iza ova tri problematična, jasni je se čitaju tri slova, i to: B, E i, po svoj prilici N (ovo posljednje je oštećeno). Mi smo ovima pridružili prethodne dvije u smislu LIBENTER. Moguće je i LIBENS. Ipak, smisao drugog reda natpisa ostao je nejasan. Sličan slučaj je još sa jednim natpisom iz Crvenica,

⁵⁸ Radi se o kasnoantičkom sakralnom objektu koji je služio većem antičkom naselju, čiji se kontinuitet nije prekidao od kasne bronce do srednjeg vijeka (I. Bojanovski 1965, 139).

⁵⁹ I. Bojanovski 1965, 138, T. LVIII, sl. 1; A. i J. Šašel 1978, broj 784.

odnosno iz istog kasnoantičkog objekta iz kojeg je izvađena i ara posvećena Jupiteru.⁶⁰ Kao i natpis sa spomenika koji je podigao P.E. Kvint,⁶¹ i spomenik koji mi objavljujemo datira se u kraj II do prve polovice III st. Kao što naglašava i I. Bojanovski, radi se zapravo o domaćem (epihorskom) ilirskom svijetu, koji je još uvijek čvrsto vezan za vlastite tradicije. Odaje ga njegov epihorski kognomen, koji je često kalkiran (Maximus, Qvintus, Iuvenalis, Victor, Ursianus, Nepos, Severus i dr.).⁶²

Što bi predstavljala kratica BAP iz drugog reda natpisa? Kao što smo već rekli, ovaj spomenik bi mogao imati javni karakter. Kako nismo obaviješteni o okolnostima nalaza, ne bismo mogli tvrditi, a ni semantika sa spomenika ne bi dopustila da pretpostavimo, da se radi o baptisteriju, u smislu sakralnog objekta. Iako je poznato postojanje baptisterija (*piscina*) na Istoku⁶³ u III st. za unutrašnjost Dalmacije bi, po našem mišljenju, ovo bilo prerano. Baptisterij, ukoliko bi se kratica BAP ovako razriješila, mogao bi predstavljati i manji ili veći bazen za kupanje (*cella frigidaria*), ili bazen pod otvorenim nebom, a koji su poznati još Pliniju Mlađem (Plin. Ep. II 17,11, V6,25).⁶⁴ Da li je Elije Kvint izgradio ili obnovio neki javni bazen, ne možemo sa sigurnošću tvrditi. Može se samo i ovom prilikom podvući monumentalnost i širina rimskih naselja ispod Liba. Nije ni začudo što je K. Patsch još 1904. pomišljao da bi rimski nasljednik ilirskog Delminiona mogao biti ispod Liba u Borčanima,⁶⁵ a I. Bojanovski je u posljednje vrijeme upravo takvog mišljenja.⁶⁶

6. FRAGMENT KASNOANTIČKOG KAPITELA

Okolnosti nalaza ovog arhitektonskog fragmenta su iste kao i za spomenike br. 4 i 5⁶⁷. Radi se o kasnoantičkom kapitelu, koji je, po svojoj prilici, bio sastavni dio enterijera nekog monumentalnijeg kasnoantičkog objekta. Ukrašen je elementima jonske ornametike. Kapitel, koji je bio jednodijelan i sa tijelom stupa pravokutnog oblika (zadnja strana je šira u odnosu na prednju), izrađen je od muljike. Na tijelo stupa visine 6 cm naliježe ehinus visine 2,5 cm. Na njega naliježe pločasti arhitrav koji se završava sa dvije volute, one su prislonjene jedna na drugu i zatvaraju kut koji je završavao negdje dalje. Iznad ovog je pločasti arhitrav, koji je blago izdignut nad volutastim dijelom. Visina je 3 cm. Ovaj fragment izrađen je od jednog kamenog bloka, a njegovi sastavni ornamentalni dijelovi razdvajani su čudnom tehnikom kosog urezivanja. Tragovi obrade teslom i dljetom

⁶⁰ I. Bojanovski 1988, 221, bilj. 27.

⁶¹ I. Bojanovski 1965, 138.

⁶² I. Bojanovski 1988, 222

⁶³ A. G. Martimort 1965, 85.

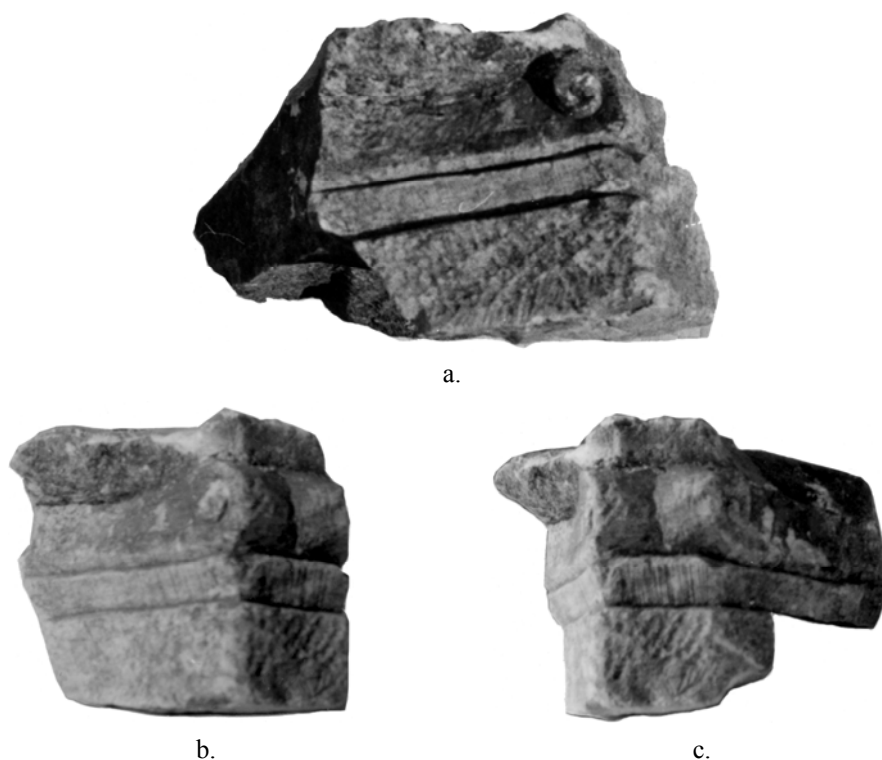
⁶⁴ PWRE, IV, 1896, 2853 (Baptisterium).

⁶⁵ C. Patsch 1904, 309.

⁶⁶ I. Bojanovski 1988, 226, 227, 228, 376.

⁶⁷ Kao bilješka 34.

uočljivi su sa bočne strane (sl. 6 a.), dok se ornamentalni dijelovi vide izdvojeno na frontalnoj strani (sl. 6 b. i 6 c.), koja je predstavljala i završetak arhitektonske cjeline kojoj je pripadao. Analogiju ovom arhitektonskom fragmentu za sada nismo mogli pronaći ni na području na kojem je nađen, ni u Bosni i Hercegovini. S tim u vezi do daljnjeg ostaje neriješena njegova namjena, kao i vremensko određivanje.

Sl. 6. (Foto: Ante Škegro)

SKRAĆENICE

- AEM – Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Österreich Wien.
 ALBiH – Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1988.
 ANUBiH – Akademija nauka i umjetaosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
 AP – Arheološki pregled, Beograd.
 GZM E.n.s. – Glasnik Zemaljskog muzeja, Etnologija, nova serija. Sarajevo.
 CBI – Centar za balkanološka ispitivanja. Sarajevo.
 NS – Naše starine. Godišnjak Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
 ODN – Odjeljenje društvenih nauka.
 PI – Posebna izdanja.
 PWRE – Paulys Wissova Realencyclopädie der Classischen Allertumswissenschaft, Stuttgart.
 VAHD – Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split.
 WMBH – Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina, Wien.

LITERATURA

- G. ALFÖLDY 1965. Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien, Budapest, 1965.
 1989. Zu den Inschriften der Legio VIII Augusta, VAHD 82/1989, 201-207.
 V. ATANACKOVIĆ-SALČIĆ 1981. Kameni spomenici u Arheološkoj zbirci na Humcu (Kataloški pregled) NS. XIV-XV, 257-284.
 A. BADURINA 1979. Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva, Zagreb, 1979.
 S. BAJIĆ 1989. Ženska sukna haljina, GZM(E) n.s. 43/44, 1988/1989, 149-173.
 Đ. BASLER 1972. Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1972.
 1990. Kršćanska arheologija, Mostar, 1990.
 A. BENAC 1985. Utvrđena ilirska naselja (I). Delmatske gradine na Duvanjskom polju, Buškom blatu i Glamočkom polju. Djela ANUBiH, LX, CBI, knj. 4.
 A. BETZ 1938. Untersuchungen zur Militärgeschichte der römischen Provinz Dalmatien, Wien, 1938.
 I. BOJANOVSKI 1965. Crkvena, Crvenica, Duvno – kasnoantička bazilika, AP VII/1965, Beograd, 1965.

1970. Nova epigrafska potvrda Delminiuma sa Duvanjskog polja, *GZM(A)*, n.s. sv. XXV/1970, 5-18.
- 1970a. *Pelva i Salviae* – prilog antičkoj topografiji rimske provincije Dalmacije. *Adriatica praehistorica et antiqua*, *Miscellanea G. Novak dicata*, Zagreb, 1970, 503-522.
1974. Dolabelin sistem cesta u rimskoj Provinciji Dalmaciji. Djela ANUBiH, XLVII, CBI, knj. 2, Sarajevo, 1974.
1979. Noviji rimski epigrafski nalazi s Glamočkog polja, *GZM(A)*, n.s. sv. XXXIII/1978. Sarajevo, 1979, 115-126.
1983. Livanjsko polje u kosnoantičko doba. Zbornik ADBiH I, Arheološka problematika zapadne Bosne, Sarajevo, 1983, 17 9-191.
1985. Epigrafski i topografski nalazi sa područja antičke Bigeste (Pagus Scunasticus). 100 godina muzeja na Humcu. Ljubuški, 1985, 65-94.
1986. Noviji rimski epigrafski nalazi s Glamočkog polja, *GZM (A)*, n.s. sv. 40/41, 1985/1986, Sarajevo, 1986, 79-108.
1988. Bosna i Hercegovina u antičko doba. Djela ANU BiH LXVI, CBI, knj. 6, Sarajevo, 1988.
- R. CAGNAT
N. CAMBI
1914. *Cours d' épigraphie latine*, Paris, 1914.
1987. Salona und seine Nekropolen. Römische Gräberstrassen. Selbstdarstellung – Status – Standard. Kolloquium in München vom 28 bis 30 Oktober 1985. Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. München, 1987, 251-279.
1989. Narona u odnosu prema bosanskohercegovačkom zaleđu u ranijoj antici. Međunarodni simpozijum “Bosna i Hercegovina u tokovima istorijskih i kulturnih kretanja u jugoistočnoj Evropi”, Sarajevo, 6-7. oktobar 1988, Sarajevo, 1989, 39-56.
- B. ČOVIĆ
B. ČOVIĆ – D. NIKIĆ
1976. *Od Butmira do Ilira*, Sarajevo, 1976.
1983. Grobnice željeznog doba iz Vašarovina kod Livna. Zbornik ADBiH I. Arheološka problematika zapadne Bosne, Sarajevo, 1983, 87-92.
- I. ČERMOŠNIK
1958. Panonska nošnja u Bosni i u drugim našim krajevima, *GZM(A)*, n.s. sv. XIII, 1985, 147-151.
1963. Nošnja na rimskim spomenicima u Bosni i Hercegovini, *GZM(A)*, n.s. sv. XVIII/1963, 103-125.
1964. Die einheimische Tracht Norikums, Pannoniens und Illyricums und ihre Vorbilder, *LATOMUS XXIII*, Bruxelles, 1964, fasc. 4, 760-773.

- Z. ČULIĆ 1966. Prilog proučavanju elemenata starobalkanske kulture tradicije u narodnim nošnjama Bosne i Hercegovine, Godišnjak ANUBiH IV, CBI 2, 173-186.
- CH. DAREMBERG – Edm. SAGLIO 1889. Dictionnaire des antiquites Grecques et Romaines, Paris, 1889.
- R. DODIG 1985. De Lubusa disputationes archaeologicae et epigraphicae. 100 godina Muzeja na Humcu, Ljubuški, 1985, 95-118.
- C.H.E. HASPELS 1971. The Highlands of Phrygia. Sites and Monuments, Princeton, 1971.
- H. HOFMANN 1905. Römische Militärgrabsteine der Donauländer, Wien, 1905.
- E. IMAMOVIĆ 1977. Antički kulturni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1977.
1990. Tragovi rimskih vojnih jedinica na području današnje Bosne i Hercegovine. Prilozi Instituta za istoriju XXIV/25-26, Sarajevo, 1990, 15-63.
- G. KRALJEVIĆ 1983. Antički novci s livanjskog područja. Zbornik ADBiH I, Arheološka problematika zapadne Bosne, Sarajevo, 1983, 145-166.
- B. MARIJAN 1986. Zajednička grobnica željeznog doba iz Vašarovina kod Livna, GZM(A), n.s. sv. 40/41, 1985/1986, 23-38.
- A. G. MARTIMORT 1965. Handbuch der Liturgiewissenschaft, Freiburg-Basel-Wien, Bd. II. 1965.
- J. MEDINI 1984. Spomenici s Atisovim likom na području Sinjske krajine. Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka. Znanstveni skup, Sinj 3-6 VI 1980, Split, 1984, 107-126.
- M. MIRKOVIĆ 1968. Rimski gradovi na Dunavu i Gornjoj Mezeji, Beograd, 1968.
- V. PAŠKVALIN 1983. Sepulkralni spomenici rimskog doba iz jugozapadne Bosne s atributima kulta Kibebe i Dionisa. Zbornik ADBiH I. Arheološka problematika zapadne Bosne, Sarajevo, 1983, 167-177.
1986. Dva reljefa s prikazom boga Libera iz jugozapadne Bosne, GZM(A), n.s. sv. 40/41, 1985/1986, Sarajevo, 1986, 61-70.
1988. Vašarovine (Priluka — Vašarovine) Livno. ALBiH III, Sarajevo, 1988, 249.
- C. PATSCH 1894. Novi i revidirani natpisi, GZM VI/1894, 341- 358.
1895. Epigrafsko pabirčenje, GZM VII/1895, 285- 292.
1896. Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, WMBH IV/1896, 243-295.

1897. Novi spomenici iz Županjca–Delminiuma, GZM IX/1897, 227–244.
1899. Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, WMBH VI/1899, 154-273.
1904. Arheološko-epigrafska istraživanja o povijesti rimske pokrajine Dalmacije. GZM XVI, 1904, 33-59.
1906. Arheološko-epigrafska istraživanja povijesti rimske provincije Dalmacije, GZM XVIII/1906, 151-181.
1909. Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, WMBH XI/1909, 104-183.
1914. Zbirke rimskih i grčkih starina u Bos. - Herc. Zemaljskom muzeju, GZM XXVI/1914, 141-229.
- D. SERGEJEVSKI 1928. Rimski kameni spomenici sa Glamočkog i Livanjskog polja i iz Ribnika, GZM XL/1928, 79-97.
1931. Rimski spomenici iz Livna i Prekaje, GZM XLIII/1931, 19-23.
- A. STIPČEVIĆ 1935. Iz rimske arheologije, GZM XLVII, 1935, 17-22.
- A. i J. ŠAŠEL 1989. Iliri. Povijest, život, kultura, Zagreb, 1989.
1978. Inscriptiones latinae quae in Jugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt. Situla, Razprave Narodnega muzeja, br. 19, Ljubljana, 1978.
1986. Inscriptiones latinae quae in Jugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt. Situla, Razprave Narodnega muzeja, br. i br. 25, Ljubljana, 1986.
- J. STIPIŠIĆ 1985. Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi, Zagreb, 1985.
- A. ŠKERGO 1991. Rimska žigosana opeka na području Bosne i Hercegovine, Zbornik radova posvećen akademiku A. Bencu, ANUBiH, knj. XCV, Odjeljenje društvenih nauka knj. 27, 221-237.
- Ć. TRUHELKA 1893. Rimske iskopine u Vitini, GZM V/1893, 637-678.
- J. J. WILKES 1969. Dalmatia, London, 1969.
- M. ZANINOVIĆ 1984. Vojni značaj Tilurija u antici. Cetinska krajina od prehistorije do dolaska Turaka. Znanstveni skup, Sinj, 3-6.VI 1980, Split, 1984, 65-75.

RÖMISCHE DENKMÄLER AUS WESTBOSNIEN (ZUFALLSFUNDE)

ZUSAMMENFASSUNG

In den letzten sechs Jahren wurden auf dem Gebiet Westbosniens einige römische Denkmäler aus dem Zeitraum vom 1. Jh. bis zur Spätantike gefunden.

No. 1 — auf dem dem erhabenen Silvanus geweihten Altar ist in Kombination der Schriftarten *capitalis rustica* und *capitalis cursiva* folgende Inschrift eingemeißelt. SIL(vano) AVG(usto) SAC(rum) / AEL(ius) CAI(us) LVC(ius) / LI(bi) DIN(ose?) POS(uit) (Abb.1). Der Altar stammt aus der Regierungszeit Kaiser Hadrians (117-138) oder unmittelbar danach. Er wurde auf der alten illyrischen Kultstätte – Vašarovine – Priluka – gefunden, die als solche auch zur Zeit der römischen Verwaltung verblieb.

No. 2 – das Fragment einer Grabstele mit einer Frauengestalt im Medaillon (Abb. 2) stammt ebenfalls aus Vašarovine. Es ist die Arbeit eines angelernten Steinmetzes, wie es sie im Innenland des römischen Dalmatiens, im Laufe des II. und III. Jh. beträchtlicher Anzahl gab.

No. 3 – aus Bastasi bei Bosansko Grahovo kommt die unvollendete Stele (Abb.3) mit der Darstellung einer typischen römischen Familie, die für gewöhnlich in ihren Reihen auch abhängige Mitglieder hatte (Befreiter, Sklave?). Drei Personen (Vater, Mutter und Sohn) sind durch ein Medaillon vom abhängigen Familienmitglied getrennt. Auf diesem nur wenig beschädigten Denkmal vom Ende des II. oder Beginn des III. Jh. verflochten sich auf ungewöhnliche Weise die Elemente des Ziergiebels und der Nische (aedicula) innerhalb eines einheitlich profilierten Feldes. Auf der Stele, die wahrscheinlich die Arbeit eines angelernten einheimischen Meisters darstellt, blieb das Feld für die Inschrift unvollendet und ohne Text.

No. 4 – stellt das einzigartige Fragment eines Denkmals mit dem Motiv der sogenannten *porta inferi* aus Borčani bei Tomislavgrad (Duvno) dar (Abb 4). Die vier Kassetten sind hier anstelle in vertikaler Lage, horizontal angeordnet. Außer einer kannelierten und zwei gedrehten Säulen, sowie der aktiven Profilierung der Kasettonen, bestehen keine weiteren Ornamente. Es handelt sich hier wahrscheinlich um das Fragment einer Grabstele (I. Jh.) oder um einen Teil der Innenausstattung eines spätantiken Baus (pluteum einer Basilika?)

No. 5 – Aus Borčani stammt ebenfalls das Fragment eines Denkmals des Quintus Aelius aus dem II. Jh. Auf dem Denkmal (Abb.5), eingemeißelt in monumentalen frühkaiserlichen Kapitalbuchstaben, ist die erste Zeile der Inschrift deutlich lesbar: AEL(ius) QVINTV[s...]. In der zweiten Zeile der Inschrift könnte man entziffern: BAP D(eo?) V(otum?) RE(?) LIBEN[(ter) S(olvit)?]. Das wäre das zweite Denkmal eines Quintus aus der Gens der Aelii auf diesem engeren Gebiet.

No. 6 - (Abb. 6 A,B,C) stellt das Fragment eines spätantiken Kapitäl aus einer monumentalen spätantiken Anlage auf der gleichen Lokalität dar. Es ist im ionischen Stil gearbeitet mit Beimischung einheimischer Zierelemente, ebenfalls von der Hand eines angelernten Steinmetzmeisters.

Übersetzung: Dr. Erika Hrasnica

UDK: 904:72 "652" (497.15 Sarajevo)

Mr. Lidija FEKEŽA
Originalni naučni rad

KASNOANTIČKO UTVRĐENJE NA LOKALITETU GRADAC NA ILINJAČI U GORNJEM KOTORCU KOD SARAJEVA (NASTAVAK)

U ovom članku obrađen je pokretni arheološki materijal sa kasnoantičkog utvrđenja na lokalitetu Gradac na Ilinjači, u neposrednoj blizini Sarajeva. Od materijala zastupljena je malobrojna provincijska rimska keramika iz III i IV, te nalazi keramike i metala iz V i VI vijeka. Posebno su izdvojeni nalazi koje je bilo moguće datirati u drugu polovinu VI vijeka. Ujedno je izvršena komparacija ovog materijala sa nalazima istovremenog utvrđenja na Debelom Brdu iznad Sarajeva. Zaključeno je da materijal sa oba utvrđenja pripada starosjedilačkom romaniziranom stanovništvu i da ima obilježja barbariziranog i rustikalnog stvaralaštva na kasnoantičkim, justinijanskim i postjustinijanskim osnovama.

UVOD

Obrada pokretnih antičkih i kasnoantičkih nalaza na lokalitetu Gradac na Ilinjači, s posebnim osvrtom na materijal iz druge polovine VI vijeka, predstavlja nastavak i dopunu članka objavljenog u prethodnom broju Glasnika Zemaljskog muzeja.¹ U njemu sam iznijela mišljenje o istovremenosti gradnje utvrđenja na Debelom Brdu i Gradcu na Ilinjači, kao i o njihovoj istovjetnoj koncepciji prostora.² Pošto sam 1983. godine vršila manja iskopavanja i na lokalitetu Debelo Brdo, donosim situacioni plan ovog lokaliteta. To me potaklo da uspostavim još neke paralele između ove dvije utvrde, njihov odnos prema naseljima u nizini i da izvršim komparaciju pokretnog arheološkog materijala na oba lokaliteta, s osloncem na materijal sa Gradca na Ilinjači.³ Osim na antički i kasnoantički materijal, posebno sam se osvrnula na predmete iz druge polovine VI vijeka, koji se podudaruju s iznijetim kronološkim determiniranjem utvrđenja. Analiza sitnih nalaza otežana je

¹ L. Fekeža 1990, 155-170.

² L. Fekeža 1990, 164.

³ Na Debelom Brdu su 1983. godine izvedena zaštitna iskopavanja koja je organizirao Gradski zavod za zaštitu i korištenje kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa iz Sarajeva, uz punopravno učešće, pored autora, i dr. Blagoja Govedarice. Na konsultacijama zahvaljujem akademikima Alojzu Bencu i Borivoju Čoviću.

stanjem na spomenutim lokalitetima, tj. njihovom razorenošću, tankim zemljanim slojevima i pomanjkanjem vertikalne stratigrafije.

Na kraju, problem u naučnoj literaturi, a koji još zadugo neće biti riješen u potpunosti, odnosi se na definiranje karaktera kasnoantičkih utvrđenja u Bosni i Hercegovini, pa i šire, a ovaj rad je mali prilog za njegovo rješavanje.⁴

*OSNOVNE KARAKTERISTIKE KASNOANTIČKIH UTVRĐENJA
NA DEBELOM BRDU I GRADCU NA ILINJAČI
I NJIHOV ODNOS PREMA NASELJIMA U NIZINI*

Za kasnoantička utvrđenja na Debelom Brdu i Gradcu na Ilinjači iznijela sam mišljenje da su dio odbrambenog sistema vezanog za period oko 535. godine, kada se pojačavala mreža pribježišta za civilno stanovništvo, u sklopu pomicanja granica Istočnog Rimskog Carstva na rijeku Bosnu. Utvrđenja se nalaze na rubnim područjima kolonije Aquae S... koja se prostirala na teritoriji oko izvorišnog dijela rijeke Bosne i pritoka u njenom gornjem toku.⁵ Lokaliteti se nalaze na južnom rubu agera ove kolonije, na padinama Trebevića. Debelo Brdo je smješteno na početku proširenja doline Miljacke, a Gradac na Ilinjači se nalazi uz jugoistočni krak Sarajevskog polja, iznad aluvijalne doline Željeznice. Obje utvrde se nalaze iznad civilnih aglomeracija, na što ću se dalje detaljnije osvrnuti. Pokretni arheološki materijal nalažen je najvećim dijelom unutar zidova utvrda, bez stratigrafski relevantnih podataka. Prevladavaju predmeti za svakodnevnu upotrebu, dok su nalazi vojne opreme i oružja sporadični. Zajedničko za obje utvrde je i pomanjkanje tragova arhitekture iz perioda od I do IV vijeka. Pokretni arheološki materijal tog perioda, u odnosu na kasnoantički, malobrojan je i kronološki je nešto bolje izdiferenciran na Debelom Brdu.

Utvrda na Debelom Brdu smještena je na obronku, 170 m nad dolinom Miljacke, neposredno iznad areala na kojem su in situ, na obje obale rijeke, iskopani posljednji ostaci nekoliko antičkih zgrada, keramičarska peć i ciglana. Potez na kojem su konstatirani spomenuti građevinski ostaci nalazi se na početku proširenja riječne doline, od ušća potoka Koševa na istoku do kasarne na zapadu (danas zapadni dio užeg centra Sarajeva). Novac, kao i drugi antički spomenici, na području grada nalaženi su u sekundarnom položaju. Prevladava materijal datiran u periodu od I do III vijeka. Novac, je, pak, pretežno iz IV vijeka. Iznesena je pretpostavka da se na opisanom arealu nalazila putna stanica ili manje zanatsko i trgovačko naselje.⁶

Iz perioda od IV do VI vijeka nađeno je in situ malo ostataka: dio mozaičkog poda i dio cigle s urezanim krstom.⁷ Slučajne nalaze predstavljaju istočnogotska narukvica i 2 novčića (jedan Justinov 518-527. i jedan Justinijanov 527-565).⁸

⁴ L. Fekeža 1990, 164.

⁵ I. Bojanovski 1988, 146 i 154.

⁶ E. Pašalić 1963, 40-41; D. Sergejevski 1947, 13-15; I. Bojanovski 1988, 152.

⁷ D. Sergejevski 1947, 23; I. Čremošnik 1984 a, 126.

⁸ D. Sergejevski 1947, 42-43; N. Miletić 1984, 388, sl. 4.

Ruševine antičke kolonije Aquae S... nalaze se u nizini, 5 km udaljene od ruba Sarajevskog polja na kojem je smješteno utvrđenje na Gradcu. Naselje je nastalo u I vijeku, ali njegov procvat, kao centra agera spomenute kolonije, pada u period od III do IV vijeka.⁹

U starijoj literaturi, koja se odnosi na ovaj lokalitet, nisu izdiferencirani nalazi iz perioda V i VI vijeka, ali su se, vjerovatno, sporadično pojavljivali.¹⁰

Oko 7,5 km sjeverno od antičkih ruševina kolonije Aquae S... na sjevernom rubu Sarajevskog polja, na kompleksnoj nekropoli u Mihaljevićima, izdvojen je horizont grobova od II do VI vijeka i ustanovljeni ostaci materijalne kulture Istočnih Gota, pored onih koji pripadaju starosjedilačkom kristijaniziranom stanovništvu.¹¹ Mala gema sa monogramom Teodorih (489-526), koja potiče negdje iz Sarajevskog polja, ukazuje na ličnost visokog ranga istočnogotske vlasti na ovom području.¹² U antičko i kasnoantičko doba tu su vjerovatno bila mala poljoprivredna naselja i zanatske radionice. Jedno takvo naselje, datirano u IV vijek, otkriveno je na Stupu.¹³

Kao što se iz izloženog vidi, slika o antičkom dobu u ovom mikroregionu nešto je jasnija nego ona koju nam omogućavaju nalazi iz V i VI vijeka. Da li je stanje istraženosti takvo usljed nedostatka tragova iz burnih stoljeća u kasnoantičkom dobu, ili je to rezultat nedovoljne pažnje posvećene tragovima ovog perioda, naročito u ranijim istraživanjima, teško je za sada reći.

Rezultati iskopavanja 1983. godine, što dopunjuju sliku o Debelom Brdu koju je dao F. Fiala krajem XIX vijeka,¹⁴ ukratko izneseni, jesu sljedeći:

Utvrđenje na Debelom Brdu, koje se pruža u pravcu od sjeveroistoka ka zapadu, zauzimalo je površinu od oko 120 × 70 m, dobro prilagođenu terenu. Još su se djelimično očuvali ostaci južne kule (na Fialinom planu iz 1894. godine označeni su slovom B). Od utvrđenja bio je sačuvan još samo njegov zapadni zid, odnosno njegovi ostaci visoki od oko 0,60 m, i debljine 1,30 m. Očuvana su tri reda priklesanog kamena, dimenzija 0,40 (0,60) m × 0,20 m, djelimično postavljena na stjenovitu podlogu. Zidovi južne kule sačuvani su do visine od 1,90 m. Građeni su po istom principu kao i ostali zidovi, vrlo nemarno, sa mnogo krupnih, jedva priklesanih komada kamena, između kojih je, radi ujednačenosti vertikalnih površina i horizontalnih fuga, ubacivano manje kamenje. Oplate zidova su debele oko 0,30 m sa svake strane, a trpanac oko 0,70 m. Istočni zid utvrde više nismo zatekli ni u tragovima, kao ni ostatke kule označene na planu iz 1894. godine slovom A, tj. pokraj ulaza na zapadnom kraju utvrđenja.¹⁵ Pad terena od stijene na istoku do

⁹ E. Pašalić 1963, 41-43; I. Bojanovski 1988, 152. Ager kolonije Aquae S... zahvaćao je Sarajevsko polje, gornji tok rijeke Bosne i njenih pritoka, sa naseljima u Kiseljaku, Podastinju, Višnjici, te na jugu i jugozapadu, uz rubove Igmana i Bjelašnice do Ivan-planine.

¹⁰ I. Kellner, 190-192.

¹¹ N. Miletić 1956, 9-39.

¹² N. Miletić 1984, 376.

¹³ G. Čremošnik 1930, 211-226; I. Bojanovski 1988, 152 (naselja u Hrasnici, Svrakinom selu i Naklu).

¹⁴ F. Fiala 1894, 107-140; isti 1895, 123-137; isti 1896, 97-108.

¹⁵ F. Fiala 1894, 108. Istočni zid utvrđenja, koji je vezivao južnu kulu sa sjevernim zidom, bio je dugačak 72,50 m. Sonda D sa iskopavanja iz 1983. godine postavljena je na njegovoj trasi. U njoj se već na dubini od 0,40 m pojavilo prirodno stjenovito dno. Tragova zida nije bilo.

krajnje zapadne tačke utvrđenja kreće se do 20 m. Spomenuti spoljni zid utvrđenja proteže se južnim i zapadnim stranama platoa, na kojima je blaži pad, dok ga na sjevernoj strani ni F. Fiala više nije našao. Tu se teren strmo obrušava. "Naljevan pod", koji F. Fiala spominje u južnoj kuli, nismo našli. Veća količina tipične kasnoantičke keramike nađena je jedino oko južne kule. Ostale sonde sadržavale su pretežno praistorijski materijal (Situacioni plan).

POKRETNI ARHEOLOŠKI MATERIJAL

Na lokalitetu Gradac na Ilinjači pokretni arheološki materijal iz antičkog i kasnoantičkog doba, predmet ovog rada, nalažen je uglavnom u četiri do pet gornjih otkopnih slojeva u sondama, dok je uza zidove građevina obično otkrivan uz cijelu sačuvanu dubinu zida. U crkvi je ležao iznad poda, a gdje je pod propao, nalažen je najčešće u slojevima neposredno ispod njega. U donjim slojevima, ukoliko su sačuvani, pojavio se samo praistorijski materijal. Iz tog razloga za mnoge nalaze ne navodim tačno mjesto na kome su iskopani jer je malo vjerovatno da je usljed velikog razaranja i raznošenja materijala to njihov prvobitan položaj. Pri obradi materijala moguće je samo primijeniti tipološku metodu. Isti problem javljao se na sličnim lokalitetima, pored Debelog Brda, u Biogracima, Lepenici, Zecovima, Vrbljanina itd. Na svima njima evidentna je i mala količina kasnoantičkih pokretnih nalaza, kao i njihova ujednačenost: malobrojna keramika, razni metalni predmeti, staklo i poneki koštani predmet.¹⁶

Nalaze keramike na Ilinjači možemo svrstati u dvije osnovne grupe:

- 1) provincijsko rimska keramika svjetložućkaste i sive boje i dijelovi amfora;
- 2) gruba domaća kasnoantička keramika.

Nalaza obiju grupa keramike iz antičkog i kasnoantičkog doba ima srazmjerno malo. Ista pojava je zapažena na Debelom Brdu i na mnogim drugim kasnoantičkim utvrđenjima, sličnim ovom na Gradcu. Sva keramika je rađena na vitlu.

1) Provincijsko rimska keramika zastupljena je malobrojnim fragmentima keramike i jednim pršljenkom svijetle žućkaste boje, (T. I, 1-3, 5-7), jednim fragmentom crvene boje (T. I, 4), te jednim fragmentom sive boje (T. I, 8). Od gledosane keramike nađen je samo jedan mali fragment tijela neke posude sa zelenom gleđi, iznutra siv. Svi fragmenti su dobre, tvrde fature, dobro pečeni. Na površini je vidljivo poneko zrnce pijeska, a u nekim fragmentima svijetle žućkaste keramike primjetna su kao dodatak, pored pijeska, i sitna zrnca tucane opeke. Ova vrsta keramike dobro je poznata. Na žalost, sačuvani su samo dijelovi oboda i dna, tako da se o obliku posuda teško šta može reći. Otvori svijetle žućkaste keramike imaju promjer od 16 do 20 cm i vjerovatno pripadaju loncima. Obodi su ukošeni, a na Gradcu je zastupljena samo jedna njihova varijanta, na kojoj je donji kraj

¹⁶ Uz materijal sa Gradca na Ilinjači osvrnuću se i na materijal sa Debelog Brda koji je objavio F. Fiala, a dio keramičkog materijala iskopanog 1983. godine poslužiće za komparaciju.

zadebljan i istaknut, a gornji zaobljen (T. I, 1-3). Nešto drukčija varijanta se sreće i na obodu fragmenta crvene boje, kod koga je donji kraj visoko modeliran, pa se može protumačiti i kao žlijeb za poklopac (T. I, 4). Ova vrsta oboda je dobro poznata u keramičkom materijalu s antičkih lokaliteta u Bosni i Hercegovini, na primjer u Doboju, Žabljaku, Višićima, Mogorjelu i Paniku.¹⁷ Ravna i prstenasta dna uklapaju se u datiranje malobrojne grupe keramike u period od III do IV vijeka (T. I, 5-8). Ova grupa je veoma slabo zastupljena na kasnoantičkim utvrđenjima, a kao osnovna paralela može poslužiti, na primjer, utvrđenje na Biograncima. Na tom lokalitetu srazmjerno su brojnije zastupljeni fragmenti amfora.¹⁸ Na Gradcu na Ilinjači nađena su svega tri fragmenta oboda i jedna dvobridna drška od amfore (T. I, 9-11). Obodi pripadaju trima različitim amforama. Svi fragmenti su kompaktne fature sa primjesom zrnaca pijeska, dobro oblikovani i različite boje.

- A) Svijetao obod jako izvijen vani i ukošen, trouglastog presjeka (T. I, 9). Ovaj oblik oboda pojavljuje se u Biograncima, a uz određenu rezervu datiran je u vrijeme od I do III vijeka.¹⁹
- B) Širok trakasti obod na vrhu koso zasječen prema unutrašnjoj strani, sive boje (T. I, 10). Pošto nema drugih elemenata oblika amfore, sam obod je teško datirati, ali vjerovatno pripada periodu kasne antike.²⁰
- C) Ljevkast obod, crvene boje, zaobljen na vrhu s unutrašnje strane, neznatno zadebljan na rubu (T. I, 11). Ovaj tip oboda je I. Čremošnik datirala u raspon I-II vijeka.²¹ Međutim, ova varijanta oboda nađena je u justinijanskom sloju u kastelu Milutinovac na Đerdapu.²²

Iako sami obodi ne mogu poslužiti kao osnova za preciznije datiranje, ipak je važno spomenuti njihov nalaz na ovom lokalitetu jer su, za razliku od brojnijih nalaza na lokalitetima u Hercegovini (Biogranci, Mogorjelo, Višići), na sličnim objektima u Bosni slabo zastupljeni. Nalazi oboda amfora na Gradcu uklapaju se u opšti okvir datiranja datog za keramički materijal u cjelini. Odnos broja fragmenata svijetle žućkaste i sive rimske provincijske keramike na Gradcu veoma je sličan ovom odnosu na lokalitetima u Hercegovini, gdje su fragmenti sive keramike sasvim malobrojni.²³ Na lokalitetima u Bosni siva i

¹⁷ I. Čremošnik 1984, 52-53, sl. 4, br. 21 i 22; ista 1970, 104, T. IV, 5 i 6; ista 1965, 193 T. V, 42 (fragment terrae sigillatae iz IV vijeka); ista 1952, 244, sl. 2, br. 2 i 4; ista 1974, 104, T. XVI, 26 i 27.

¹⁸ I. Čremošnik 1988, 99-100. Kasnoantičko utvrđenje na Gradini u Biogradcima po svojoj veličini i obliku, debljini zidova i zastupljenom pokretom arheološkom materijalu iz kasnoantičkog perioda ima najviše sličnosti s utvrđenjem na Gradcu. S druge strane od utvrđenja na Gradcu najviše se razlikuje po velikom broju prostorija izgrađenih uz zidove omotača utvrđenja. Vjerovatno je u Biogradcima bila podignuta i ranokršćanska crkva, ali ona nije sa sigurnošću konstatirana. Smatram da je kasnoantičko utvrđenje u Biogradcima, zajedno s onima u Lepenici i Zecovima iz druge polovine VI vijeka, kao i utvrđenja na Debelom Brdu i Gradcu na Ilinjači.

¹⁹ I. Čremošnik 1988, 102, sl. 4, br. 8 i 13.

²⁰ I. Čremošnik 1988, 102, sl. 4, br. 2.

²¹ I. Čremošnik 1988, 104, sl. 4, br. 3.

²² P. Milošević – M. Jeremić 1986, 245-250, sl. 9 na st. 257, c i d.

²³ I. Čremošnik 1988, 104; ista 1965, 184.

svijetla keramika često su podjednako zastupljene, ali na nekim od njih siva keramika prevladava.²⁴ Odsustvo ili slaba zastupljenost zeleno gledosane keramike van područja sjeverne Bosne potvrđena je i na ovom lokalitetu, ali se ona, ipak, češće javlja u Bosni nego u Hercegovini.²⁵

Nalazi, doduše, malobrojne rimske provincijske keramike sa Gradca uklapaju se u iznesene zaključke o uočenim razlikama u zastupljenosti određene vrste ove keramike na teritoriji Bosne i Hercegovine. U tom pogledu utvrđenje na Gradcu pokazuje velike sličnosti s onim u Biograticima.

2) Gruba domaća kasnoantička keramika zastupljena je većim brojem od provincijske rimske keramike. Međutim, ni ona nije tako brojna kako bi se moglo očekivati s obzirom da je služila za svakodnevnu upotrebu. Ista pojava uočena je na svim proučenim kasnoantičkim utvrđenjima u Bosni i Hercegovini. S druge strane, jedan dio ove keramike, uglavnom crne, mrke boje i meke fakture po oblicima, izradi i fakturi sličan je slovenskoj keramici, sa kojom je često nalažen u miješanim kulturnim slojevima, gdje ih je teško odvojiti.²⁶

Na Gradcu nisu otkriveni tragovi slovenskog naseljavanja iz VII i VIII vijeka, a ni iz kasnijih perioda, uz ogradu da lokalitet nije dovoljno istražen i da su površinski slojevi uveliko razoreni. Ipak više elemenata govori u prilog pretpostavci da na lokalitetu nema tragova slovenskog prisustva. Ista situacija je na Debelom Brdu.²⁷

Prema fakturi, pečenju i izradi, te pojedinim elementima u profilaciji domaću grubu kasnoantičku keramiku sa Gradca podijelila sam u dvije osnovne podgrupe.

U prvu podgrupu uvrstila sam fragmente koje karakterizira meka faktura, sa mnogo kamenih tucanih zrnaca i pijeska, a često kao dodatkom i sa zrcima vapna (T. II, 1-13; T. VIII, 1-3).²⁸ Najčešće su crne i mrke boje, ponekad sa crvenkastim mrljama, ali ima komada sivkaste i crvenkaste boje. Ova keramika oblikovana je na sporom vitlu. Ponekad su tragovi rada na vitlu teško prepoznatljivi, ali uvijek ih ima na prelazu iz oboda u vrat sa unutrašnje strane posuda. Fragmenti (T. II, 2-3; T. VIII, 2) razlikuju se od ostale keramike iz ove podgrupe po debljini zidova i gruboj izradi, sive su i crvenkaste boje, sa primjesom kamenih tucanih zrnaca, pijeska i vapna. Njima se po obliku pridružuje fragment (T. II, 1, T. VIII, 1), koji je uobičajene mrke boje i meke fakture, kao i ostali komadi ove podgrupe. Obodi su im lako izvijenjani vani (osim mrkog fragmenta, koji ima jače izvijen obod sa profiliranim rubom), i jednostavno istanjeni na rubu. Prelaz iz vrata u rame posude jedva je primjetan. Na ramenu visoko pod vratom i na gornjoj polovini posude smješten

²⁴ I. Čremošnik 1984, 46.

²⁵ I. Čremošnik 1988, 105; ista 1970, 49.

²⁶ I. Čremošnik 1965, 203-211; ista 1974, 109-114; ista 1984, 61-69; ista 1988, 105-112.

²⁷ Pretražena je unutrašnjost crkve i plato u njenoj neposrednoj okolini, kao i veliki dio prostora neposredno uz zidove utvrđenja. Na raznim mjestima na gradini su postavljene sonde, a naročito tamo gdje teren po svojoj konfiguraciji pruža uslove za gradnju nastambi. Ostaci nastambi, kao i nijedan sigurno atribuiran predmet slovenske provenijencije nisu nađeni.

²⁸ Pod terminom "meka faktura" podrazumijevam sljedeće: poroznu, podložnu mrvljenju i lakše topivu u vodi. Uz to ova keramika je nedovoljno pečena. U prelomu je crna u sredini, a vani crvenkasta ili smeđa.

je ukras u vidu snopova gustih valovnica izvedenih češljastom alatkom. Nađeno je i jedno vrlo grubo izvedeno dno ($r = 13$ cm, T. II, 13). Radi se vjerovatno o posudama u obliku manjih grubih kotlića. Promjeri otvora ovih posuda variraju od 13 do 17 cm. Oblik ostalih fragmenata nije moguće definirati jer su uglavnom nađeni obodi i ramena posuda (T. II, 4-12). Obodi su izvijeni vani, rubova jednostavno zaobljenih ili koso zasječenih. Samo kod fragmenta na (T. II, 4) sačuvan je i dio izraženog ramena, bez ukrasa. Na ovim fragmentima prelaz iz vrata u rame posude dosta je blag. Radi se vjerovatno o manjim loncima promjera otvora od 9 do 12 cm, debljine stranica od 3 do 5 mm. Skoro svi primjerci ove podgrupe ukrašeni su različitim kombinacijama jednog ili dva osnovna elementa: urezanom valovnicom i horizontalnom crtom (T. II, 7-12). Fragmenti na (T. II, 5 i 6) toliko su sitni da se o ukrasu ne može ništa zaključiti. Ova keramika je na lokalitetu zastupljena manjim brojem, oko jedne trećine, u odnosu na drugu podgrupu tipične domaće grube kasnoantičke keramike tvrde fature.

U drugu podgrupu domaće keramike uključila sam fragmente s tvrdom fakturom, sigurno oblikovane na vitlu. Ova keramika dobro je poznata i predstavlja karakterističnu pojavu na kasnoantičkim lokalitetima. Fragmenti ovih posuda se ponekad međusobno razlikuju prema sastavu, obradi i boji (svjetlomoraka, siva i crna), ali je to uvijek tvrda, dobro pečena i izrađena, mada nedovoljno doručena keramika. Na pretežnom broju komada, po svim dijelovima posuda vidljiva je s unutrašnje strane veoma izrazita talasasta površina. Za razliku od mrke keramike, meke fature, ova keramika ima jaču primjesu zrnaca pijeska nego zrnaca tucanog kamena. Posude su raznih oblika, debljine zidova, pečenja i završne obrade fature. Najviše su zastupljeni komadi oboda, trbuha i dna lonca. Obodi su jače ili manje izvijeni, s pretežno zaobljenim ili koso zasječenim rubovima (T. III, 1-5; T. VIII, 3), a ima i izrazitije profiliranih primjeraka (T. III, 6 i 7). Vrat je kratak, a rame i trbuh su istaknuti i zaobljeni (T. III, 1-5). Pri dnu ovih lonaca zidovi su ukošeni, a dna su dosta neravna, sa spoljne strane gruba, a s unutrašnje narebrana (T. III, 8-12).²⁹ Posebno se ističe profilacija oboda i ramena komada na (T. IV, 1; T. VIII 4). Ovakva profilacija je inače zastupljena na fragmentima na (T. II, 2-3) sa mekom fakturom. Prelaz iz ramena u trbuh je vrlo blag (promjer oboda 9 cm).

Profilacijom oboda izdvaja se grupa fragmenata različite površinske obrade i pečenja, od crne dimljene do sive površine (T. IV, 2-6). Šireg su otvora (promjer od 14 do 17 cm), kratkog vrata i oštrijeg prelaza u rame.

Fragmenata zdjelica i većih zdjela ima malo. Fragmenti (T. IV, 8 i 9; T. VIII, 5) različite fature, pripadaju istom tipu. Površina fragmenta (T. IV, 8; T. VIII 5), je crna i sjajna sa tragovima tankih i gustih, jedva zaparanih žlijebova. Očuvan je samo jedan primjerak veće zdjele (promjera 35 cm) s ukošenim zidovima i obodom pri samom vrhu povijenim ka unutrašnjosti. Svjetlomorke je boje, izrazito pjeskovite strukture. Na površini su vidljive trake od modeliranja (T. IV, 10). Fragmenti oboda (T. IV, 1 i 12) (promjera otvora 13-15 cm), skoro horizontalno izvijeni na vani, široki 2-3 cm, izdvajaju se po tipu, ali ne i po obradi od ostale keramike. Obod (T. IV, 12) je trougaonog presjeka sa tragovima ruku pri doradi ruba. Specifičnog oblika je i fragment koji, vjerovatno,

²⁹ Promjeri otvora lonaca kreću se od 10 do 16 cm, a dna od 10 do 14 cm.

pripada poklopcu, na čijem se vanjskom rubu, također, vide tragovi modeliranja prstima (T. IV, 7).

Na fragmentima ove podgrupe zastupljena su dva ukrasna elementa: valovnice i horizontalne crte plitko urezane, rijetko pojedinačno (T. VIII, 3 i 4), a najčešće u snopovima. Specifičan element o ovoj podgrupi su horizontalni žlijebovi, koji se najčešće nalaze na gornjoj polovini posude (T. VIII, 3), ali ponekad su izrađeni skoro do dna (T. IV, 13). Neki fragmenti donjeg dijela zida posuda i dna išarani su blago urezanim, nepravilnim linijama (T. III, 8 i 9).³⁰

Posebno se ističu dva grublje obrađena fragmenta crvene boje, kompaktne fature, ukrašena gustim, duboko urezanim linijama (T. VIII, 6).

Tipična kasnoantička keramika tvrde fature, nalažena na mnogim lokalitetima tog perioda, konstatirana je i na Debelom Brdu. Posebno ističem grupu posuda oblikom i fakturom paralelnu s primjercima sa Gradca datim na (T. III, 1-12).³¹

Gradac na Ilinjači je još jedan lokalitet, poslije Žabljaka i Mušića, sa kojeg se podgrupa crne, mrke boje i meke fature može pripisati kasnoantičkom dobu. Ova keramika se sreće, osim na već spomenutim Mušićima, i na nekim drugim lokalitetima, na kojima se moglo očekivati nešto više kasnoantičke keramike, osim malo fragmenata tvrde fature, kao na primjer u Žitomislčićima, Cimu, Gradcu kod Posušja, na kojima su nađeni i slovenski grobovi, ili na lokalitetima sa tragovima slovenskog naseljavanja kao u Biogracima, Paniku i Doboju. No, zasad ne postoji mogućnost preciznijeg izdvajanja kasnoantičke keramike mrke boje i meke fature od rane slovenske keramike na ovim lokalitetima.³²

Postavlja se također pitanje zašto na lokalitetima, najčešće na utvrđenjima i naseljima, na kojima su otkriveni kasnoantički i ranoslovenski nalazi ima tako malo kasnoantičke keramike kada su evidentni ostali popratni nalazi kao što su staklo, metalni i koštani predmeti.³³

Na Gradcu na Ilinjači je otkrivena mala količina stakla, koje je, uglavnom, nalaženo u crkvi i njenoj neposrednoj okolini. Mnogobrojni, jako usitnjeni fragmenti

³⁰ I. Čremošnik 1952, T. VI, 7.

³¹ I. Čremošnik 1956, 140, sl. 2, br. 1-10 i sl. 4; ista 1952, 245; G. Čremošnik 1930, T. XVI; V. Skarić 1932, T. V, 1, 6, 10, 12; Srazmjemo malo ove keramike nađeno je u Žabljaku (I. Čremošnik 1970, 110, T. VI), Tutnjevcu (ista 1958, 37, T. I, 6-8, T. III, 3, 7, 9, 10, 16) i Brodcau (ista 1957, 127, T. I, 9-11 i 18-20), Doboju (ista 1984, 60-61, sl. 5, br. 4), te u Mušićima i Višićima.

³² T. Andelić 1978, 306, T. XIV, 23; isti 1974, 206; P. Oreč 1982, 79, T. III; I. Čremošnik 1988, 104-110, 114; ista 1984, 58 i dalje.

³³ Za fragment trakastog oboda T. IV, 2-6 sa Gradca paralela kod I. Čremošnik 1984, T. XIII, 2 i 7, str. 60-61, sl. 5, br. 4. Za problem atribuiranja fragmenta T. VIII, 6 sa Gradca, paralela kod I. Čremošnik 1952, 253, T. II, 4. i 532, sl. 3, 12, koja atribuiru ovu keramiku kao slovensku, a ona je, međutim, dobro poznata iz kasnoantičkih slojeva na utvrđenjima dunavskog limesa.

Za fragmente T. II, 1-3; T. VIII, 1-2 sa Gradca paralela se nalazi na lokalitetu u Paniku, I. Čremošnik 1974, 110, T. XIX, 2, za koji navodi "da bi se mogao pripisati i ranijem periodu (prije slovenskog-opaska L. F.), ali po ovim pojedinačnim nalazima ne mogu se stvarati sigurni zaključci".

tanjeg i debljeg, ravnog, bjeličastog prozorskog stakla nađeni su uz sjeverni spoljni zid nartekta.

Fragmenti nekoliko staklenih posudica raznih nijansi isključivo zelene boje nađeni su u crkvi i uz njen sjeverni vanjski zid, na tragovima nivoa poda pretpostavljene sjeverne prostorije, kasnije srušene.³⁴

U površinskim slojevima sonde L, samo 5 metara udaljene od sjevernog zida nartekta, nađeno je u šutu pet fragmenata zelenog stakla. Među njima je i komad donjeg dijela posudice svjetlozelene boje, koja se razlikuje od ostalih nalaza stakla maslinastozelene boje, debljih i tanjih zidova. Ovakvo providno staklo zelenkaste boje javlja se u rasponu od II do IV vijeka.³⁵ U istom sloju nađeni su fragmenti posudica maslinastozelene boje, sa pojačanim obodom i ispupčenim dnom (T. V, 1 i 2).

Fragmenti istog tipa posudice nađeni su u rovu sa vanjske strane sjevernog zida crkve. Međusobno se razlikuju po debljini stakla i obodu (T. V, 3 i 4). Ulomak dna posudice istog oblika, veličine i kvaliteta nađen je unutar zidova apside.

Ovaj tip posudica uobičajen je na mnogim kasnoantičkim lokalitetima. F. Fiala ga je našao i na Debelom Brdu.³⁶ Naročito je čest u bazilikama. I. Bojanovski, našavši ih u Vrbi, pretpostavlja da su pripadale liturgijskom priboru, dok I. Marijanović dodaje da su služile i za osvjetljenje crkava.³⁷

Uz južni zid utvrđenja na Gradcu nađen je i jedan fragmentirani koštani češalj (T. V, 5), a na Debelom Brdu, u južnoj kuli, jedan predmet od roga nedefinirane namjene (T. V, 6). Dvoredni češalj (dim: 9 × 4 cm) ima gušće i rjeđe zupce. Pošto je sastavljen od nekoliko koštanih pločica, duž sredine na obje strane ojačan je letvicama, pričvršćenim sa pet željeznih malih zakovica. Na jednom kraju češlja je rupica. Na podužnim rubovima letvica su zarezi, gušći ili rjeđi, zavisno od gustine zuba. To, vjerovatno, govori o izradi češlja. Prvo su složene pločice, pričvršćene letvice, a na kraju izrezbareni zubi. Podužne letvice ukrašene su geometrijskim motivom. Na rubovima je snop od tri vertikalne linije, a između njih višestruka cik-cak traka. Fragmenti skoro istovjetnog češlja nađeni su na Debelom Brdu, kao i dio jednostranog češlja ukrašenog kružićima sa tačkom u sredini.³⁸ O češljima je dosta pisano, a ovdje samo navodim mišljenje da imaju tipičan kasnoantički ukrasni element i da su antičkog porijekla.³⁹

Predmet nepoznate namjene, izrađen od cijele širine jelenjeg roga (dim: 13 × 3 cm), očito predstavlja polovinu neke oplata. Unutrašnja strana obrađena je glačanjem. Na spoljašnjoj strani sredina roga je malo otesana, poravnata i izglačana, a sa strane su ostale prirodne neravnine. U sredini je četvorougao ni otvor (dim: 3,5 × 1,5 cm) profiliran sa jedne strane sa 4, 3 i 2 zupca. Na odlomljenom rubu nazire se dio drugog otvora sa zupcima na suprotnoj strani.

Na Gradcu su, u skoro svim gornjim miješanim slojevima u iskopima, nađeni raznovrsni *metalni* predmeti, svi od željeza, osim jedne brončane pincete.

³⁴ L. Fekeža 1990, plan I.

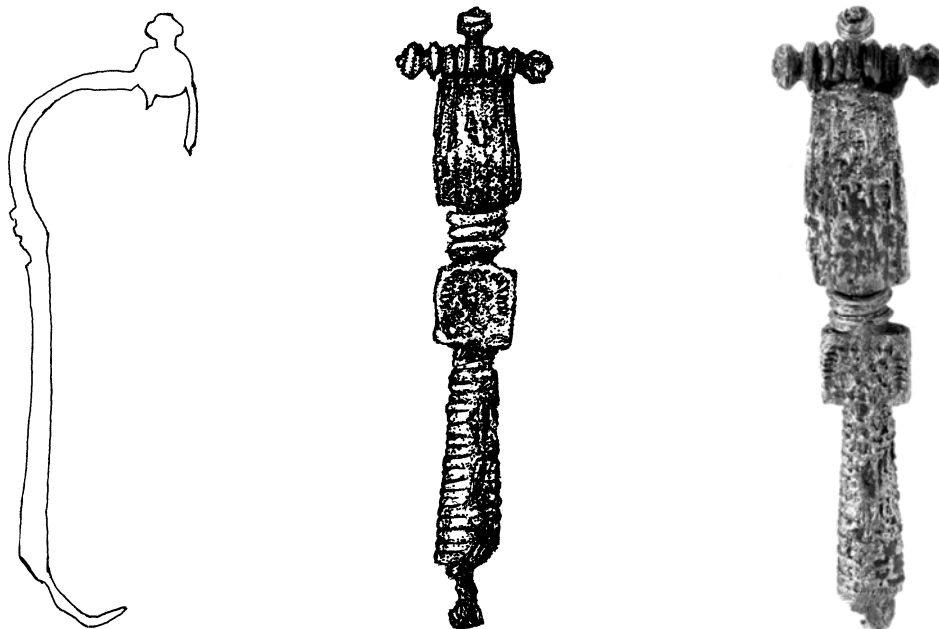
³⁵ I. Čremošnik 1984, 45; V. Paškvalin 1976, 114 i 118.

³⁶ F. Fiala 1896, 107.

³⁷ I. Bojanovski 1981, 204; I. Marijanović 1990, 124 s ostalom literaturom.

³⁸ F. Fiala 1895, T. VI, 7, 13. i 15.

³⁹ Z. Vinski 1980, 22.

Sl. 1.

Najznačajniji nalaz je željezna fibula sa povijenom nogom, nađena uz jugozapadni zid utvrđenja u sondi H, nedaleko od mjesta na kojem je nađen češalj (sl. 1).

Fibula, umjesto tri lukove glavice, ima samo naglašene krajeve od smotaka malo jače žice. Luk je skraćen, ali nije zadebljan, već pločast. Između luka i noge su tri spiralna navoja i jedna kvadratna pločica. Osnova noge je ovijena spiralnom žicom. Zatvarač i dio igle nedostaju. Dužina fibule je 8,1, a širina luka i pločice 1 cm. Na luku i pločici je ugraviran ukras, na kojemu se, iako jako oštećenom, naziru trouglovi i malteški mali križevi. Fibula se po osnovnim karakteristikama uklapa u barbarizirano provincijsko stvaralaštvo starosjedilačkog stanovništva justinijanske i postjustinijanske epohe širom provincije Dalmacije.⁴⁰ Od mnogih nađenih primjeraka ranobizantskih fibula ovog tipa izdvaja je ukras u vidu trouglova i malteškog križa, koji se češće sreće na luksuznim primjercima tipa "Emanuel fibule". Prema tome, ovaj primjerak fibule sa Gradca mogao je pripadati nekom časniku, članu posade, kao oznaka njegovog položaja.⁴¹ Ovom primjerku, s istom namjenom, mogla bi se pridružiti fibula istog tipa, nešto drugačije varijante sa Debelog Brda.⁴² Na tom lokalitetu nađena je i manja brončana fibula sa povijenom nogom, skoro istovjetna primjerku nađenom na kasnoantičkoj nekropoli starosjedilačkog romaniziranog stanovništva u Koritima (u grobu 10).⁴³ N. Miletić dala je pregled nalaza ove varijante fibula

⁴⁰ Z. Vinski 1967, 39

⁴¹ Z. Vinski 1967, 9, 11, T. I.

⁴² F. Fiala 1895, T. VII, 5 i Z. Vinski 1967, T. VIII, 4.

⁴³ F. Fiala 1895, 12. i Z. Vinski 1967, T. XXXIII, 11; N. Miletić 1978, grob 10, 144, 160-161.

sa povijenom nogom iz Bosne i Hercegovine iz kojeg se vidi da je primjerak sa Debelog Brda najistočniji i ujedno najsjličniji primjercima iz Korita i Salone.⁴⁴ Na Debelom Brdu nađene su i dvije brončane kopče mediteranskog tipa.⁴⁵ Nalazi fibula i kopča su barbarizirani primjerci klasičnih uzoraka. Na dugotrajnoj i kompleksnoj nekropoli u Mihaljevićima nađen je i horizont grobova iz druge polovine VI vijeka.⁴⁶ Dakle, primjerak fibule sa Gradca uklapa se u dosta izražen horizont nalaza iz druge polovine VI vijeka u sarajevskoj mikroregiji i šire, u provinciji Dalmaciji, kao i na području Balkanskog poluotoka. Nalaz fibule nam jasno potvrđuje ispravnost datiranja samog utvrđenja.⁴⁷ Primjerak ove fibule izdvaja se od mnogobrojnih poznatih sa navedenog područja po bogatstvu ukrasa i dobroj izradi, ali ne i po materijalu (željezo), što govori o barbarizaciji i osiromašenju, karakterističnoj pojavi provincijskog stvaralaštva prema kasnoantičkoj tradiciji u VI vijeku, a posebno u njegovoj drugoj polovini. Pretpostavljam da je i ovaj primjerak, sudeći prema klišetiziranom bogatom ukrasu, rađen u Saloni, kao i navedena fibula sa Debelog Brda, što bi se uklapalo u cjelokupnu situaciju tog doba.

Sjekira je zajedno sa još dva metalna predmeta nađena u sondi A uz unutrašnju stranu tvrđavskog zida, na dubini od oko 0,30 m u miješanom kulturnom sloju, koji je pratio čitavu visinu zida do dubine od 1 m (T. VI, 1). Dimenzije sjekire su 9 × 6,5 cm. Primjerci ovog tipa sjekira nalaženi su u ruševinama kasnoantičkih vila rustika, utvrđenja, bazilika i u grobovima.⁴⁸ Manji primjerak istog tipa sjekire nađen je u narteksu bazilike u Vrbi, pored fibule sa povijenom nogom i križića, iz horizonata nalaza iz druge polovine VI vijeka.⁴⁹ Više primjeraka sjekira istog tipa, raznih veličina i namjena, nađenih na tlu Bosne i Hercegovine, datirano je u period od IV do VI vijeka.⁵⁰ Prema dimenzijama primjerak sa Gradca svrstava se u bojne sjekire.⁵¹

Uz sjekiru nađena je i mala alatka (dlijeto?) (dim: 9,5 × 1,5 cm T. VI, 2), koja je, sudeći prema obliku kukice, svakako antičkog porijekla. Da li je to dlijeto, kresivo ili neka druga alatka, teško je odrediti. Sličan predmet nađen je u Klobuku za koji je D. Sergejevski naveo "neka alatka antičkog tipa".⁵² U Kašiću su predmeti sličnog oblika determinirani kao kresiva.⁵³

Kresivo (dim: 7 × 2,2 cm, T. VI, 3) nađeno je u narteksu uza sjeverni zid ispod nivoa uništenog poda. Uz njega su nađeni i jezičci. Radi se o običnom kresivu duguljastog i zadebljalog oblika sa visokim hrptom i povijenim krajevima. Istog oblika je i primjerak

⁴⁴ Paralela Salona-Debelo Brdo: Z. Vinski 1967, T. XXXIII, 2. i 11. Na Debelom Brdu nađene su još četiri fibule ovog tipa, među njima i srebrna. F. Fiala 1894, T. XIII, 13 (srebrna fibula), a ostale fibule: F. Fiala 1895, T. VII, 11-13; isti 1896, 101, sl. 19; Z. Vinski 1967, T. XXXIII 9-13.

⁴⁵ F. Fiala 1895, T. XV, 8 i 15; Z. Vinski 1967, T. XXXVII, 8. i T. XL, 11.

⁴⁶ N. Miletić 1956, 9-39; ista 1978, 165, napomena 103.

⁴⁷ L. Fekeža 1990, 166.

⁴⁸ N. Miletić 1970, 152, sa ostalom literaturom i pregledom nalaza.

⁴⁹ I. Bojanovski 1981, 205-206, sl. 10.

⁵⁰ Đ. Basler 1977, T. III, 1; G. Čremošnik 1930, T. XIII.

⁵¹ Vidi napomenu 47.

⁵² D. Sergejevski 1954, 198, br. 10, T. XIV, 7-10.

⁵³ D. Mrkobrad 1980, T. XXII, 12-14.

iz jednog groba u Aradcu datiran u vrijeme Prvog avarskog kaganata, tj. od druge polovine VI do sredine VII vijeka.⁵⁴

Od spomenutih željeznih jezičaca nađena su tri cijela komada i jedan fragmentiran (T. VI, 4-6). Pločice su vrlo tanke, sa 10 rupica za zakovice. Na svakom kraju imaju jednu rupicu na vrhu i četiri ispod nje. Između obje grupe rupica jezičci su malo suženi na jednoj strani. Potpuno isti primjerci nađeni su u Biograticima.⁵⁵ Na nekropoli u Kranju, u grobu pripadnika langobardske posade utvrđenja Carnium, nađen je fragment identičnog jezičca.⁵⁶ Jezičci sa Gradca, analogno nalazu iz Kranja, mogu se datirati u drugu polovinu VI vijeka. Njihov nalaz baca više svjetla na datiranje i provenijenciju jezičaca iz Biogradaca, pa se njihova atribucija sada može korigirati.⁵⁷

Ključ (dužine 12,5 cm; T. VI, 7) nađen je sa vanjske strane kod sjeverozapadnog ugla narteksa u visini sačuvanog crkvenog poda. Ovaj lakonski tip ključa, i to obično dvije njegove varijante, čest su nalaz na kasnoantičkim lokalitetima.⁵⁸

Većina željeznih predmeta, među kojima su razni jednostrani noževi, više komada raznih kuka i klinova, dijelova raznih tankih oplata i jedan srp, nađeni su u šutu u crkvi i njenoj neposrednoj okolini (T. VII, 1-7,10). Na jednom nožu zadržao se između sječiva i drške okov od lima sa tri zakovice (T. VII, 4). Srp i navedeni željezni predmeti su također čest inventar na kasnoantičkim ruševinama i u grobovima. Uz srp je nađen i jedan ašov, ali nisam sigurna u njegovo porijeklo, iako je nađen u gomili unutar narteksa s odlomcima kasnoantičke kamene plastike.

U površinskom sloju sonde L, pet metara sjeverno od crkve i zida utvrđenja, u šutu urušenih kasnoantičkih objekata, uz pomiješan keramički materijal i razne željezne predmete (noževe, klamfe i oplata), nađena su i dva željezna vrha strijelica. Jedna strelica je u obliku lastinog repa sa tuljcem tordiranim u korijenu, a druga je kopljastog, odnosno listolikog oblika (T. VII, 8 i 9). Strijelice u obliku lastinog repa s tordiranim tuljcem nisu čest nalaz. Kao i na Gradcu, širom Bosne i Hercegovine su, uglavnom slučajno, prikupljeni drugi poznati primjerci.⁵⁹ Inače, tip strelica u obliku lastinog repa često se sreće na kasnoantičkim nekropolama miješanog starosjedilačkog i germanškog stanovništva, u avarskim nekropolama I i II avarskog kaganata, u miješanim nekropolama starosjedilačkog i novodoseljenog slovenskog stanovništva, kao i u slovenskim nekropolama.⁶⁰

⁵⁴ D. Mrkobrad 1980, 105, T. CI 26.

⁵⁵ I. Čremošnik 1988, T. V, 1-6.

⁵⁶ Z. Vinski 1980, grob 595, sa nalazom jednakoramene vage u grobu langobardskog člana posade utvrđenja Carnium, st. 81, T. 126, br. 8 i 12.

⁵⁷ I. Čremošnik 1988, 97, je pretpostavila da su ovi jezičci, s obzirom na uslove nalaza i analogije koje je uzela u obzir, slovenske ili karolinške provenijencije.

⁵⁸ F. Fiala 1893, 150, T. IV, 4; isti 1894, T. XVI 1; A. Benac 1956, 151; D. Sergejevski 1961, 221, sl. 10.

⁵⁹ P. Oreč 1982, 71-72, sl. 5; isti 1984, 97-129, uz paralele iz Hercegovine i Dalmacije; N. Miletić 1984, 421-422.

⁶⁰ J. Hampel 1905, T. 521; Z. Vinski 1960, 50-51; B. Marušić 1960, 18, T. VI, 7; D. Pribaković 1966, 46. i 61; V. Kondić – V. Popović 1977, 212, kat. br. 104, T. XXVIII; D. Mrkobrad 1980, T. LXXXI, 1, 4, 5; V. Stare 1980, T. 60, 5; J. Paprenica 1986, 364, fig. 3 i 9.

Pošto ni strelica na Gradcu nije nađena u zatvorenoj cjelini, njeno datiranje nije moguće precizno odrediti, ali s obzirom na kontekst potpunog nalazišta, kao i na iznijete paralele, vjerovatno je da i ovaj primjerak pripada periodu prodora i rušenja s kraja VI ili početkom VII vijeka. U isti period bi se mogla datirati i strelica listolikog oblika sa tuljcem. Taj tip se, također, sreće u nekropolama iz doba seobe naroda, u kasnoantičkim etnički heterogenim grobljima, te u kasnijim slovenskim grobovima.⁶¹ Na Debelom Brdu, uz jedan primjerak listolike strelice, nađene su i dvije trobridne strelice sa trnom. O njima je mnogo pisano, a u Bosni i Hercegovini obično su nalažene u štu kasnoantičkih bazilika i utvrđenja, dakle u sličnim okolnostima kao i na Debelom Brdu i Gradcu na Ilinjači.⁶²

Od brončanih predmeta na Gradcu je nađena samo jedna pinceta, čest nalaz na kasnoantičkim lokalitetima (T. VII, 10).

Na kraju želim da se osvrnem na nalaz dvije brončane jednakoramene vage koje je F. Fiala našao na Debelom Brdu, zajedno sa dva utega.⁶³ Dužina poluge vage je 1,48 cm; jezička 5,5 cm; promjer plitica 3,9 cm. Nalazi pripadaju takozvanom "zlatarskom priboru". U razmatranjima o vagama Z. Vinski nije obuhvatio ovaj nalaz, iako se on dobro uklapa u horizont nalaza iz druge polovine VI vijeka. Pojava čak dvije vage na Debelom Brdu, uza sve ostale nalaze i arhitekturu utvrđenja, govori u prilog pretpostavci o njegovoj važnosti u mikroregiji, tj. o prisustvu predstavnika vlasti koji su, između ostalog, vršili kontrolu ispravnosti monete.⁶⁴ Na teritoriji Bosne i Hercegovine to su jedini nalazi vage i pripadajućih utega.

ZAVRŠNA RAZMATRANJA

Pri obradi arhitektonskih ostataka na Gradcu nametnula se neizostavna stilska i kronološka paralela sa utvrđenjem na Debelom Brdu. Analiza topografskog položaja oba lokaliteta u odnosu na nizinska naselja, te pokretnog arheološkog materijala, potvrđuju rezultate analize arhitektonskih ostataka.⁶⁵ Međutim, uočene su i izvjesne razlike. Debljina zidova na Debelom Brdu iznosi 1,30 m, a na Gradcu, osim na jednom mjestu, debljina zidova varira od 0,60 do 0,90 m. Ovako tanki zidovi konstatirani su i u Biogracima, za koje I. Čremošnik kao vjerovatan razlog navodi položaj utvrđenja u unutrašnjosti i njegovu udaljenost od glavnih puteva.⁶⁶ Gradac se, također, nalazio iznad vicinalnog puta, dok je Debelo Brdo bilo iznad glavnog.⁶⁷ Da li je na Gradcu, na padinama prema Željeznici, gdje je zid utvrde najtanji, bilo i drugih zidova, kao u Biogracima, nije zasada poznato.

⁶¹ D. Mrkobrad 1980, 36, T. XLII, 66.; T. LVII i 98; J. Belošević 1980, 104-105. Strijelicu istog tipa našao je F. Fiala na Debelom Brdu (1894, T. XVI, 8).

⁶² F. Fiala 1894, T. XVI, 10 i T. XV, 16; D. Sergejevski 1954, 196, 199, sl. 26; isti 1956, 3-9; I. Bojanovski 1974, 246, 243, sl. 2; P. Oreč 1984, 98-99.

⁶³ F. Fiala 1894, T. XII, 11-14 (vage); isti 1895, 130 (utezi).

⁶⁴ Z. Vinski 1967, 50, nap. 609 i 610; isti 1980, 25, s ostalom literaturom za Balkanski poluotok.

⁶⁵ L. Fekeža 1990, 164.

⁶⁶ I. Čremošnik 1988, 91.

⁶⁷ E. Pašalić 1963, 44.

Utvrđenje na Debelom Brdu nema crkvu, na Gradcu je ima. S tim u vezi zanimljiva je pretpostavka I. Bojanovskog da se u ageru kolonije *Acquae S...* naslućuju bazilike, između ostalih, i na teritoriji današnjeg Sarajeva.⁶⁸ Pretpostavljam da je u drugoj polovini VI vijeka utvrđenje na Debelom Brdu imalo veću važnost od onog na Gradcu.⁶⁹ Na Debelom Brdu konstatiran je keramički materijal i fibule iz perioda od I do IV vijeka, s tim da je brojniji onaj iz III i IV vijeka, tj. da je život bio primjetno aktivniji u odnosu na prva dva vijeka. Na Gradcu je sigurno konstatiran keramički materijal samo iz III i IV vijeka. U to vrijeme civilno naselje se nalazilo neposredno ispod Debelog Brda, dok ga u Sarajevskom polju ispod samog Gradca vjerovatno nije bilo (obližnji lokalitet "Crkvine" nije istražen). Antičko naselje na Ilidži udaljeno je od Gradca 5 km.

Mnogi od predmeta nađenih na oba utvrđenja, kao što su češljevi, jezičci, strelice, vage, kresiva i sjekira, nalaze se na mnogim kasnoantičkim utvrdama i crkvama, a isto tako i kao prilozima u nekropolama V i VI vijeka u zatvorenim grobnim cjelinama. U većini slučajeva nekropole su etnički heterogene. Na njima su sahranjeni romanizirani i donekle kršćanizirani starosjedioci uz pripadnike germanskih plemena, kao što je slučaj u Mihaljevićima, nekropoli svega oko 15 km udaljenoj od Gradca na Ilinjači.⁷⁰ Z. Vinski je konstatirao da se nalazišta ostavštine starosjedilačkog stanovništva u rimskoj provinciji Dalmaciji podudaraju sa nalazištima istočnogotskih obilježja.⁷¹ U regionu koji obrađujem istočni Goti su ostavili jasno odredive tragove.⁷² Međutim, ti tragovi nisu konstatirani ni na Gradcu ni na Debelom Brdu. Naprotiv, cjelokupan materijal ima sva obilježja materijalne kulture starosjedilačkog romaniziranog stanovništva. Sa sigurnošću se može izdvojiti horizont nalaza iz druge polovine VI vijeka, tj. iz justinijanske i postjustinijanske epohe kasnoantičkog rustikalnog, odnosno ranobizantijskog provincijalnog obilježja. Tu svakako spadaju fibule sa povijenom nogom, kopče mediteranskog tipa, jezičci i vage. Priklanjam se mišljenju N. Miletić da je jedna bronzana fibula sa Debelog Brda mogla biti izrađena u Saloni, a isto to smatram i za fibulu iz Gradca. Ostali predmeti, kao što su češljevi, ključevi, staklene posudice i kasnoantička keramika, pojavljuju se u istovjetnim oblicima na oba lokaliteta, a kronološki se ne mogu bliže odrediti unutar vremenskog raspona od IV do VI vijeka. Neki od fragmenata kasnoantičke keramike imaju ranobizantijsku refleksiju. Nalazi strelica na oba utvrđenja vjerovatno su uz požar, jedan od dokaza njihovog rušenja početkom VII vijeka. Ista pojava uočena je na kasnoantičkim utvrđenjima u Biogracima, Vrbljanima i Dabrinama, kao i na mnogim ruševinama kasnoantičkih crkava.

Ostaje još pitanje o karakteru utvrđenja. Na osnovu malobrojnog materijala iz kasnoantičkog doba, odgovor je teško dati. Nesigurno je da li je materijal bio obimniji i tokom vremena stradao, ili je život ovdje relativno kratko trajao i materijala nije ni moglo biti

⁶⁸ I. Bojanovski 1988, 154. Slična situacija je sa bazilikom u Vrbi, u nizini, 2 km udaljenom od kasnoantičkog utvrđenja u Podgradini (I. Bojanovski 1981, 209; D. Sergejevski 1942, 147-152).

⁶⁹ Na to upućuje debljina njegovih zidova, brojnost materijala i raznolikost kasnoantičkih nalaza (čak 6 kasnoantičkih fibula sa povijenom nogom, dvije vage, jedan novčić iz Justinijanovog doba), dok je po površini (120 × 70 m) samo neznatno veće od utvrđenja na Gradcu na Ilmjači (115 × 40 m).

⁷⁰ N. Miletić 1956, 9-39.

⁷¹ Z. Vinski 1969, 196; N. Miletić 1984, 378-389.

⁷² N. Miletić 1984, 376-378.

više. Ipak, na Gradcu na Ilinjači je život trajao barem jedan vijek. Sklona sam pretpostavci da je otkrivena količina materijala na Gradcu i Debelom Brdu ipak posljedica načina života na tim lokalitetima. U drugoj polovini VI vijeka na njima je prvenstveno živjela posada, a samo u određenim prilikama tu se sklanjalo civilno stanovništvo.

I na kraju, nalazi na oba lokaliteta potvrđuju stanja u ovom kraju od IV do početka VII vijeka. Vjerovatno se u nemirnim vremenima tokom IV vijeka intenzivira život na okolnim uzvišenim tačkama. U provinciji Dalmaciji je u V i VI vijeku, i pored osvajanja od Istočnih Gota, u određenom periodu život bio mirniji nego u provincijama na sjeveru i istoku. Odraž toga su i brojne crkve koje je u provinciji Dalmaciji gradilo autohtono stanovništvo.⁷³ Nakon odlaska Istočnih Gota 535. godine za vrijeme vladavine cara Justinijana, ponovo se uspostavlja vlast Istočnog Rimskog Carstva i dolazi do pomjeranja granica provincije Dalmacije na rijeku Bosnu. Zato se, između ostalih, oko sredine VI vijeka grade i ova utvrđenja istovremeno i po određenoj koncepciji. U funkciji su, vjerovatno, ostala do početka VII vijeka.

ZAKLJUČAK

Analiza sitnih nalaza potvrdila je datiranje arhitektonskih ostataka kasnoantičkih utvrđenja na lokalitetima Gradac na Ilinjači i Debelo Brdo u drugu polovinu VI vijeka. Otkrivena crkva na Gradcu datirana je također u okviru V ili na početak VI vijeka. Sitni nalazi koji su pripadali starosjedilačkom romaniziranom i kršćaniziranom stanovništvu ne izlaze iz okvira uobičajenog materijala s ove vrste lokaliteta. Iako su krajem V i početkom VI vijeka ovdje vladali Istočni Goti, na utvrđenjima nisu ostavili vidljive tragove.

Na Gradcu su zastupljeni malobrojni keramički fragmenti iz III i IV vijeka, koji su po zastupljenosti određenih vrsta bliži keramičkom materijalu koji se pojavljuje na lokalitetima u Hercegovini, a manje onom sa sličnih nalazišta u Bosni.

Najveći dio ostalih nalaza – keramika, staklo i metalni predmeti – nije moguće preciznije datirati unutar raspona od kraja IV (staklo) do kraja VI vijeka. Nađeni materijal se često pojavljuje na mnogim lokalitetima kasnoantičkog doba, kao što su utvrđenja, naselja, vile rustike, bazilike i grobovi. Kao i na drugim istraženim lokalitetima sa kasnoantičkim utvrđenjima ili bazilikama, ni na ova dva nije sačuvana prvobitna stratigrafija, što otežava problem preciznijeg datiranja i atribucije, u ovom slučaju mrke keramike meke fakture. Smatram da je ona na ovim lokalitetima istovremeno s uobičajenom kasnoantičkom keramikom, i da na njima Slaveni nisu bili prisutni u ranom VII i VIII vijeku.

Nekoliko primjeraka fibula sa povijenom nogom i vage sa Debelog Brda, fibula istog tipa ukrašena trouglovima i motivom malteškog križa, te jezičci sa Gradca na Ilinjači predstavljaju nalaze preciznije datirane oko sredine i u drugu polovinu VI vijeka. Život na utvrđenjima je, vjerovatno, zamro krajem VI ili početkom VII vijeka. Na utvrđama su konstatirani tragovi paljevine, a nađeno je i nekoliko strelica, no one se ne mogu preciznije datirati.

⁷³ Z. Vinski 1967, 6; isti 1971, 49-53.

LITERATURA

- T. ANDELIĆ 1976. Kasnoantička bazilika u Cimu kod Mostara GZM XXIX 1974. (1976), 179-244.
 1978. Kasnoantička dvojna bazilika (basilica geminata) u Žitomislčićima kod Mostara, GZM XXXII/1977 (1978), 293-330.
- Đ. BASLER 1977. Rimski metalurški pogon i naselje u dolini Japre, GZM XXX-XXXI/1975-1976. (1977), 121-216.
- J. BELOŠEVIĆ 1980. Matetijalna kultura Hrvata od VII do IX stoljeća, Zagreb, 1980.
- A. BENAC 1956. Prehistorijska gradina Zecovi kod Prijedora, GZM XI/1956, 146-166.
- I. BOJANOVSKI 1974. Ranosrednjovjekovno utvrđenje u Vrbljanima na Sani, GZM XXIX/1974. (1976), 245-258.
 1981. Kasnoantička bazilika u Vrbi na Glamočkom polju, GZM 35-36, 1980-1981, 195-211.
 1988. Bosna i Hercegovina u antičko doba, Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti BiH.
- G. ČREMOŠNIK 1930. Nalazi iz rimskog doba na Stupu kod Sarajeva, GZM XLII/1930.
- I. ČREMOŠNIK 1952. Keramika iz rimskog nalazišta Mogorjda, GZM VII/1952, 241-271
 1956. Rimski ostaci na gradini Zecovi, GZM XI/1956, 136-146.
 1957. Arheološka istraživanja u Brodču, ČGT 1/1957, 127-150.
 1958. Rimski vila sa slavenskim naseljem u Tutnjevcu, ČGT 11/1958, 37-49.
 1965. Rimski vila u Višićima, GZM XX/1965, 147-260.
 1970. Istraživanja u Mušićima i Žabljaku i prvi nalaz najstarijih slavenskih naselja kod nas, GZM XXV, 1970, 45-117.
 1976. Rimsko naselje u Paniku kod Bileće, GZM XXIX, 1974. (1976), 41-164.
 1984. Rimski castrum kod Doboja, GZM 39/1984, 23-84.
 1984a. Mozaici i zidno slikarstvo rimskog doba u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1984.
 1988. Rimsko utvrđenje na Gradini u Biograncima kod Lištice, GZM 42/43, 1987/1988, 83-128.
- L. FEKEŽA 1990. Kasnoantičko utvrđenje i crkva na lokalitetu Gradac na Ilinjači u Gornjem Kotorcu kod Sarajeva, GZM 45/1990, 155-170.
- F. FIALA 1893. Rimske razvaline u Gradcu (Prilozi arheologiji Bosne i Hercegovine) GZM V, 1983, 145-159.

1894. Jedna prehistorička naseobina na Debelom Brdu kraj Sarajeva, GZM VI, 1894, 107-140.
1895. Izvještaj o iskopinama na Debelom Brdu kod Sarajeva, GZM VII, 1895, 123-137.
1896. Izvještaj o prekopavanju na Debelom Brdu kod Sarajeva, GZM VIII, 1896, 97-108.
- J. HAMPEL 1905. Alterthümer des Frühen Mittalters in Ungarn III, Adas, Braunschweig 1905.
- I. KELLNER 1895. Rimski građevni ostaci u Ilidžama kod Sarajeva, GZM VII, 1895, 161-198.
- V. KONDIĆ – V. POPOVIĆ 1977. Caričin Grad, Srpska Akademija nauka, Beograd, 1977.
- I. MARIJANOVIĆ 1990. Prilog problemu datiranja nekih starokršćanskih crkava u Bosni i Hercegovini, GZM 45/1990, 109-136.
- B. MARUŠIĆ 1960. Istra u ranom srednjem vijeku, Pula, 1960.
- N. MILETIĆ 1956. Nekropola u selu Mihaljevićima kod Rajlovca, GZM XI/1956, 9-39.
1970. Ranosrednjovjekovna nekropola u Rakovčanima kod Prijedora, GZM XXV/1970, 119-177.
1978. Ranosrednjovjekovna nekropola u Koritima kod Duvna, GZM XXXIII/1978, (1979), 141-204.
1984. Rani srednji vijek i kulturna istorija Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1984.
- P. MILOŠEVIĆ – M. JEREMIĆ 1986. Le castellum à Milutinovac, Đerdapske sveske III, Beograd, 1986, 243-263.
- D. MRKOBRAD 1980. Arheološki nalazi seobe naroda u Jugoslaviji, Beograd, 1980.
- P. OREČ 1982. Ranokršćanska dvojna crkva u Gradcu kod Posušja, GZM 37/1982, 55-85.
1984. Novi arheološki nalazi iz ranog srednjeg vijeka iz zapadne Hercegovine, GZM 39/1984, 97-129.
- J. PAPRENICA 1986. Grabovica "Brzi Prun", Đerdapske sveske III, Beograd, 1986, 362-365.
- E. PAŠALIĆ 1963. Područje današnjeg Sarajeva u rimsko doba, Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva I, Sarajevo, 1963, 33-46.
- V. PAŠKVALIN 1976. Antičko staklo s područja Bosne i Hercegovine, Arheološki vestnik (Acta archaeologica) XXV, Ljubljana, 1976, 109-138.
- D. PRIBAKOVIĆ 1966. Prilog hronologiji naoružanja Slovena u VI i VIII veku, Vesnik Vojnog muzeja Beograd, broj 11-12, Beograd, 1966, 55-68.
- D. SERGEJEVSKI 1942. Putne bilješke iz Glamoča, GZM LIV, 1942, 113-176.

1947. Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici, GZM VII/1947, 13-50.
1954. Starokršćanska bazilika u Klobuku, GZM IX/1954, 189-210.
1956. Bazilika u Dabravini (Revizija), Posebna izdanja Zemaljskog muzeja, Sarajevo, 1956.
1961. Bazilika u Mokrom, GZM XV-XVI/1960-1961, 211-228.
- V. SKARIĆ 1932. Altertümer von Gradac in der Lepenica, GZM XLIV, 1932, sv. 2, 1-21.
- Z. VINSKI 1960. Ranosrednjovjekovni arheološki nalazi na užem i širem području Zagreba, Posebni otisak iz zbornika "Iz starog i novog Zagreba II, Muzej grada Zagreba, Zagreb, 1960, 47-65.
1967. Kasnoantički starosjedioci u Salonitanskoj regiji prema arheološkoj ostavštini predslavenskog supstrata, VAHD LXIX/1967. (1974) 5-85.
1969. Autohtoni kulturni elementi u doba doseljenja Slovena na Balkan, CBI ANUBiH, Posebna izdanja (Simpozij u Mostaru 1968), Sarajevo, 1969, 171-201.
1971. Rani srednji vijek u Jugoslaviji od 400. do 800. godine VAMZ 3. ser.-sv. V, Zagreb, 1971, 47-71.
1980. Ovrednotenje grobnih pridodatkov (V. Stare, Kranj, nekropola iz časa preseljevanja Ijudstev), Ljubljana, 1980, 17-32.

SKRAĆENICE

- ČGT – Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne. Tuzla.
- GZM – Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo.
- VAHD – Vjesnik za arheologiju i historiju Dalmatinsku. Split.
- VAMZ – Vjesnik Arheološkog muzeja. Zagreb.

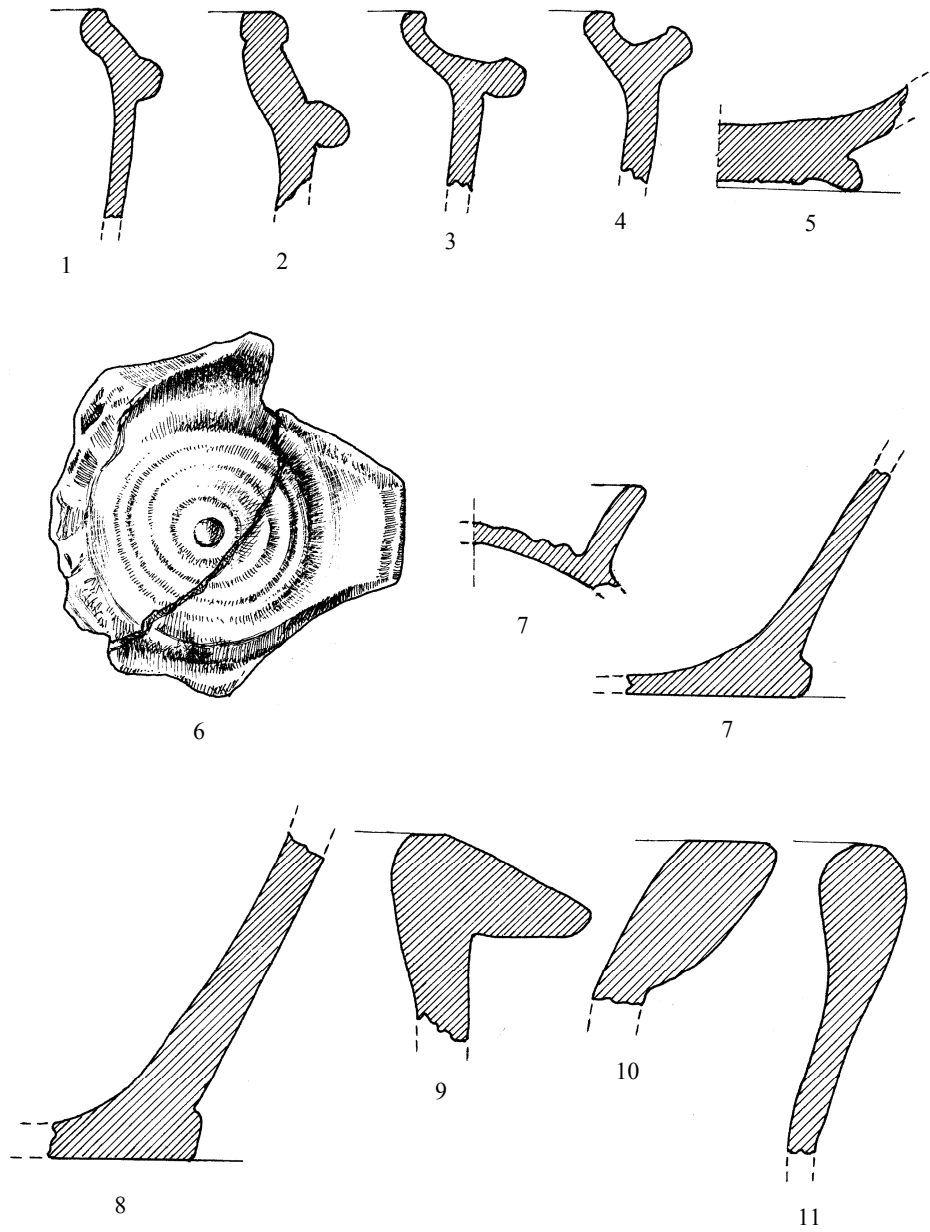
A LATE ANTIQUE FORTIFICATION AT THE LOCATION
OF GRADAC ON MOUNT ILINJAČA OF GORNJI KOTORAC
NEAR SARAJEVO

SUMMARY

The paper deals with mobile material found at the late Antique fortification of Gradac on mount Ilinjača. A church built probably in the fifth century was located within the fortification walls. The fortification constructed around the middle of the sixth century, during the Justinian epoch, is located on the edge of slopes surrounding Sarajevsko Polje, as well as the neighbouring fortification of Debelo Brdo from which smaller objects were analysed as comparative material. Mobile archaeological material was excavated at both the fortifications from surface layers of rubble mixed with prehistoric remnants. There are no vertical layers, however, and even the horizontal stratigraphy did not contribute much to the solution of certain problems. The analysed material contained fragments of ceramics and glass as well a metal objects. The ceramic material was divided into two basic groups: provincial – Roman ceramics from the third and the fourth century, dark and soft structures and typical ceramics from that period, hard structures. The latter also contained fragments with early – Byzantine reflection. The domestic coarse is well – known from numerous late – Classical localities in Bosnia and Herzegovina. There is a dilemma present at attribution of ceramics with dark and soft structure – whether it dates back to late – Classical or early-Slovenian period. Fragments of glass vessels with thickened rims, sloping sides and convex bottoms are also frequently to be found at the above localities dating back from the fourth to the sixth century. Metal objects also do not stand out from the general pattern of findings of the same period, but the author has separated some findings more precisely dated to originate from the second half of the sixth century, i. e. fibulae with a bent leg, clasps of the Mediterranean type, scales and belt pins. These findings have confirmed that the fortifications have been correctly dated. All the material belongs to the old-settlers romanized population converted to Christianity. Most probably some of the excavated objects were manufactured in the production centres of Salona.

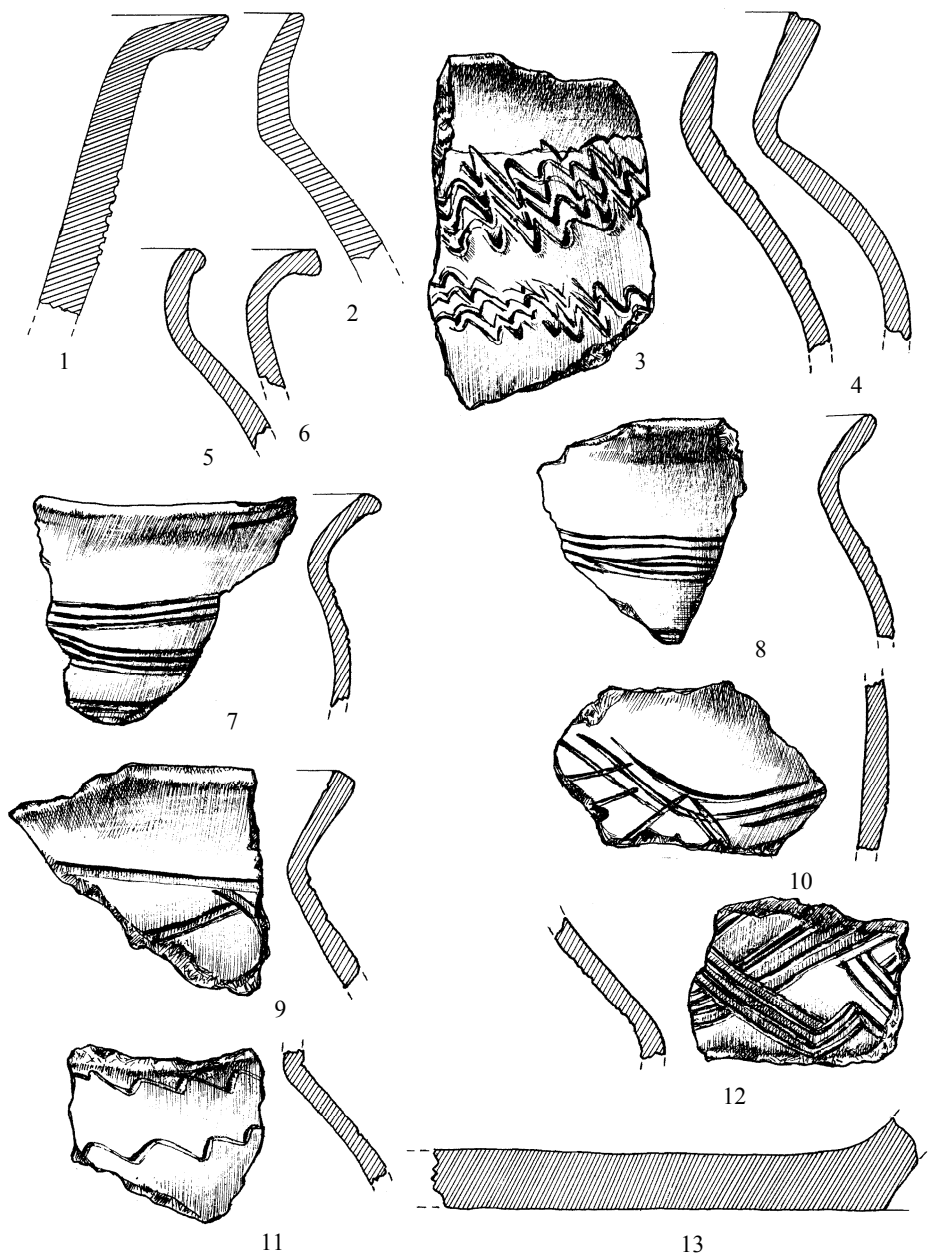
Translated:
Zdenka Tribc

Tabla I

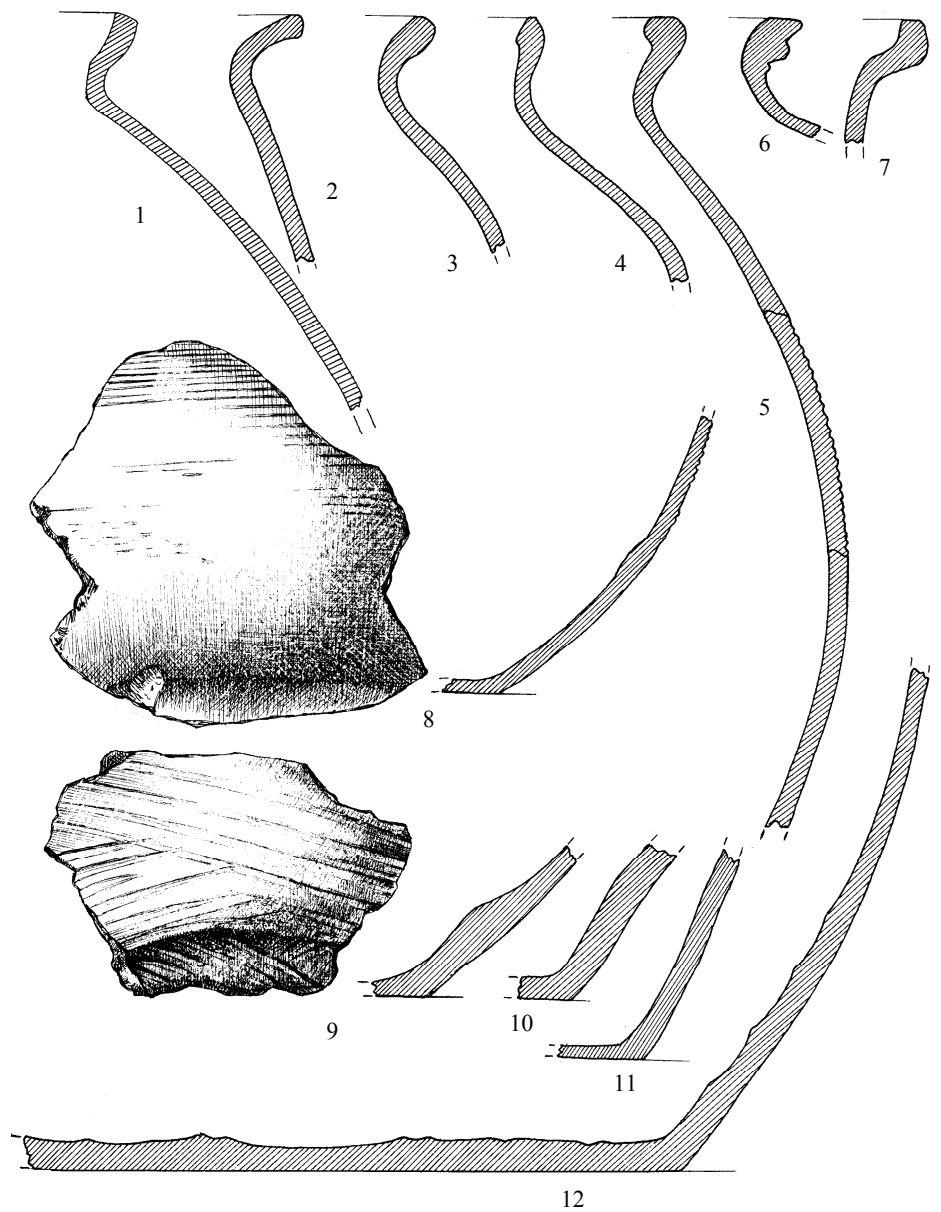
Crteži: Jelena Radojević

Tabla II

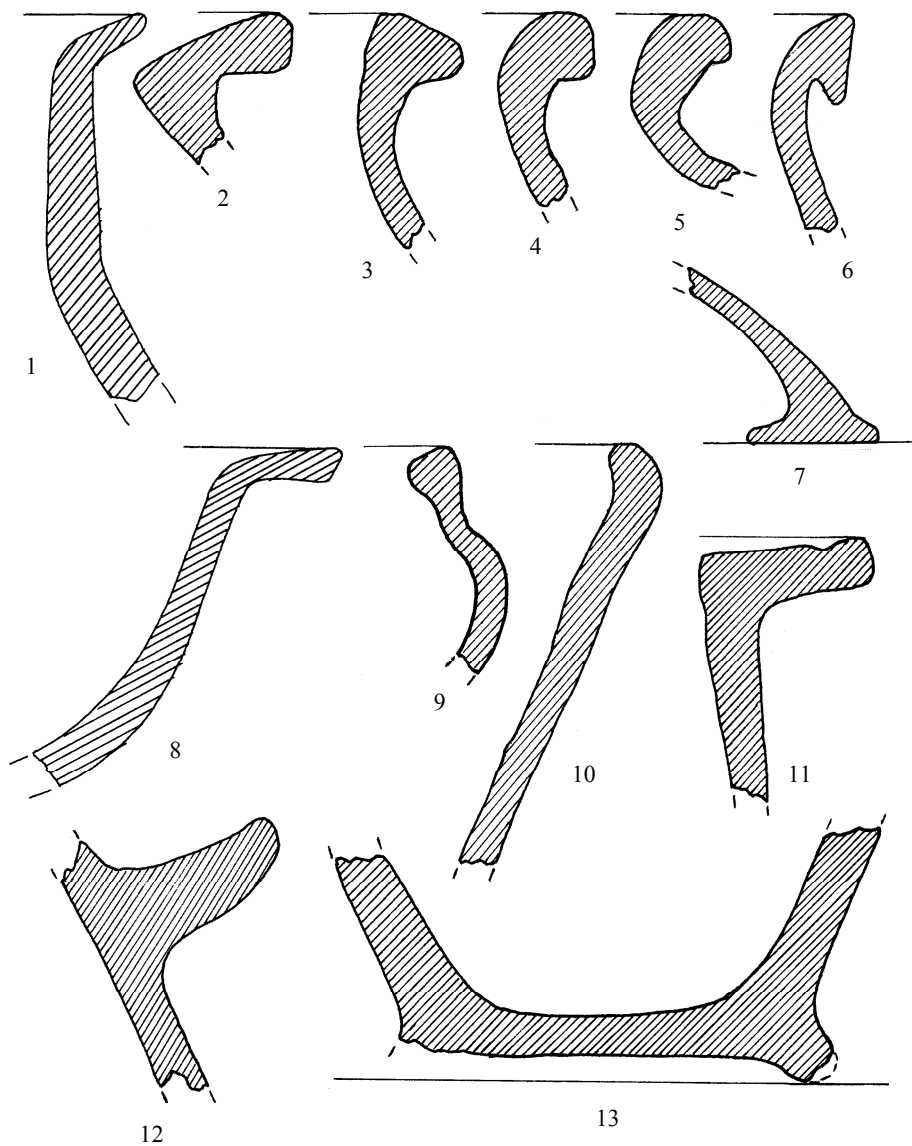
Crteži: Jelena Radojević

Tabla III

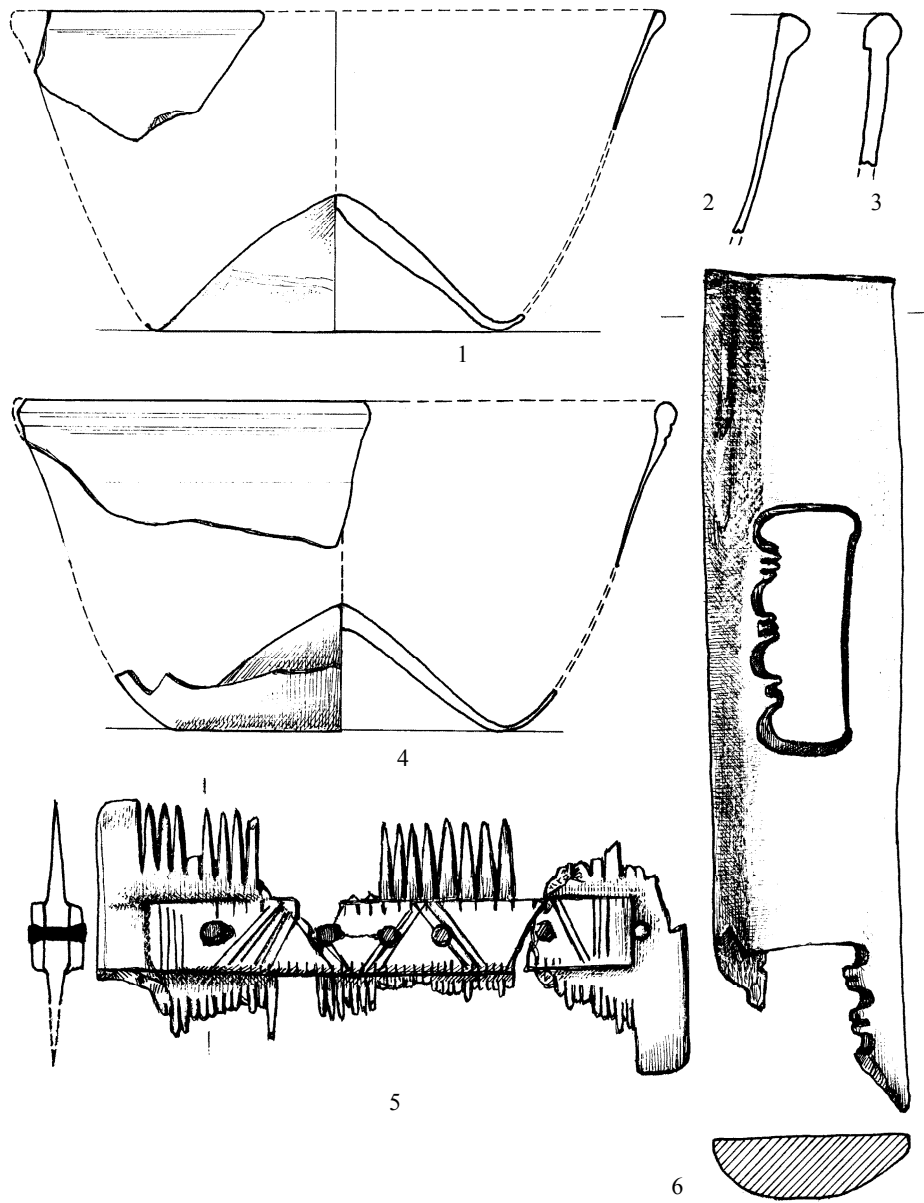
Crteži: Jelena Radojević

Tabla IV

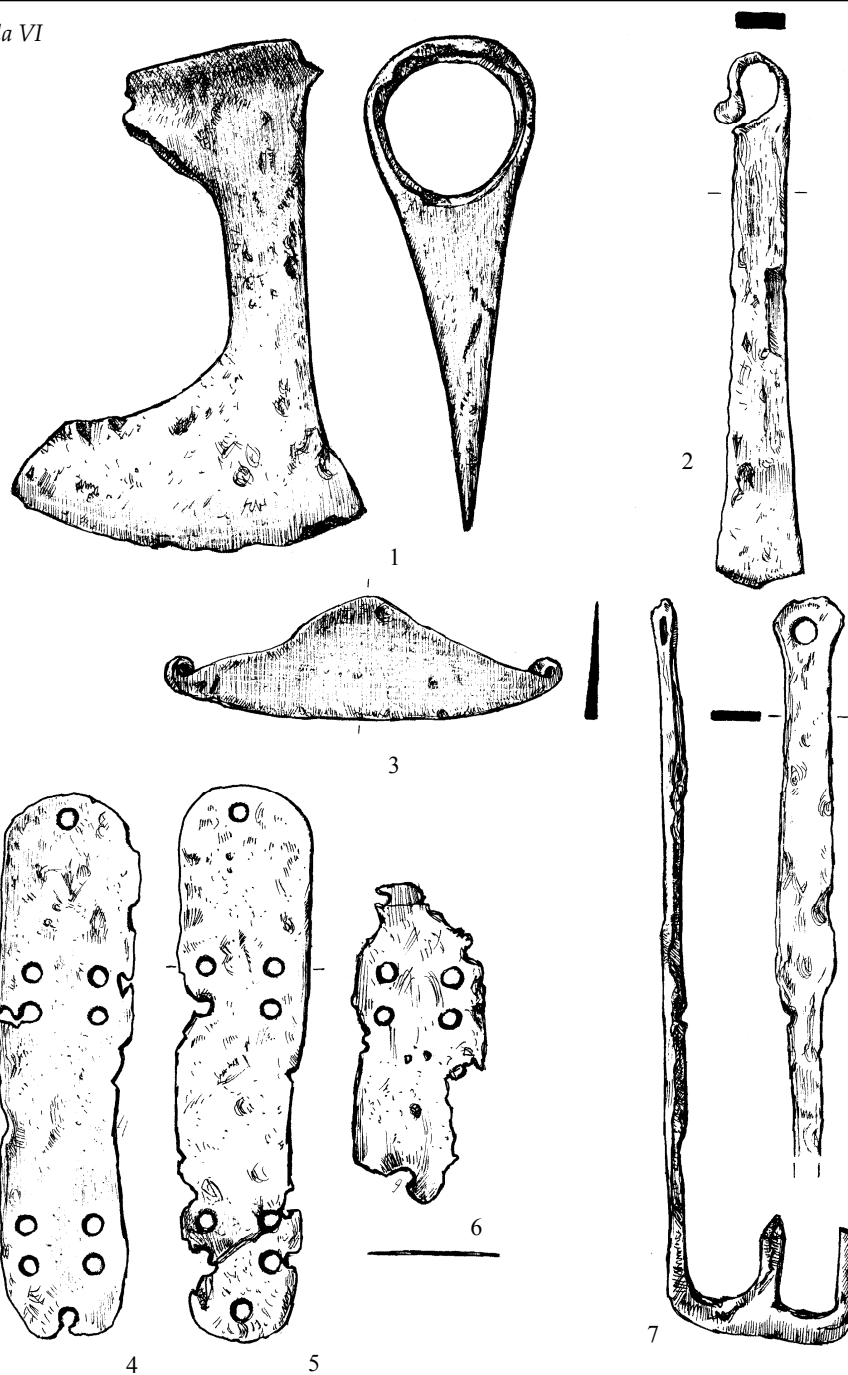
Crteži: Jelena Radojević

Tabla V

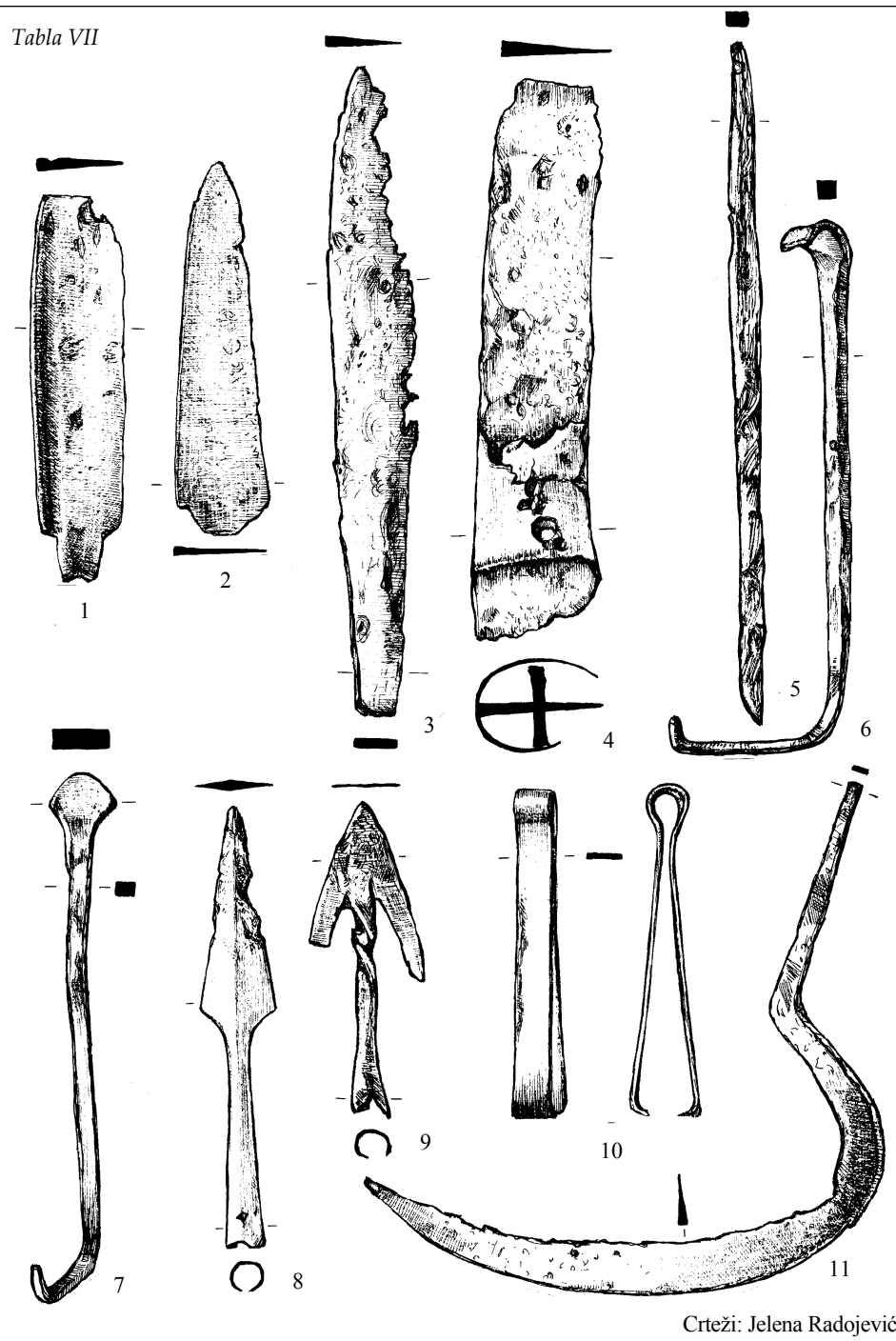
Crteži: Jelena Radojević

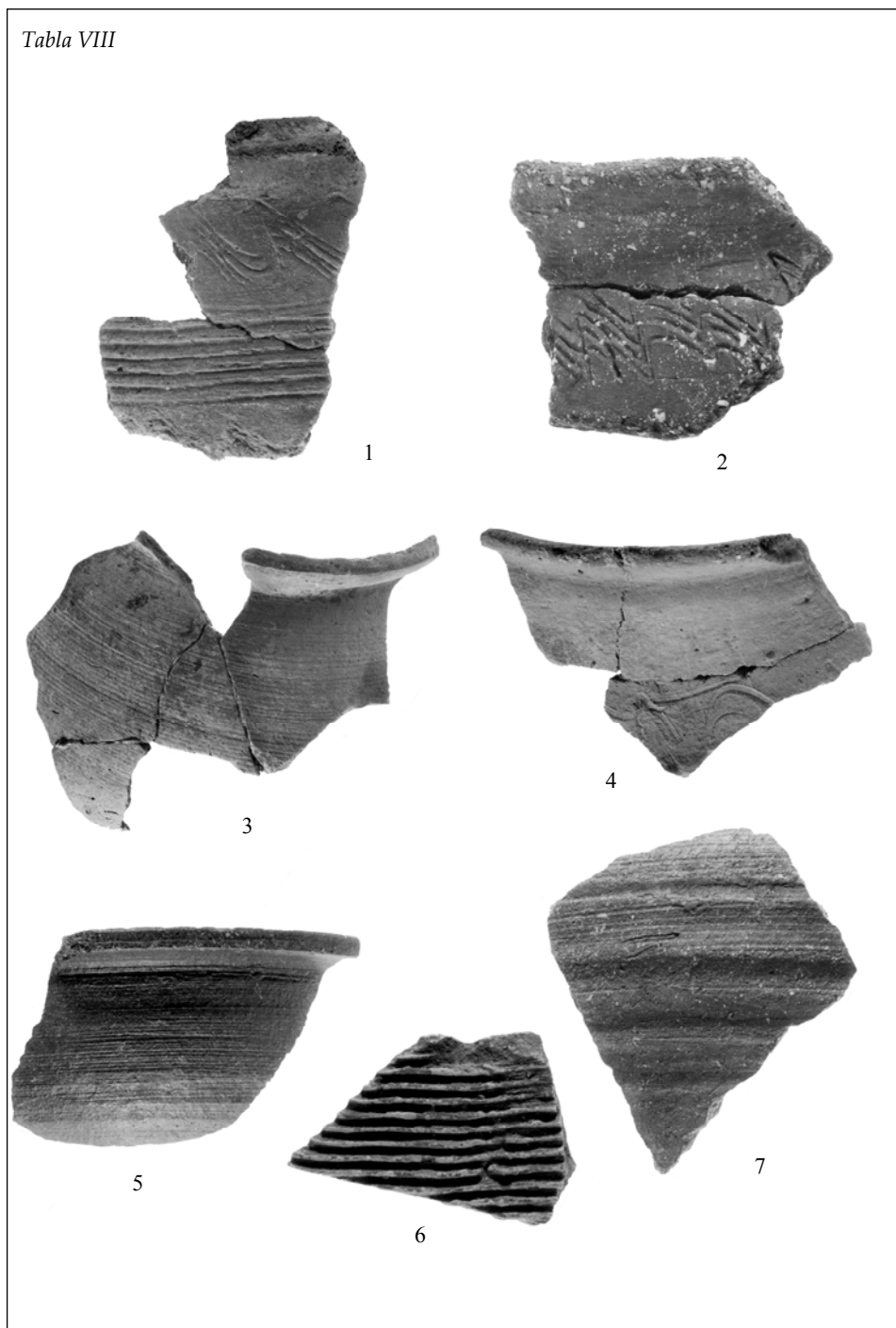
Tabla VI

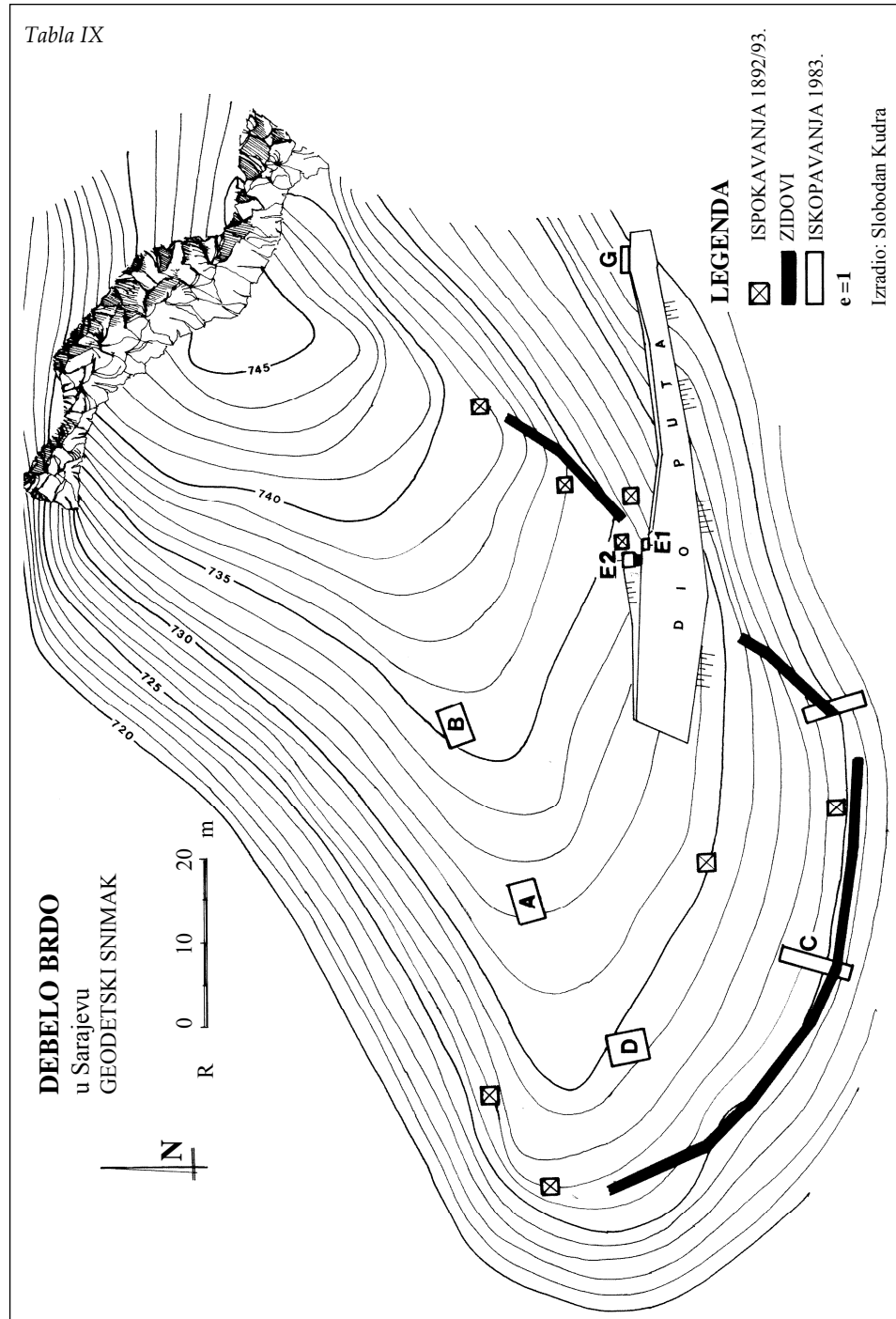

Crteži: Jelena Radojević

Tabla VII

Tabla VIII

UDK: 904 "8/11" (497.15 Prijedor)

Nada MILETIĆ, Sarajevo

NAKNADNO OTKRIVENI GROBOVI U RAKOVČANIMA KOD PRIJEDORA *

Ovaj članak predstavlja obradu naknadno istraženih grobova na lokalitetu Bošnjica voće u Rakovčanima (1972). Od pet novih otkrivenih grobova tri su sadržavala priloge koji, uglavnom, odgovaraju nalazima iz ranije istraženih i publiciranih grobova, datiranih u kraj 5. i prve decenije 6. veka.

Pretpostavka, izneta prilikom obrade ranosrednjovekovne nekropole na Bošnjica voću u Rakovčanima, da postoji mogućnost pojave još izvesnog broja grobova ispod kuće vlasnika podignute u severozapadnom delu nekropole,¹ obistinila se u leto 1972. godine.

Prilikom eksploatacije šljunka sa ovog lokaliteta početkom jula 1972. od strane Komunalnog preduzeća iz Prijedora srušena je i kuća vlasnika Saliha Crljenkovića i uništeno nekoliko grobova, kao i humus na širem prostoru prema severu. Tadašnji direktor Muzeja Kozare u Prijedoru pok. Milenko Gašić obavestio je o ovome Zemaljski muzej, pa je u vremenu od 4. do 6. jula 1972. obavljen manji zaštitni zahvat. Na prostoru nekadašnjeg lokaliteta zatečena je ogromna masa izbagerisanog šljunka i samo je približno, u odnosu na seoski put kroz njive prema selu Rakovčani na obližnjem brdu, moglo biti naslućeno mesto bivše kuće, od koje nije ostalo ni traga. Na prostoru bliže njivi vl. Omera Salihovića na zapadu i na udaljenosti od oko 80 m od seoskog puta prema severu, otvoren je prostor od ukupno 144 m², po sistemu kvadrata 4 × 4 m orijentiranih u pravcu zapad istok. Grobovi su se pojavili samo u njegovom severoistočnom delu (sl. 1).

Otkriveno je pet grobova, od kojih su tri sadržavala priloge koji su smešteni u Zemaljski muzej u Sarajevu. Po pričanju Mahmuta Glamočanina, radnika Komunalnog preduzeća, u šljunku koji je sa Bošnjica voća dovezen na put prema glavnoj cesti Prijedor-Sanski Most nađena je jedna željezna narukvica i bačena.

Okvirnu determinaciju osteološkog materijala, koliko je to bilo moguće na osnovu oskudnih ostataka, dao je tada Ž. Mikić iz Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH u Sarajevu.

---

* Table uz ovaj tekst nisu nađene poslije rata 1992-1995.

¹ N. Miletić 1970, 119-120; Plan.

Sl. 1.

PREGLED GROBOVA²

Grob br. 67 – dubina 0,65 m; dužina 0,97 m; orijentacija: severozapad-jugoistok. Sasvim oštećen skelet odrasle ženske osobe. Glava skoro sasvim uništena, ruke pružene uz telo. Prilog: pod vratom sedam perlica od staklene paste različitog oblika i dimenzija, sivozelene, crvene, tamnoplave i crne boje (inv. br. 6671); na obe ruke po jedna železna narukvica u vidu otvorenog obruča pravougaonog preseka, s krajevima proširenim u pravougaonu pločicu ukrašenu geometrijskim krstolikim i linearnim motivom; narukvica sa leve ruke lako deformirana a krajevi oštećeni (inv. br. 6672; dim: a-6,3 × 6 cm; b-6,2 × 5,2 cm); (sl. 2).

Grob br. 68 – dubina 0,45 m; dužina 1,50 m; orijentacija: zapad-istok. Sasvim uništen skelet odrasle osobe; sačuvano samo nekoliko fragmenata lobanje, deo ruke i stopala. Prilog: između stopala jedna železna kopča izduženog, ovalnog, širokog i lako izvijenog obruča, polukružnog preseka; korodirana, trn nedostaje (inv. br. 6673; dim: 3,7 × 1,9 cm).

Grob br. 69 – dubina 0,50 m; dužina 0,80; orijentacija: zapad-istok. Sačuvana samo hrpica dislociranih i fragmentiranih kostiju starije ženske osobe. Bez priloga.

² Numeracija grobova nastavljena je na prethodno istraženi niz od 66 grobova. S obzirom na skitnuti humus i površinske slojeve, dubina grobova je samo relativna i data u odnosu na zatečeni nivo.

Sl. 2.

Grob br. 70 – dubina 0,60 m; dužina 1,23 m; orijentacija: zapad-istok. Sačuvani samo fragmenti lobanje, leve ručne kosti i deo cevanica odrasle osobe. Prilog: u blizini desnog kolena jedna masivna bronzana karika polukružnog preseka, izlizana na jednoj strani; patinirana (inv. br. 6674; r – 2,4 cm); dva patinirana i nagrižena rimska novčića, jedan Liciniususa, kovan između 313-315 (Siscia), a drugi Valentinianusa I, kovan između 364-367 (Siscia);³ bliže stopalu jedna železna kopča ovalnog obruča polukružnog preseka; korodirana (inv. br. 6675; dim: 3,5 × 2,3 cm); masivno ravno železno kresivo, s jednim krajem povijenim u puni luk i drugim završenim snažnim trnom (inv. br. 6676; dim: du-

³ Određenje novaca izvršio je Gojko Kraljević.

žina 6,3 cm; širina osnove 1,2 cm; debljina 0,3 cm železni nož kraćeg, masivnog i širokog sečiva i drške; oštrica nagrižena (inv. br. 6677; dužina 10,3 cm) (sl. 3).

Grob br. 71 – dubina 0,60 m; dužina 1,02 m; orijentacija: zapad-istok. Očuvani samo sitni fragmenti lobanje i deo nožne kosti odraslije osobe. Bez priloga.

Prema iznetim podacima o grobovima oni se, sem po očuvanosti, potpuno uklapaju u opštu sliku ove nekropole u celini i u pogledu pružanja prema nepravilnim redovima i u pogledu dubine (ovde uslovne) kod većine grobova između 0,55-1,00 m, ili orijentacije. Dok se četiri groba priključuju velikom broju ukopa orijentiranih zapad-istok, grob br. 67 pripada ovde sasvim izuzetnim ukopima orijentiranim severozapad-jugoistok (grobovi 6 i 15), smeštenim u ovom istom, severozapadnom delu nekropole.⁴

I u ovim grobovima pokojnici su položeni na leđa u ispruženom položaju, ali se, na žalost, zbog velike oštećenosti skeleta položaj ruku mogao odrediti samo kod groba br. 67, po kome se priključuje velikoj većini grobova (52) s rukama pruženim uz telo.⁵

Sl. 3.

⁴ N. Miletić 1970, 128-129.

⁵ N. Miletić 1970, 130.

Nalazi otkriveni u tri groba (br. 67, 68 i 70), od kojih je jedan ženski (67), pripadaju, kao i ranije otkriveni, nakitu, delovima nošnje i priboru, uz rimske novčiće kao prilog.

Nekoliko perlica iz groba br. 67, koje se priključuju većem broju već otkrivenih i koje su detaljno analizirane,⁶ ne pokazuju sličnost ni sa jednom od njih, ali svojim atipičnim oblikom ne pružaju mogućnost za neka detaljnija razmatranja. Zanimljiva je, s druge strane, istovetnost grobnih celina u grobu br. 67 i grobu br. 50 (ako u njemu zanemarimo fragmentirani jednostavni prsten), u kojima su se pojavile u približno istom broju uz par železnih narukvica.⁷

Par železnih narukvica iz istog groba (br. 67), uz onu izgublenu, dopunjuje broj ovih nalaza sa ove nekropole (4), od kojih se i pored sve sličnosti u konturi i dimenzijama, naročito sa parom narukvica iz groba br. 50, razlikuje po tome što su otkrivene i na jednoj i na drugoj ruci, dok su u ostalim grobovima (i ne samo na nekropoli na Bošnjica voću) otkrivene samo na levoj ruci,⁸ a posebno po proširenim i retko ukrašenim krajevima. Po ovom detalju one, najverovatnije, predstavljaju imitaciju bronzanih ili srebrnih kasnoantičkih narukvica, kakve su, na primer, u većem broju otkrivene i na kasnoantičkoj nekropoli u Somogyszilu u Mađarskoj, datiranoj u 4. v.⁹ Kako je već ranije rečeno, one spadaju u jednostavni nakit autohtonog romaniziranog stanovništva, sa analogijama u brojnim nekropolama na veoma širokom prostoru, naročito u alpskom i podunavskom, odakle su ih preuzela i neka od germanskih plemena.¹⁰

Dve železne kopče (grob br. 67, i grob br. 70) veoma sličnog oblika, uz neznatne razlike u konturi i dimenzijama, priključuju se većem broju ovde već ranije otkrivenih železnih kopči, i to njihovoj najjednostavnijoj varijanti, inače najčešćim nalazima među delovima nošnje i u muškim i u ženskim grobovima. Njihova analiza i paralele već su dati i ovde ih ne bih ponavljala.¹¹

Zanimljivo je da su obe nađene u blizini stopala, što je bio slučaj i s masivnim bronzanim narebrenim kopčama u grobu br. 58 i donekle u grobu br. 11.¹²

Bronzana karika iz groba br. 70 izlizana na jednom delu, što je posledica vešanja o sitne remene pojasa i duže upotrebe (ovde verovatno ležala u torbici uz rimske novčiće), čest je nalaz u nekropolama ranog srednjeg veka na veoma širokom prostoru, iako na ovoj nekropoli predstavlja usamljeni primerak. Na ranosrednjovekovnoj nekropoli u Koritima identična karika nađena je van groba,¹³ kakav je slučaj i sa potpuno istom karikom iz

⁶ N. Miletić 1970, 133-135 (grob 32, T. III; grobovi 48 i 50, T. V).

⁷ N. Miletić 1970, 125, T. V.

⁸ N. Miletić 1970, 135, nap. 85-90; T. II, grob 10 i T. V, grobovi 48 i 50; uz nap. 89 dopuna prema monografskom izdanju L. Bolta 1981: grob 12, s. 31, T. 3:4; grob 38, s. 32, T. 5:8, 9; grob 50, s. 34, T. 9:5; grob 81, s. 35, T. 14:2; grob 100, s. 36, T. 17:9; grob 101, s. 36, T. 17:11; isto važi i za Kranj: V. Stare 1980: grob 132, s. 61 T. 46:8; grob 170, s. 63, T. 57:4; grob 332, s. 74, T. 99:8; iskopavanja 1901, s. 79, T. 122:1.

⁹ A. Burger 1979, s. 17, T. 1-25, naročito grob 69, T. 13:7-9.

¹⁰ N. Miletić 1970, 135, nap. 85; Z. Vinski 1980, 22.

¹¹ N. Miletić 1970, 147-148; najveća sličnost za kopču iz groba 68: grob 15, T. II; grob 61, T. VI; T. XV, 1 i 2; za kopču iz groba 70: grob 15, T. II; grob 44, T. IV; grob 57, T. VI; T. XV, 2, 3, 6, 7.

¹² N. Miletić 1970, 121 i 127; 149.

¹³ N. Miletić 1979, 152, 175 (r-2,6 cm), T. V.

Mogorjela.¹⁴ Nekoliko primeraka sasvim sličnih i približno istih dimenzija pojavilo se i među bogatim nalazima ranosrednjovekovne nekropole u Kranju,¹⁵ i u Vranju pri Sevnici,¹⁶ a takođe i u kasnoantičkom grobu 192 na nekropoli u Mačvanskoj Mitrovici,¹⁷ ili u grobovima gepidske nekropole u Kiszomboru.¹⁸ Ovu vrstu karika iz Češke B. Svoboda je svrstao u grupu “merovinških” spomenika, uz napomenu da su bez hronologije.¹⁹ U Marktoberdorfu, u alamanskoj nekropoli datiranoj prema mišljenju R. Christlein tek od druge polovine 6. v. i dalje, sa istom funkcijom i približnih dimenzija pojavile su se samo u ženskim grobovima,²⁰ a kao veoma čest deo nošnje u ženskim grobovima na alamanskoj nekropoli u Hemmingenu odredio ih je i H. F. Müller, uz napomenu da predstavljaju najčešći prilog ženskih grobova ranog merovinškog doba (kao visuljak o pojasu ili za torbicu) i da hronološko određenje nije moguće zbog dugog trajanja oblika.²¹ Istu funkciju i izlisanost od upotrebe, ali sa datacijom od kraja 5. ili početka 6. veka do kraja 7. v. naveo je i J. Guillaume za primerke nađene na merovinškoj nekropoli “La Potence”/Dieu.²²

Jedini primerak kresiva na nekropoli na Bošnjića voću, otkriven u istom grobu (br. 70), već po ovome izuzetan, specifičan je i po svom neobičnom i sasvim retkom obliku. Među veoma čestim nalazima ovoga pribora u prebogatim materijalu sa ranosrednjovekovnih nekropola širom evropskog prostora retku potpunu analogiju (čak i u dimenzijama) predstavlja kresivo iz Marktoberdorfa nađeno u torbici iz jednog muškog groba, koje je autor svrstao u mlađe oblike i u hronološki sloj 2, tj. u vreme 70-80-tih godina 6. veka.²³ H. F. Müller za ravni primerak (ali bez luka) iz Hemmingena smatra da pravougaoni oblik kresiva odstupa od ovalnog, uobičajenog u merovinško doba i da je, prema tome, sličan kasnorimskim nalazima, s datacijom još u 5. vek,²⁴ što bi odgovaralo i hronološkoj slici nekropole u Rakovčanima.

Železni nož iz ovog istog groba, koji se priključuje fundusu od ranije otkrivenih deset noževa različite konture i dimenzija, najviše sličnosti, do identičnosti, pokazuje sa nožem iz muškog groba br. 11.²⁵

Dva kasnoantička novčića iz početka, odnosno sredine 4 v. takođe iz ovoga groba, odgovaraju nalazu dva slična i hronološki bliska novčića iz groba 16 (i po položaju u

¹⁴ Npublicirana; inv. br. 1948 (r – 2,5 cm).

¹⁵ V. Stare 1980: grob 16, s. 52, T. 13:3; grob 23, s. 53, T. 15:2; grob 58, s. 55, T. 26:5; grob 75, s. 57, T. 30:3; grob 266, s. 70, T. 80:7; grob 370, s. 76, T. 110:4 (nisu komentirane).

¹⁶ P. Petru – Th. Ulbert 1975, grob 27 (m), s. 109, Sl. 44:c (r-2,7 cm; uz kresivo i kopče).

¹⁷ S. Ercegović - Pavlović 1980, grob 192 (m), ss. 17, 38-39, 63, T. XVII, 5 (4 bronzane karike, uz železne karike, kopče, fibule i 3 rimska novčića iz sredine 4 v.); datacija: druga polovina 4 v.

¹⁸ D. Csallany 1961; najsličnija: grob 88, s. 177, T. CXXXIV, 8.

¹⁹ B. Svoboda 1965, s. 208; T. XIII: 5, T. XIV: 4, T. LVIII: 6, T. LXXXVI: 10 i T. LXXXVII: 4.

²⁰ R. Christlein 1966, 76 (grobovi 13, 23, 167).

²¹ H. F. Müller 1976, 23 i 47; grob 15, s. 35, T. 5A:3; grob 27, s. 53, T. 6E:3; grob 28, s. 55, T. 6A:2; grob 43, s. 73-74, T. 10E:5.

²² J. Guillaume 1977, grob 111, s. 248, sl. 20:1; grob 143 (f), s. 267, sl. 31:5; s. 337, 344.

²³ R. Christlein 1966, grob 34, s. 114, T. 10A:10 (duž. 6,7cm); sl. 15; s. 39,84; samo delomično: grob 141, s. 141-142, T. 36:13 (duž. 7,6 cm, takode muški).

²⁴ H. F. Müller 1976, grob 9, s. 25, T. 1D:2; datacija nekropole: s. 149, oko 460-520 (59 grobova).

²⁵ N. Miletić 1970, grob 11, s. 121 (duž. 10,4 cm), T. II i T. XVI, 8.

grobu), sa kojima još samo uverljivije potvrđuju već davno zapaženi običaj u nekropolama ranog srednjeg veka.²⁶ Zanimljivo je da se novčić Liciniusa pojavio i na već pomenutoj kosnoantičkoj nekropoli u Somogyszilu.²⁷

Iako se nalazi iz ove malobrojne grupe grobova uklapaju u već otkriveni materijal, nalaz para narukvica s ukrašenim krajevima, bronzana karika, a naročito kresivo specifičnog oblika, predstavljaju novinu i daju ovim novim priložima i sasvim određenu vrednost.

Sve ostalo u vezi s ovim grobovima kao delu ranosrednjovekovne nekropole na Bošnjica voću s kraja 5. i iz prve polovine 6. v., i s njihovom pripadnosti kasnoantičkom ili germanskom elementu ovde pokopanih, već je opširno analizirano prilikom prve objave ove izuzetno značajne celine.²⁸

LITERATURA

L. BOLTA	1981.	Rifnik pri Šentjurju, poznoantična naselbina in grobišče, Ljubljana, 1981.
A. BURGER	1979.	Das spätrömische Gräberfeld von Somogyszil, Budapest, 1979.
R. CHRISTLEIN	1966.	Das alamannische Reihengräberfeld von Marktoberdorf im Allgäu, Kalmüntz/OPF 1966.
D. CSALLÁNY	1961.	Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken, Budapest, 1961.
S. ERCEGOVIĆ-PAVLOVIĆ	1980.	Les nécropoles romaines et médiévales de Mačvanska Mitrovica, Sirmium XII, Beograd, 1980.
J. GUILLAUME	1977.	Les nécropoles mérovingiennes de Dieu/Meuse (France), Acta Praehistorica et Archaeologica 5/6, Berlin, 1977, 211 ff.
N. MILETIĆ	1970.	Ranosrednjovekovna nekropola u Rakovčanima kod Prijedora, GZM XXV, Sarajevo, 1970, 119 ff.
	1979.	Ranosrednjovekovna nekropola u Koritima kod Duvna, GZM XXXIII (1978), Sarajevo, 1979, 141 ff.
H. F. MÜLLER	1976.	Das alamannische Gräberfeld von Hemmingen, Stuttgart, 1976.
P. PETRU – TH. ULBERT	1975.	Vranje pri Sevnici, starokrščanske cerkve na Ajdovskom Gradcu, Ljubljana, 1975.
V. STARE	1980.	Kranj, nekropola iz časa preseljevanja ljudstev, Ljubljana, 1980.
B. SVOBODA	1965.	Čehy v době stěhování národů, Praha, 1965.
Z. VINSKI	1980.	Ovrednotenje grobnih pridakov. U: V. Stare, Kranj, nekropola iz časa preseljevanja ljudstev, Ljubljana, 1980, 17-32.

²⁶ N. Miletić 1970, grob 16, s. 122,153, T. II, XII i XV, 9.

²⁷ A. Burger 1979, s. 128:1, grob 37 (f), T. 7:5.

²⁸ N. Miletić 1970, 131-158.

NACHTRÄGLICH ENTDECKTE GRÄBER
IN RAKOVČANI BEI PRIJEDOR

ZUSAMMENFASSUNG

Dieser Beitrag bringt die Bearbeitung der nachträglich erforschten Gräber auf der Lokalität Bošnjica voće in Rakovčani, die anlässlich der Schottergrabung im Jahre 1972. entdeckt wurden. Insgesamt wurden fünf sehr beschädigte und fast vernichtete Gräber freigelegt, von denen drei die Beigaben erhielten. Besonders interessant ist ein Paar eiserner Armringe mit verbreiteten und verzierten Enden, die auf den beiden Händen gefunden waren (Grab 67), und der mächtige, rechteckige Feuerstahl von einer sehr seltenen Form (Grab 70). Die Grabfunde entsprechen völlig dem Fundus aus den früher erforschten und veröffentlichten Gräbern, die am Ende des 5. und in die erste Hälfte des 6. Jahrhunderts datiert sind.

Übersetzung:
Nada Miletić

UDK 001.8:016:902(497.1)

Mr. Kemal BAKARŠIĆ
Originalni naučni rad

BIBLIOMETRIJSKA STRUKTURA BIBLIOGRAFIJA
‘PRAISTORIJE JUGOSLOVENSkih ZEMALJA’ I
‘ARHEOLOŠKOG LEKSIKONA BOSNE I HERCEGOVINE’*

Ispitani su osnovni bibliometrijski parametri distribucije referenci iz periodičnih publikacija i autorske proliferacije bibliografija petotomne *Praistorije jugoslovenskih zemalja* (PJZ) i *Arheološkog leksikona Bosne i Hercegovine* (ALBH). Distribucija referenci je vrednovana prema Bradfordovom i Zipfovom zakonu. Kod korpusa PJZ rezultati su potvrdili Bradfordov tip raspodjele sa manjim i identičnim vrijednostima broja naslova periodičkih publikacija u prvoj produkcijskoj jezgri, dok su kod korpusa ALBH ove vrijednosti znatno manje od očekivanih, što je posljedica užeg regionalnog određenja ovog korpusa. Ovaj rezultat uzrokovan je i afinitetom autorske populacije prema manjem broju naslova periodičkih publikacija jezgra korpusa regionalnog karaktera.

ANALIZIRANI KORPUSI

Bibliometrijski su analizirani korpusi bibliografija nacionalnog i regionalnog karaktera: *Praistorija jugoslovenskih zemalja* – u daljem tekstu – PJZ (TOM 1 – TOM 5) (Basler 1979; Vekić-Čović 1979; Perišić 1979; Vekić-Čović 1983; Sušnik 1987) i *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine* — u daljem tekstu ALBH — (Bokan 1988) u smislu razgraničenja zona produktivnosti naslova periodičnih publikacija i korelacije sa karakteristikama proliferacije autorske populacije. Pokušaće se procijeniti karakter zoniranja naslova periodičkih publikacija s obzirom na nacionalno i regionalno određenje tematike korpusa isključivo bibliometrijskim parametrima.

---

* Ovaj članak je pripremljen za publiciranje 1991. godine i donosimo ga u istovjetnom obliku. Rezultati ove analize također su doneseni u: Kemal Bakaršić Model Bibliografske obrade dokumenata iz područja historijskih i humanističkih znanosti na primjeru arheološke publicistike Bosne i Hercegovine [doktorska disertacija]. Sarajevo: Filozofski fakultet, 1992. i Kemal Bakaršić Bibliografija arheologije Bosne i Hercegovine. Knjiga I, Komunikacijska struktura arheološkog znanja. Sarajevo: Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, 1999. (ISBN 9958-500-16-7, 247 str.) – i neznatno se razlikuju od ovdje predočenih.

Sudeći prema recentnim recerizijama, petotomna *Prahistorija jugoslavenskih zemalja* predstavlja kritički sintetski pregled razvoja arheologije u našem podneblju, svojom obuhvatnošću i načinom izlaganja jedinstven i u svjetskim razmjerama. (Mikić 1980; Pavuk 1981; Pavlu 1981; Zapotocky 1981; Oravec 1983; Leben 1985; Vasić 1985; Ćeman 1987; Benac 1988)

Bibliografije priključene uz PJZ i ALBH, cijenimo, nastale su kao pregled relevantne referentne citirane literature, što bitno određuje sam karakter bibliografije, te, pored definisane tematske oblasti praistorijske arheologije i preglednog načina izlaganja, karakteriše ili odgovarajuća istoričnost i realna selektivnost korištenih citiranih izvora. Ove bibliografije, dakle, uzimamo kao karakterističnu sliku razvoja arheologije u jugoslavenskim, odnosno regionalnim prostorima.

Za nas je posebno bitno da, u osnovnom bibliografskom karakteru, 84 priloga koje donosi PJZ (kao enciklopedijski priručnik), odnosno ALBH (kataloškom strukturom izlaganja), pripadaju kategoriji preglednih znanstvenih radova za koje je pokazano da relevantno mogu prikazati stanje, razvoj i 'intimnu istoriju' određene discipline posmatrane kao sinhronijski niz publikovanih dokumenata. (Weinstock 1971).

NAČIN OBRADE KORPUSA I PRETHODNI REZULTATI

Za ovu analizu razvijena je posebna aplikacija kompjuterskog programa za podršku integralnog procesa analize, počev od unošenja referenci u odgovarajuće baze, ispisa frekvencijskih tabela i komunikacije sa periferijom, tako daje cijela analiza u potpunosti kompjuterski podržana za rad na personalnom računaru. Ova aplikacija je dio šire koncipiranog ekspertnog sistema za izvođenje citatne analize arheološke publicistike (Bakaršić 1989a). Po unosu korpusa bibliografija i generisanja frekvencijskih tabela, istražene su distribucije četiri distinktivna elementa referenci korpusa PJZ – jezik teksta referenci, zemlja porijekla referenci, autorska proliferacija i distribucija naslova periodičkih publikacija.

Prvi neposredni publikovani rezultati sugeriraju za dva elementa strukture (jezik referenci i zemlja porijekla referenci) izrazitu topografsko-jezičku distribuciju referenci, što se odrazilo i na rezultate distribucije periodičkih publikacija, te dalo osnova za teorijsko modeliranje citatnog indeksa regionalnog tipa. (Bakaršić 1989b; 1990a; 1990b).

BIBLIOMETRIJSKE KARAKTERISTIKE KORPUSA

U bibliografijama petotomne PJZ nalazimo ukupno 4.084 referenci literature, omeđenih publikacija je 1.150, odnosno 28% (monografija 663, zbornika 487), te periodičkih publikacija 2.934, odnosno 72 %. Statistički parametri korpusa PJZ (TOM 1 – TOM 5) i ALBH dati su na Tabeli 1.

Dominantnost periodičkih publikacija u strukturi znanstvene produkcije dokumentovana je i u drugim znanstvenim disciplinama i u skladu je s opštim trendom dominacije

periodičkih publikacija kao sredstva komunikacije unutar znanstvene zajednice (Knežević 1981; Sigel E. 1982; Mihajlov 1984). U korpusima PJZ i ALBH to je posljedica sumarne slike historije provedenih arheoloških istraživanja i relativno malog broja publikovanih regionalnih sinteza arheoloških istraživanja.

Prosječan broj referenci po naslovu, odnosno po autora, ujednačen je (približno 3), dok varijacije maksimalnih vrijednosti (naslovi 82-19, autori 53-17) procentualno obuhvaćaju približno iste omjere korpusa PJZ (naslovi 6-8%, autori 3-6%). Korpuse karakteriše veliki i ujednačen omjer naslova periodičkih publikacija minimalne produktivnosti (56-57 %), kojima pripada oko jedna petina svih referenci (16-21 %), te 'single papers' autora (55-64%), kojima pripada oko jedna trećina svih referenci (19-30%).

Tabela 1. Korpusi PJZ (TOM 1 – TOM 5) i ALBH: osnovni statistički parametri korpusa

PARAMETRI DISTRIBUCIJE	TOM 1	TOM 2	TOM 3	TOM 4	TOM 5	ALBH
UKUPNO REFERENCI U KORPUSU	763	525	453	891	1452	
Monografije	77	137	113	115	221	
Zbornici	120	43	38	104	182	
OMEĐENE PUBLIKACIJE	197	180	151	219	403	
(Omeđene %)	25.8	34.3	33.3	24.6	27.8	
PERIODIČKE PUBLIKACIJE	566	345	302	672	1049	1143
(Periodika %)	74.2	65.7	66.7	75.4	72.2	
AUTORA U KORPUSU						
Ukupno	253	196	219	331	512	236
Prosječno autora	3.02	2.68	2.07	2.69	2.84	4.84
Standardna devijacija	9.57	4.12	2.43	3.95	4.59	9.21
NASLOVI PERIODIČKIH PUBLIKACIJA						
Ukupno	213	126	114	211	302	99
Prosječno naslova	2.66	2.74	2.65	3.18	3.47	11.54
Standardna devijacija	4.21	3.49	3.34	5.55	7.27	42.31
% Naslova minimalne produktivnosti	57.3	57.1	56.1	57.3	56.6	52.52
= % Referenci minimalne produktivnosti	21.6	20.9	21.2	18.0	16.3	4.55
% Autora minimalne produktivnosti	64.8	58.7	62.6	58.0	55.3	46.6
= % Referenci minimalne produktivnosti	21.5	21.9	30.2	21.6	19.5	9.6
NASLOVI PERIODIČKIH PUBLIKACIJA						
Konstanta	1.84	1.67	1.68	1.69	1.75	0,87
X Koeficijent	- 1.42	- 1.42	- 1.50	- 1.25	- 1.23	- 0.51
R Kvadrat	0.89	0.90	0.92	0.78	0.76	0.50
AUTORI						
Konstanta	1.44	1.86	2.03	1.94	2.23	1.64
X Koeficijent	- 1.00	- 1.45	- 1.78	- 1.46	- 1.56	- 1.08
R Kvadrat	0.60	0.88	0.96	0.80	0.87	0.80
PRATTOV INDEKS DISPERZIJE	0.505	0.499	0.491	0.563	0.598	0.832

U korpusu ALBH našli smo ukupno 1 143 reference iz 99 naslova periodičkih publikacija (prosječno 11 po časopisu), gdje je najveća produktivnost naslova čak 295 referenci, dok je minimalna produktivnost konstatovana u 52 naslova, što predstavlja oko 5 % referenci korpusa. Isti korpus djelo je 236 autora, maksimalna autorska produktivnost je 60 radova, dok je minimalna produktivnost konstatovana kod 110 autora, što predstavlja 10% referenci korpusa. Vrijednosti maksimalne produktivnosti u korpusu ALBH povećali su prosječan broj referenci po publikaciji i smanjili omjere minimalne produktivnosti kako naslova tako i autora u poređenju sa PJZ. Sve navedene vrijednosti pokazuju da je moguće ove korpuse ispitati u smislu hiperboličkih distribucija.

Kod naslova (korpusi TOM 4, TOM 5 i ALBH) i autora (korpus TOM 1) pouzdanost aproksimacije hiperbolične funkcije nešto je niža od ostalih korpusa. Nađene vrijednosti niže su od vrijednosti koeficijenta Lotkinog zakona inverznih kvadrata, kao posljedica tematske, odnosno širine autorske populacije korpusa unutar dugog perioda koji obuhvataju ove bibliografije. (Vlachy 1980; Momčilović, Simeon 1981)

Sličan koeficijent (1.2251) za naslove periodičnih publikacija karakteriše i neselektiranu bibliografiju osmogodišnjeg perioda radova iz humanističkih znanosti (korpus MI), što nam je poslužilo kao komparativni korpus. (Mihel 1984) Raspršenost distribucije periodičnih publikacija, prikazana Prattovim indeksom disperzije (Pratt 1977) kod korpusa PJZ, takođe mala (0.49 – 0.60), identična sa komparativnim korpusom – gdje je vrijednost indeksa (0.596) – ali znatno manja nego kod prirodnih nauka, gdje se kreće u vrijednostima oko (0.80), kakva je konstatovana kod korpusa ALBH. (Centner-Hermanović 1982; Pravdić 1982; Penava Z. 1984) Ovi rezultati pokazuju arheologiju nacionalnog nivoa kao 'soft science', a regionalnog nivoa kao 'hard science', što je posebno zanimljivo svojstvo korpusa ALBH.

PROCJENA ZONIRANJA PRODUKTIVNOSTI NASLOVA PERIODIČNIH PUBLIKACIJA

Ocjena produktivnosti naslova periodičnih publikacija a za korpuse PJZ i ALBH izvršena je prema Bradfordovom i Zipfovom zakonu. (Bradford 1953; Vickery 1948; Zipf 1932; 1949). Oba zakona matematički modeliraju (aproksimiraju) posljedice stvarne upotrebe i korištenja literature (relevantnost citiranih izvora), odnosno karakteristične fenomene selektivnosti informacija.

Bradfordovu distribuciju ovdje uzimamo kao univerzalnu informatičku mjeru nepravilnosti distribucija u smislu određenja zona produktivnosti. Teorijski, određenje sukcesivnih zona produktivnosti mora zadovoljiti uslov geometrijskog uvećanja broja potrebnih naslova periodičnih publikacija u zonama da bi njihova produktivnost bila jednaka produktivnosti u prvoj zoni (jezgri), dok broj zona može biti proizvoljan.

U našoj aproksimaciji koristili smo se tekstualnom eksplikacijom Bradfordovog zakona tako što smo periodične publikacije rangirali po opadajućoj frekvenciji, te odredili jezgri i dvije sukcesivne zone s istim brojem referenci, kao i jezgra, te pretpostavili odnos broja periodičnih publikacija u jezgri i zonama kao omjer $1: a : a^2$, gdje je A približno 5. (Pravdić 1981; Oluić-Vuković 1989).

Tabela 2. *Korpusi PJZ (TOM 1 – TOM 5) i ALBH i kontrolni korpusi: procjena produktivnosti naslova periodičkih publikacija*

KORPUS	NASLOVA		REFERENCI (<i>n</i>)	(Razlika)		PRODUKTIVNOST		
	(<i>ex</i>)	(<i>i</i>)		(<i>dif n</i>)	(<i>dif %</i>)	(<i>pi</i>)	(<i>pn</i>)	(<i>pn-pi</i>)
TOM 1	6	6	134	-56	-10 %	1	1	
	29	29	177	-13	-2%	4.83	3.66	-1.17
	178	178	260	69	12%	29.67	15.28	-14.38
TOM 2	4	4	71	-44	-13%	1	1	
	20	24	140	25	7%	6	3.04	-2.96
	102	98	134	19	6%	24.5	12.98	-11.52
TOM 3	4	4	65	-36	-12%	1	1	
	18	16	100	0	0%	4	2.6	-1.4
	92	94	137	36	12%	23.5	11.15	-12.35
TOM 4	7	8	203	-21	-3%	1	1	
	34	35	236	12	2%	4.38	3.76	-0.61
	170	168	233	9	1%	21	18.3	-2.7
TOM 5	10	10	362	12	1%	1	1	
	49	50	347	-2	0%	5	5.22	0.22
	243	242	340	-10	-1%	24.2	25.77	1.57
ALBH	3	3	683	302	26%	1	1	
	15	15	299	-82	-7%	5	11.42	6.42
	81	81	161	-220	-19%	27	114.54	87.54
MI	9	9	299	-115	9.25%	1	1	
	43	45	528	114	9.17%	5	2.83	-2.19
	215	213	416	2	0.16%	23.67	17.01	-6.65
OV 1		20	909	-31	-1.10%	1	1	
		52	946	6	0.21%	2.6	2.50	-0.10
		370	966	26	0.92%	18.5	17.41	-1.09
OV 2		20	1393	-10	0.24%	1	1	
	c	51	1410	7	0.17%	2.55	2.52	-0.03
	c	440	1405	2	0.05%	22	21.81	-0.19

Na Tabeli 2 dati su sumarni podaci rang distribucije periodičnih publikacija korpusa PJZ (TOM 1 – TOM 5) i poredbenih korpusa. Grafički prikaz ovih distribucija jesu karakteristični hibridni "S" oblici krivulje s izraženim dijelom do prelaska krivulje u linearni dio, te malim ili neznatnim odstupanjem od pravca. Svi korpusi, prema ocjeni izvedenoj grafičkim poređenjem krivulje i teorijski očekivanog pravca, nalaze se u zoni raspršenosti ili blizu očekivanih vrijednosti zona (korpus TOM 5).

Rezultati numeričke ocjene zoniranja su sljedeći: korpusi PJZ pokazuju izvjestan manjak referenci u jezgri, kod TOM 1 (-10 %), TOM 2 (- 3%) i TOM 3 (-12%), dok se

kod korpusa TOM 4 ovo smanjuje na 3 %. Jedino je kod korpusa TOM 5 primjetan neznatan višak (1 %) referenci u prvoj zoni, te se ovaj korpus približio teorijski pretpostavljenom odnosu. Omjer produktivnosti zona – periferija takođe pokazuje isti efekat; manju TOM 1 (-14.38), TOM 2 (-11.52), TOM 3 (-12.35), TOM 4 (-2.7), odnosno neznatno veću produktivnost kod korpusa TOM 5 (+ 1.57). To bi značilo da je u formiranju jugoslavenske praistorijske arheologije, kakva je prikazana u strukturi bibliografija PJZ, učestvovao nešto veći broj nisko produktivnih periodičnih publikacija od teorijski očekivanog broja, odnosno nešto veći broj naslova formirao je nekarakteristično jezgro, odnosno prvu zonu produktivnosti.

Komparativni korpus MI (Mihel I. 1984) pokazuje manjak od 115 referenci u jezgri, odnosno omjer produktivnosti jezgra – periferija je (- 6.66), dok dva karakterom slična korpusa OV 1 i OV 2 pri ovim granicama imaju nešto manje vrijednosti omjera produktivnosti (- 1.10) i (- 0.19), vjerovatno kao posljedicu manje vremenske obuhvatnosti tih korpusa. (Oluić-Vuković 1989)

Moguću procjenu udjela periodičnih publikacija, koje čine jezgro komunikacijske strukture jugoslavenske praistorijske arheologije, kao listu njihove relevantnosti, izvodimo posredno kombinujući dva kriterija: rang na listi pojedinačnih korpusa i broj ponavljanja naslova u svim listama.

Lista naslova periodičnih publikacija prema zonama produktivnosti određenim grafičkim putem (odnosno do prelaska krivulje u linearni dio) sadrži (6 + 4 + 4 + 8 + 10), odnosno 19 unikatnih naslova; lista naslova prema trećini broja publikovanih referenci sadrži (11 + 8 + 7 + 10 + 9), odnosno 28 unikatnih naslova, a na granici polovine referenci u korpusima je (35 + 18 + 20 + 25 + 26) naslova. Više od jedanput pojavljuju se 24 naslova (sa 75 ponavljanja), dok na granici do jedne trećine bilježimo 33 ponavljanja.

To je nesumnjivo posljedica i objektivno male supspecijalizacije naših arheoloških časopisa. Nemali ostatak ponavljanja pripada naslovima koji se nalaze na rangovima ispod polovine korpusa. Sa druge strane, 13 naslova koji pripadaju prvoj zoni (prema trećini referenci korpusa) javlja se samo jednom, i to najizraženije kod korpusa TOM 1 (8 naslova), što smatramo posljedicom multidisciplinarnosti tematizirane oblasti ovog korpusa.

Koristeći se kombinovanim kriterijem dobivamo unikatnu listu od 14 naslova periodičnih publikacija. (Bakaršić 1990b) Za četiri naslova smatramo da su pionirske publikacije i stvarni nosioci razvoja jugoslavenske arheologije u dugom vremenskom periodu, a to na svojevrsan način potvrđuje enciklopedijski karakter izlaganja građe u *Praistorji jugoslavnskih zemalja* kao posljedicu fenomena “nezastarijevanje znanstvene vrijednosti primarnih publikacija istorijskih ili humanističkih znanosti” (Stipčević 1986).

PROCJENA DISTRIBUCIJE NASLOVA PERIODIČNIH PUBLIKACIJA I AUTORA

Slobodnije postavljena pretpostavka bibliometrijske analize, odnosno procjene distribucije naslova i autora u korpusima, jeste u činjenici da će se u sinhronijskoj ravni svaka ‘nova’, naredna referenca iz određene oblasti sumirati, kvalificirati, klasificirati te uvr-

titi u niz (korpus) 'starih' prethodnih referenci, dok će za dijahronijske presjeke važiti, prema Morseu (1981), pretpostavka vjerovatnosti da će određen naslov publikovati novu referencu u zavisnosti od broja radova koje je već publikovao, odnosno koji već sačinjavaju korpus 'starih' referenci.

Smatrajući – prema gornjim rezultatima – da je jugoslavenska arheološka periodika ocrtana kao autonomno referentno područje sa nekarakterističnom jezgrom naslova periodičnih publikacija, u nastavku smo istražili i karakteristike zoniranja na užem (regionalnom) području arheoloških istraživanja (korpus ALBH), posebno u vezi sa interesantnim fenomenom, koji smo primijetili kod korpusa TOM 1 (tj. izražena autorska jezgra u nespecifičnoj skupini visokoproduktivnih naslova periodičnih publikacija).

Krivulja distribucije periodičnih publikacija u ALBH ekstremni je oblik Bradfordove distribucije sa velikim otklonom od pravca, u cijelom toku u području koncentracije. U jezgri se nalazi čak 26 % više referenci od teorijski očekivanih, a razlika omjera produktivnosti (jezgro – periferija) veoma je visoka, čak +87.54. Aproksimacija Zipfovog zakona pokazuje da je korpus ALBH moguće odrediti sa ($A = 1.19$) i neznatnim stepenom odstupanja od pravca distribucije ($B = 0.887$), što je uslovljeno vrijednostima prvog i drugog rangiranog naslova, a korpus TOM 5 sa ($A = 0.84$) i većim stepenom odstupanja ($B = 7.054$), što je uslovljeno vrijednostima prvih 11 rangiranih naslova. Stepem odstupanja u potpunosti potvrđuje prethodnu aproksimaciju produktivnosti. (Hajtun 1983)

Na osnovu ovih aproksimacija zaključujemo da zoniranje naslova periodičnih publikacija u produkcijske zone pouzdano ocrtava karaktere korpusa i njihova tematska (prostorna) određenja. U korpusu ALBH tri serije dva naslova periodičnih publikacija nosioci su čak 60% svih referenci o bosanskohercegovačkoj arheologiji.

Grafički prikaz rang distribucije autorske proliferacije za ALBH jeste također hibridni "S" oblik krivulje sa nešto izraženijom produktivnošću jezgre i karakterističnim otklonom od pravca, dok je krivulja za korpus TOM 5 nešto potisnutija bez izraženog otklona. Procjena Zipfovog zakona pokazuje da se korpus ALBH može odrediti sa ($A = 1.07$) i malim stepenom odstupanja ($B = 1.95$), što je uslovljeno vrijednostima prvih šest rangiranih autora, a korpus TOM 5 sa ($A = 0.81$) sa značajnijim stepenom odstupanja ($B = 20.45$), što je uslovljeno nižom autorskom produktivnošću ovog korpusa u cijelosti i postojanjem dviju nekarakterističnih grupa autorskih rangova (od prvog od četvrtog i od petog do jedanaestog).

Kod korpusa ALBH dvosmjerno smo ispitali odnos autorske proliferacije i distribucije naslova periodičnih publikacija kao odgovor na pitanja o odnosu: "autor – naslovi", tj. kako se autorska populacija pojavljuje u korpusu naslova periodičkih publikacija i odnos "naslovi – autori", tj. kako korpus naslova periodičkih publikacija privlači autorsku populaciju arheologije. Za ovo poređenje sačinili smo detaljnu dvodimenzionalnu kontingencijsku tabelu frekvencija dimenzija (99 naslova i 236 autora) s ukupno 442 pogotka.

Broj radova u naslovu periodične publikacije i broj autora zastupljenih u istom naslovu pokazuju gotovo potpuno regresiono podudaranje (čak 92%), pa možemo zaključiti da sami naslovi privlače linearno ujednačen autorski krug saradnika. Primjećujemo,

takođe, da vezanost prva tri najproduktivnija naslova periodičnih publikacija sa autorskom populacijom u cjelini nije dominantna. U prvom rangiranom naslovu nalazimo 63 autora (27%), u drugom 53 (22%), trećem 25 (11%) autora itd., dok prema broju pogodaka ovdje nalazimo značajan dio autorske populacije u cijelosti (30 % svih pogodaka), odnosno u prvih deset rangiranih naslova čak 56% pogodaka, odnosno 80% radova, tj. da postoji stepenovan afinitet autorske populacije ka jezgri korpusa naslova.

Broj radova autora i broj naslova periodičnih publikacija u kojima su publikovali svoje radove pokazuje nekarakteristično regresiono podudaranje (51%). Nadalje vezanost najproduktivnijih autora za određeni naslov mala je (prvi rangirani autor objavljivao je u 13 naslova, drugi u 7, a peti rangirani samo u jednom naslovu), za prvih 10 najproduktivnijih autora, odnosno 37,45% svih radova, nalazimo samo 15,14% pogodaka kontingencijske tabele. Iz ovoga zaključujemo da postoji disperzivan afinitet autora prema određenom naslovu periodične publikacije, kako za populaciju u cijelosti tako i za skupinu najproduktivnijih autora u odnosu na najproduktivnije naslove periodičnih publikacija u korpusu, odnosno da su niskoproduktivni autori takođe značajno uticali na rang naslova jezgre korpusa. Prema ovome zaključujemo da je bibliografija tematski konzistentna.

Zoniranjem kontingencijske tabele u "polja" (jedne osmine, četvrtine i polovine korpusa), za autore i naslove posebno i zajedno za odgovarajuće polje presjeka distribucije autora i naslova u prvom polju (osmini) nalazimo: 81% svih naslova (60% pogodaka), 62% svih autora (34% pogodaka), što predstavlja 57% svih referenci koncentrisanih u 20% pogodaka. (Tabela 3) Ovi podaci potvrđuju veći omjer vezanosti naslova (mjesta publikovanja) za ukupan omjer korpusa u odnosu na vezanost autora za omjer korpusa, što je istoznačna projekcija primijećene karakteristike zoniranja.

Dvodimenzionalnom projekcijom međuovisnosti naslova i autora u korpusu ALBH pokazujemo kako sam naslov periodične publikacije bitno karakteriše korpus referenci u cijelosti i uzima tendenciju jačeg privlačenja autorskog kruga saradnika, pa možemo, nadalje, smatrati da će izvjestan broj visokoproduktivnih naslova periodičnih publikacija predstavljati pouzdaniji trag istorije znanosti, odnosno sliku njena razvoja, nego karakteristike same autorske performanse. U tome je nedvojbeno prednost i važnost periodičnih publikacija kao medija i nosilaca znanstvene produkcije i komunikacije unutar znanstvene zajednice.

Tabela 3. Kontingencijska tabela produktivnosti a) korpus naslova periodičkih publikacija i korpus autora i b) korpus autora iz oblasti arheologije i naslovi periodičkih publikacija

NASLOVI → /AUTORI ↓	81	89	96	100	AUTORI → /NASLOVI ↓	60	75	76	100
63	57				34	20			
74		72			51		40		
89			86		73			60	
100				100	100				100

Vrsta, obuhvatnost i karakter korpusa bibliografija PJZ i ALBH dali su karakterističan 'otisak' izražen vrijednostima bibliometrijskih parametara. Mada karakterom različiti, ovi rezultati pokazuju tendenciju karakteristične koncentracije vezane za prostorno određenje arheološke znanosti. Ovo svojstvo, pretpostavljamo, odražava se i na citatne odnose i moguće citatne mreže tekuće arheološke publicistike, posebno na međusobnu specifičnu prepletenost jugoslavenskih arheoloških periodičnih publikacija, kod koje takođe možemo očekivati vrijednosti visoke indirektno citiranosti užeg horizonta primarnih izvornih dokumenata regionalnog nivoa, a to bi sa svoje strane mogla biti specifična karakteristika jugoslavenske arheološke znanosti. Time bi se otvorila mogućnost preciznijeg modeliranja arheološke publicistike u smislu samostalnog referentnog sustava znanja.

LITERATURA

- K. BAKARŠIĆ
- 1989a. Indeks znanstvenih citata za područje arheologije. *Informatologia Yugoslavica*, 21 (3-4) 107-110 (1989).
- 1989b. Bibliometrijska istraživanja Praistorije jugoslavenskih zemalja. Prvi dio – Jezik referenci i zemalja porijekla referenci. *Bibliotekarstvo*, 35, 17-29 (1989).
- 1990a. Science Citadon Index for the field of Archeology: hermeneutical and informatics aspects of SCI based systems of regional basis. – U: Czap H, Nedobity W. (ed.) TKE-90 Terminology and Knowledge Engineering, Vol. 1. – Index Verlag, Frankfurt, 1990, str. 149-156.
- 1990b. Bibliometrijsko vrednovanje jugoslavenske praistorijske arheologije. *Arheo*, 11, 30-35 (1990).
- Đ. BASLER
1979. Bibliografija. – U: Basler D. (ur.) Praistorija jugoslavenskih zemalja. Tom I. Paleolitsko i mezolitsko doba. – Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1979, str. 421-448.
- A. BENAC,
M. GARAŠANIN,
A. ŠKEGRO
D. BOKAN
1988. Praistorija jugoslavenskih zemalja. Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja, 20 (22) 157-170 (1988).
1988. Bibliografija. – U: Čović B. (ur.) Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine. Tom 1-7. – Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1988.
- S. C. BRADFORD.
1953. Documentation (2. ed.) – C. Lokwood, London, 1953.
- N. CENTNER-HERMANOVIĆ
1982. Zastupljenost radova iz područja zaštite i unapređenja čovjekove okoline u jugoslavenskim časopisima. *Informatologia Yugoslavica*, 14 (3-4) 287-292 (1982).
- M. H. ĆEMAN
1987. Praistorija jugoslavenskih zemalja, Željezno doba. *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva*, 2, 45-47 (1987).
- V. FLAKER,
M. GRINVALD
S. D. HAJUTIN
1984. Bibliografija FORUMA 1962-1981. *Forum*, 23 (47-12) 969-1155 (1984).
1983. Naukometrija. Sostojanie i perspektivy. Moskva, 1983.
- B. KLAIĆ
1984. Analiza znanstvene djelatnosti OOUR-a Organska kemija u Institutu "R. Bošković" u razdoblju od 1964. do 1982. godine. *Scientia Yugoslavica*, 10 (3-4) 109-115 (1984).

1986. Scientometrijska analiza znanstvene i odgojne djelatnosti kemičara zaposlenih u Institutu "R. Bošković" u razdoblju od 1961. do 1983. godine. *Kemija u industriji*, 35 (3) 141-149 (1986).
- B. KNEŽEVIĆ 1981. Informativna shema: Rezultat citatnih odnosa u jugoslovenskoj biomedicini prema relevantnim varijablama. *Informatologia Yugoslavica*, 13 (1-4) 99-114 (1981).
- F. LEBEN 1985. Praistorija jugoslavenskih zemalja III, Eneolitsko doba. *Arheološki vestnik*, 36 393-401 (1985).
- A. I. MIHAJLOV, R. S. GILJAREVSKIJ, I. MIHEL, V. OLUIĆ-VUKOVIĆ, N. PRAVDIĆ 1984. Uvod u informatiku/dokumentaciju. Referalni centar Sveučilišta, Zagreb, 1984, str. 23.
- I. MIHAIL, V. OLUIĆ-VUKOVIĆ, N. PRAVDIĆ 1984. Primjena bibliometrijskih zakonitosti u analizi širokih tematskih područja: radovi iz humanističkih znanosti. *Informatologia Yugoslavica*, 16 (1-2) 21-33 (1984).
- Ž. MIKIĆ 1980. Préhistoire des territoires yougoslaves. *Starinar N. S.*, 31 213-224 (1980).
- M. MILJANOVIĆ 1986. Bibliografija časopisa Radio Sarajevo Treći program 1972-1985. *Radio Sarajevo Treći program*, 15 (51) 3-140 (1986).
- B. MOMČILOVIĆ, V. SIMEON 1981. Raspodjela učestalosti citiranja u neprobranoj skupini znanstvenih radova. *Informatologia Yugoslavica*, 13 (1-4) 123-128 (1981).
- P. M. MORSE 1981. Implications of the exact Bradford distribution. *Journal of American Society of Information Science*, 32, 143 (1981).
- V. OLUIĆ-VUKOVIĆ, T. TOTH, V. PRAVDIĆ 1983. Analiza produktivnosti znanstvenih radnika SR Hrvatske na području kemije. *Kemija u industriji*, 32 (5) 205-211 (1983).
- V. OLUIĆ-VUKOVIĆ 1989. Impact of productivity increase on the distribution pattern of journals. *Scientometrics*, 17 (1-2) 97-109 (1989).
- H. ORAVECZ, P. RACZKV 1983. Praistorija jugoslavenskih zemalja, vol I-III. *Acta Archeologica Hungarica*, 35 424-425 (1983).
- I. PAVLU 1981. Praistorija jugoslovenskih zemalja. Tom II. *Pamatky archeologiczke*, 72, 496-498 (1981).
- J. PAVUK 1981. Praistorija jugoslavenskih zemalja. Tom II, Tom III. *Archeologicke rozhledy*, 33 (4) 443-444 (1981).
- Z. PENAVA 1984. Odjek radova znanstvenih radnika SR Hrvatske iz biologije u domaćim časopisima u Science Citation Index (SCI). *Acta Botanica Croatica*, 43, 275-302 (1984).

- S. PERIŠIĆ 1979. Bibliografija. – U; Tasić N. (ur.) Praistorija jugoslavenskih zemalja. Tom III. Eneolitsko doba. – Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1979, str. 465-491.
- A. D. PRATT 1977. A measure of Class Concentration in Bibliometrics. *Journal of American Society of Information Science*, 28, 285-292 (1977).
- N. PRAVDIĆ 1981. Izbor časopisa objavljivanje rezultata znanstvenoistraživačkog rada. Gdje publiciraju kemičari. *Kemija u industriji*, 30 (4) 195-198 (1981).
- N. PRAVDIĆ,
V. OLUIĆ-VUKOVIĆ,
T. TOTH 1982. Bibliometric Analysis of Contributions by Scientists from Croatia (Yugoslavia) in the Field of Chemistry: Rank-Frequency Distribution. *Kemija u industriji*, 31 (7) 351-356 (1982).
- E. SIEGEL 1982. Books libraries and Electronics. *Essays on the Future of Written Communication*. – KIP Inc. New York, 1982.
- A. STIPČEVIĆ 1986. O sekundarnim publikacijama danas. *Informatologia Yugoslavica*, 18 (1-2) 9-15 (1986).
- J. SUŠNIK 1987. Bibliografija. – U; Grabovec S. (ur.) Praistorija jugoslavenskih zemalja. Tom V. Željezno doba – Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1987, str. 939-983.
- R. VASIĆ 1985. Praistorija jugoslavenskih zemalja. Bronzano doba. *Starinar N. S.*, 36, 239-241 (1985).
- LJ. VEKIĆ-ČOVIĆ 1979. Bibliografija. – U; Garašanin M. (ur.) Praistorija jugoslavenskih zemalja. Tom II. Neolitsko doba. – Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1979, str. 677-697.
1983. Bibliografija. – U; Čović B. (ur.) Praistorija jugoslavenskih zemalja. Tom IV. Bronzano doba – Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Svjetlost, Sarajevo, 1983, str. 843-892.
- B. S. VICKERZ 1948. Bradford's law of scattering. *Journal of Documentation*, 4 (3) 220-234 (1948).
- J. VLACHV 1980. Evaluating the distribution of individual performance. *Scientia Yugoslavica*, 6 (1-4) 267-275 (1980).
- M. WEINSTOCK 1971. *Citadon Indexes*. – U; Kent A. and Lancour H. (Ed.) *Encyclopedia of Library and Information Science*. Vol. 5. Dekker M. Inc. New York, 1971, str. 16-40.
- M. ZAPOTOCKY 1981. Praistorija jugoslovenskih zemalja. Tom III. Pamatky archeologiczke, 72, 498 (1981).

- G. K. ZIPF
1932. Selected Studies of the principle of relation frequency on language. – Harvard University Press, Cambridge (Mass.) 1932.
1949. Human behaviour and the principle of least effort. – Harvard University Press, Cambridge (Mass.) 1949.

BIBLIOMETRIC STRUCTURE OF BIBLIOGRAPHIES OF
'PREHISTORY OF YUGOSLAV COUNTRIES' AND
'ARCHAEOLOGICAL LEXICON OF BOSNIA AND HERZEGOVINA'

SUMMARY

The basic statistical parameters on rank frequency distribution of periodical titles and author's proliferation in bibliographies of *Prehistory of Yugoslav Countries* with 2.934 references and *Archaeological Lexicon of Bosnia and Herzegovina* with 1.143 references are presented. (Table 1. shows the outline of the basic statistical parameters, and Table 2. exhibits Rank frequency distribution of corpuses).

Distribution was estimated within Bradford and Zipf law. Bradford distribution was made with ($k = 3$) successive zones of productivity forming 1:n:n (with 'n' = 5) ratio. In the corpuses of Prehistory of Yugoslav Countries results had confirmed Bradford law of scattering with less or equal number of references in core zone (–13 per cent to +1 per cent), whereas ALBH corpus have had increased number of references than expected (+26 per cent), as a consequence of lower regional character of corpus. The results of Bradford's scattering were confirmed with Zipf's law with ($A = 1.19$), and ($B = 0.887$) droop for ALBH corpus, while P5 have had ($A = 0.85$) and significant droop ($B = 7.054$).

Combining the lists of core journals in each corpus of PYC and the number of its appearances in corpuses as a whole, based on previous report (Bakaršić 1990b), 14 titles of periodical publications were found as most influential on the history of Yugoslav archaeology. This concentration pattern presented in PYC shows that Yugoslav archaeological periodicals (as autonomous reference area of possible reception) have had a non-specific core zone of titles. In the current study on the same level of one half of references in corpus ALBH concentration pattern was significantly higher with only 3 titles in the core zone.

This result is presumed to be in correlation with the author's affinity towards a lesser number of periodical publications in the core zone if ALBH corpus of regional level. These author's vs. journals characteristics were analysed as a twodimensional contingency table. The possibility of science citation indexes of national and regional level was discussed on the basis of results presented in this study.

Translated:
Gordana Đurić